

महिल-मार्ग

2/

200000

5125

5

COLLECTOR OF

INDIA

BOMBAY

નાટકો : નવાં અને જૂનાં

શરતના ઘોડા

યશવંત પંડ્યા કૃત ચાર

ભજવી શકાય તેવાં ચોટદાર

મર્મગાં નાટકો : રૂ. ૧-૮

રણ સંગ્રામ

ધન્ડુલાલ યાજ્ઞિકનાં ત્રણ

દ્વાન્તિપ્રેરક નાટકો

રૂ. ૧-૮

સરી જતું સુરત

ધનસુખલાલ મહેતા કૃત

‘અમે બધાં’ ઉપરથી રંગદર્શી

નાટક : સાત દશ્યોમાં

રૂ. ૧-૪

લગ્નની બેડી

આચાર્ય અત્રેનું રંગ અને

રમુજની છોળો ઉડાડતું

પ્રહસન : રૂ. ૨-૦

વર ઘોડો

ધન્ડુલાલ યાજ્ઞિક કૃત ભગ્વત

સ્ત્રીત્વનું ગલકદાર રોમાંચક

નાટક : રૂ. ૧-૪

રંગલીલા

વિવિધ હાસ્યરસિક લેખકોની

કૃતિઓના મિશ્રણનો મુરબો

રૂ. ૦-૧૪

ત્રિપાઠી : બુકસેલર્સ : મુંબઈ-૨

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાત માર્ગશાસ્ત્ર વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૪૭૬૪ નિમ્ન ૨-૮-૭

ગ્રંથનામ મુક્તિમાર્ગ

વર્ગીક ૨-૧-૨

મુક્તિ — માર્ગ

સામાજિક ત્રિઅંકી નાટક

૧૫૧ - અંક

અઢી રૂપિયા

જી. એન. જી. મ. ત્રિપાઠી લિમિટેડ

બુક સેલર્સ • ૫૫ સી રોડ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ,

મુંબઈ

પ્રથમ આવૃત્તિ

૫૦૦

ગુજરાત વિધાપીઠ મથક

ગુજરાતી વિદ્યાલય-સંગ્રહ

૨૪૭૬૪

સંવત ૨૦૦૦

ઈ. સ. ૧૯૪૪

મર્મરૂપ

અંતરનાં મૌ સ્નેહીજનોને

સંતપ્તમી
 ૧૯ સ. ૨૦૦૦

અંધ

સર્વ અધિકાર લેખકને આપીને
 આ નાટકના કોઈ પણ નાટકના
 ઉપયોગ લેખકની સમતિ વિના
 કાઈએ કરે તો નહીં અમતિ માંડ
 તમારે લેખકને એવું નામ નિ તારીંગ
 ત્યાં મુખાર્દ ર

પ્રકાશક :

કૃષ્ણરાજ જી. નાગજી

૧૮૧, વિક્રમભાઈ પટેલ રોડ,

ગિરગામ મુંબઈ નં. ૪.

મુદ્રક :

આર. આર. બખલે

‘ મુંબઈ વેલ્ફેર પ્રેસ. ’

સેડલ્સ્ટ્રીટ રોડ, મુંબઈ નં. ૪.

પ્રસ્તાવના

રા. બંધુના શાળા જીવનથી હું એમને જાણુતો આવ્યો છું; એમનું ધ્વંસર અને વિકાસ થતાં મેં જોયાં છે; બલકે અમુક અંશે પિછાણ્યાં પણ છે. મતલબે માનવ જીવનમાં ઉપસ્થિત થતા જીવન અંજાવાતમાં જગવાનો યત્ન કરતા માનવીઓમાં પણ અમુક વ્યક્તિઓ, જીવનના પ્રશ્નો સાથે ઝઘડતાં ઝઘડતાંએ, માનવ મનની અન્ય પ્રવૃત્તિઓને એનો ઉચ્ચ સાક્ષાત્કાર આપવા, એને દૈહિક સ્વરૂપ આપવા મથે છે એમાંના એક ભાઈ એ ભાઈ રા. બંધુ એમ કહું તો અતિશયોક્તિ નથી જ. છેલ્લા બે દશકાઓથી માનવ સંસ્કૃતિ વાનરફાળ ભરી રહી છે અને જીવનના સમતોલપણને હલબલાવી રહી છે. સાહિત્ય એ સંસ્કૃતિનું પ્રથમ અને પ્રધાન્ય પ્રતીક અને એનું દૈહિક સ્વરૂપ છે. મતલબે સંસ્કૃતિના પલ્લતાં વસનો સાહિત્ય વસાવે અને એ વાધા ઓઢીને પોતાનો ઓપ, જનતાની ભૂખ સંતોષવા અને જનગણ સમક્ષ આવતી વિટંબણાઓમાંથી એને માર્ગદર્શન કરવા, આગળ ધરે એનું નામ સ્તે જનતાનું સાહિત્ય.

આવો કંઈક પ્રયાસ રા. બંધુએ ‘મુક્તિ-માર્ગ’ લખીને કર્યો છે એવી ઝાંખી એ વાંચતાં મને થઈ અને વાંચકોને થશે એમ હું માનું છું.

મિલ્કતદાર અને મિલ્કત-વિહોણાઓ વચ્ચે આજે જગતભરમાં વૈમનસ્ય અને અંતર વધતું જાય છે; જેના પડધારે આજે સમસ્ત યુરોપમાં, બલકે પૃથ્વીના લગભગ સારાથે પડમાં વિકાળ કાળને કંપાવે એવો કારમો નાશ, આજનું જગત, મૂળાં ઢોરોની જયમ, નિહાળી રહ્યું છે અને જાણે એ અટકાવવા પોતે લાચાર હોય એમ દયાદ અરણ્યરૂદન કરી રહ્યું છે.

આ દેશમાં એ વૈમનસ્ય અને અંતરના પ્રત્યાધાતો વ્યક્તિગત, સામાજિક અને રાજકીય ક્ષેત્રોમાં છંટાવ કરી રહ્યા છે અને એમાં સમાજ ‘ગુણાઃ પૂજસ્થાનં ગુણિષુ’ એ સૂત્રને વિસરતાં શિખ્યો છે. કાંચનમાં સર્વ ગુણો છે એવું સમાજ માનતો આવ્યો છે પણ કાંચનમાં રહેલી કિંમત એ કિંમતજ છે પણ ‘મૂલ્ય’ નથી એ વાતને ઉઘાડી પાડવાનો રા. બંધુનો યત્ન આદરણીય છે.

જો કે રા. અંધુએ કેટલાક અટપટા પ્રશ્નો ઉભા કરી એના ઉપાયો કે વિગતો રજૂ કર્યા વિના એમજ છોડી દીધા છે છતાંય એમનો પ્રયાસ અવશ્ય પ્રશંસા માગી લ્યે છે.

રંટિઓ, યંત્રવાદ અને સ્વદેશને માટે સહજ સમજાવો જોઈએ એવા સ્વભોગની બાબતોને પણ એમણે છેડીને એમજ છોડી દિધી છે જેથી ‘અધુરાનાં અવળાં બહેણુ’ એવું એમાંથી સંભવે એવો અંદેશ રહે છે.

શબ્દોના સાધિઆ, ભાષાની ભલક અને ઉર્મિઓના ઉડ્યનથી ઉભરાતું સાહિત્ય જ્યાં ત્યાં નજરે ચડે છે પણ જીવનની વાસ્તવિકતા વિહોણું એ સાહિત્ય માનવિના જીવનના સળગતા સવાલનો સાદ પાડતું નથી પરિણામે એ માત્ર એક ધનોપાર્જનનો યા તો કીર્તિનો હેતુ યા તો બંને સાધી શકે છે ભલે પણ એથી એ સાહિત્યની ગરજ સારતું નથી; બલ્કે એને સાહિત્યનું વસન ઓઢવાનો અધિકાર નથી.

પણ સમાજ અને દેશ અને માનવતાના સળગતા પ્રશ્નોનો પડથો પાડે, એના ઉઠતા આર્તનાદને ઝીલે અને એને શબ્દોનો દેહ આપી, જનતા સમક્ષ મુકી, એમાંની બૂલામણીમાંથી માર્ગદર્શનનો નિર્દેશ કરે એવાં વાસ્તવવાદી સાહિત્યની આજે આપણે ત્યાં અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. આવો કંઈક યત્ન ભાઈ રા. અંધુએ ‘મુક્તિ-માર્ગ’ લખીને કર્યો હોય એમ દીસે છે એટલા પૂરતો આ પ્રયાસ જરૂર પ્રશંસાને પાત્ર બની રહે છે.

માનું છું રા. અંધુ વધુ વાસ્તવવાદી દૃષ્ટિ કેળવીને, હવે પછી, આથી વધુ સચ્ચોટ અને સર્વોગ સુંદર સાજથી સજ્જ એવી જીવનના મહામોંઘા પ્રશ્નોનો પડથો પાડતી નાટિકાઓ રજૂ કરી, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના એ અવર ઉદ્દેશને આગળ ધરશે.

ગૌતમ નિવાસ,
પ્રાર્થના સમાજ,
મુંબઈ નં. ૪.

દુર્લભ સંપદ

૧૦-૧-૪૪

શુભેચ્છાઓ

કંઈક સામાજિક પ્રવૃત્તિઓને અંગે અમોને શ્રીયુત ભાઈ લીલાધર ગાંધીનો ઠીક પરિચય થયો છે, અને અમો તેમને સમાજના એક ઉત્સાહી યુવક તરીકે ઓળખી શક્યાં છીએ. સામાજિક વિચારણામાં તેઓના વિચાર ધ્યાનમાં લેવા જેવા છે. તેમની શક્તિ અનુસાર તેઓ સામાજિક સુધારણામાં સદા ફાળો આપી રહ્યા છે.

ભાઈ રા. બંધુ અતિશય પરિશ્રમ પછી તેઓ પોતાનું નાટક “ મુક્તિ માર્ગ ” આપણી સમક્ષ મૂકે છે અને તેમાં તેઓ આ યુગના કેટલાક અગત્યના પ્રશ્નો પોતાની શૈલી પ્રમાણે ચર્ચે છે જે પ્રશંસનીય છે. આ નાટકથી ખાસ કરીને માનવ સેવા માટે કયા પ્રકારના શિક્ષણની જરૂર છે તેનો આપણને ખ્યાલ આવે છે.

રા. બંધુની પ્રગતિ જોઈને અમોને આનંદ થાય છે. અમો એમના કાર્યની સફળતા ઇચ્છીએ છીએ.

પ્રમુખ : શ્રી. બચુબાઈ ધર્મસિંહ ઠક્કર

મંત્રીઓ : શ્રી. બાળીબાઈ મૂલજી દયાળ

.. શ્રી. મધુરીબાઈ નારાયણજી કારા

.. શ્રી. મેનાબાઈ જમનાદાસ

ભાટીયા સ્ત્રી મંડળ

પરિચય

જાણે ગઈકાલની વાત દેશમાં કેટલાં યે આંદોલનો આવી ગયાં. લોકોના માનસમાં કેટલો ફરક પડી ગયો, મહાન ખીજ વિશ્વયુદ્ધને પાંચ વર્ષો થવા આવ્યાં, એક દાયકો વીતી ગયો. આટલા ફેરફાર થતાં યે મારા મને જાણે ગઈકાલની તાજી વાત જતી હોય.

વિદ્યાભ્યાસ સમયનું ‘ વિદ્યા-વિનોદ ’ હસ્તલિખિત દ્વિમાસિક, તેનું નાનકડું જિજ્ઞાસુ સાહિત્ય મંડળ, ભવિષ્યનાં સ્વપ્નમાં સેવતું વામનજનું

જીવ, તેમાંથી ઉપજેલા હાલના સમાજસેવકો, ચિત્રકારો અને નાટ્યકારો. એમના વિચારોમાં થયેલું નવું પરિવર્તન એ જ મધકાલની વાતનું ગુંજન અત્યારે કાનમાં થઈ રહેલ છે. એ મંડળના સભ્યો તરફ દૃષ્ટિ ફેરવતાં એમ જણાય છે કે આ સૃષ્ટિ મૃગજળની માફક વારંવાર રંગ બદલી નાખે, એ કલ્પના હોવી જોઈએ.

રા. રા. બંધુ એ પ્રવૃત્તિના માનદ સભ્ય. તે વખતે આ વિચારોનાં પ્રતિબિંબ તે વખતનાં તેમનાં લખાણો જોઈ લવિષ્યકથન થયેલું કે તેમની કુચ આગે થંભવાની નથી. ભલે વખતને અનુસરી, મુશ્કેલીમાં મૂકાતાં, એ પ્રવૃત્તિ બાબુએ રહે છતાં એ વખત આવતાં જવાણામુખીની માફક પાછી ભલુકી ઉઠે. એમના સામાજિક કાર્યો નવી પેઢીને સારો માર્ગ હંમેશાં બતાવતાં રહ્યાં છે. નાના વર્તુળમાં નહિ, પણ દરેક ક્ષેત્રમાં તેમના વિચારોએ ખળભળાટ મચાવ્યો છે. તેઓ જ્ઞાતિ તેમજ સમાજમાં માન મેળવેલ એક આશા આપતા યુવાન ઈજનેર છે. અંતમાં તેમની પ્રવૃત્તિમાં યશ મળી તેઓ જલદી દેશમાં આગળ આવે એવી પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના.

તેમનાં આંદોલનનું આ પહેલું પુષ્પ યશસ્વી નીવડે એ જ આશાથી હું અહીં વિરમીશ.

૨૦ મી ડીસેમ્બર, ૧૯૪૩. **ખીમજી તુલસીદાસ ઉદેશી**

તંત્રી : 'વિદ્યા-વિનોદ' દ્વિમાસિક.

ધ્વનિ

શ્રીયુત રા. બંધુનો પરિચય જ્યારે મને થયો ત્યારે જગતમાં મને મારા જેવો ખીજો સાહિત્યકાર ઈજનીયર મળવાનું ગૌરવ ઉત્પન્ન થયું. રા. બંધુનું સાહિત્ય પ્રત્યે વલણ નિસ્વાર્થી અને પ્રેમાળ છે. જડ અને નિષ્ઠુર વ્યવસાયમાં રહીને સાહિત્ય સેવા કરનારની કદર ખીજા અન્ય સાહિત્યકારોની તુલનામાં અનેક ગણી સારી ગણાવીજ જોઈએ એમ મારો મત છે. રા. બંધુ ગુજરાતને અપ્સલીલ અને ખીજાસ સાહિત્ય નથી આપી શકતા એજ એમના લેખનની મહત્તા

જતાવે છે. એમના સાહિત્યમાં પ્રેરણા છે, પ્રાણ છે, અનુરાગ છે અને
જો અભાવ છે તો ફક્ત ક્ષુદ્રક ‘પેમલા પેમલી’ ની વાતોનો. એ
સાહિત્ય ગુજરાતમાં સુસુપ્ત સાહિત્ય ને આગળ ધપાવશે. રા. બંધુની
અમૂક વાતો તો એક વાર વાંચ્યા પછી હંમેશા ધ્યાનમાં અંકિત થઈ
રહે છે. આશ્વા છે કે રા. બંધુ ગુજરાત ને પોતાનો કાળો નિરંતર
આપતા રહેશે. અને પોતાના અમૂલ્ય સમયમાંથી થોડો સમય જર્જર
અને મૃતપ્રાય ગુજરાતી સાહિત્યને માટે અવશ્ય જુદો રાખશે.

તા. ૭-૧૨-૪૩.

લી. પંકજ

I. K. Naik, B. E., A. M. I. E. (Ind), M. R. Sani. I.
(Lond). M. M. F. A. (Ind).

પડદા પાછળ

—અને મહાગુજરાતની બૃહદ્ પ્રગ્નને ચરણે ગુણાતીત બની;
નિર્લોભ અંતઃકરણે, હું મારાં આ પ્રથમ સાહિત્ય-યજ્ઞનો પ્રસાદ બહુજ
ભાવપૂર્વક ધરું છું. અંતઃકરણમાં વસેલાં સૌ કોઈ પ્રિયજનો, અને
મહાપ્રગ્ન, તેને માત્ર એક સાહિત્યના ‘અર્ધ્ય’ તરીકેજ સ્વીકારે; અને
હંસવૃત્તિએ તેમાંથી યોગ્ય વસ્તુ લઈ લે.

આ વસ્તુ સૌ સમક્ષ રજુ કરતાં હું તો પરમકૃપાળુ પરમેશ્વરની
ઘડેલી સૃષ્ટિનું અવલોકન કરું છું; તેણે દાખવેલી માનવતાનો ‘ધર્મ’
યાદ કરું છું—અને તે વિરાટ શક્તિનાં ગુણગાન ગાઉં છું—આથી
વિશેષ મારો કંઈ પણ દાવો નથી. વિશાળ સમુદ્રના જલરાશિના એક
જલબિંદુ જેટલું પણ મને અભિમાન નથી—માત્ર એક ફરજનું ભાન
છે: તે ફરજ અલ્પ શક્તિ અનુસાર બળવી, ‘મુક્તિ-માર્ગ,’ સૌ
કોઈને સોંપું છું, પ્રેમમય હૃદયે અપાતા ‘અર્ધ્ય’ ને પ્રેમમય ભેટ
તરીકેજ સૌ કોઈ જુવે; અને સ્વીકારે.

—અને દુનિયામાં કોઈ વ્યક્તિ એવો દાવો કરી શકે છે; કે તે
તદ્દન દોષથી મુક્ત છે? — કોઈ નથી — માનવજીવન સાથે જ દોષ

તો ઘડાયેલા જ છે, માણસ માત્ર, તેને સમજી, તેનાથી બચી ઉત્તર પંથે ચઢે, તો ‘મુક્તિ-માર્ગ’ મળી આવે — હું તે જ પંથે જઈ છું — જે પંથને વેદોએ ગાયો છે અને ‘ગીતા’ એ ઝીંચ્યો છે. તે મારો ‘મુક્તિ-માર્ગ’ છે.

કંઈક સુચનાઓ મળતાં લેખનના દોષોને સુધારવાનો ફરી ફરી પ્રયાસ થયો છે, છતાં તેમાં કંઈ ખામીઓ રહી ગઈ હોય તો તેટલો મારો દોષ-મહાપ્રજ્ઞ, અને પ્રિયજનો, તે તરફ ઉદાર દૃષ્ટિએ જોઈ-મને ક્ષમા કરે. આ પ્રયાસ કરતાં, મને જે જે વ્યક્તિઓએ મદદ કરી છે શુભેચ્છા દાખવી છે તે તમામનો હું સરલ હૃદયે આભાર માનું છું.

આ નાટકનાં પાત્રો, ગુણાત્મક છે; દાખલા તરીકે, ‘પુષ્પધન’ એટલે ‘તત્ત્વજ્ઞાન’ અને ‘કલિકા’ એટલે ‘પ્રેરણા.’ ‘પ્રેરણા’ ને પ્રતાપે, ‘તત્ત્વજ્ઞાન,’ ખીલે છે, દુનિયામાં તેમ જ બન્યું છે;—અને ‘અનિલ કુમાર’ અને ‘તનમન’ એ ‘સ્વચ્છંદી માનસ’ તરીકે છે; જે મારફતે ‘સ્થૂળ’ અને ‘સૂક્ષ્મ’ ભાવોના ભેદો બતાવવા મેં માત્ર કાપિશ કરી છે—આંતરિક, દૈવી અને આસુરી શક્તિનું યુદ્ધ સૌ કોઈ અનુભવે છે; તેમાંથી ‘દૈવી’ શક્તિની ઉપાસનાનો આશ્રય લઈ, જેટલે અંશે માણસ દોષમુક્ત બને છે; તેટલે અંશે ‘મુક્તિ-માર્ગ’ સાંપડે છે. આજ રીતે-તમામ ભૂમિકાઓને, પાત્રો પાછળ બતાવેલા ગુણ મુજબ જોઈ-લેખનનું વાંચન થશે; તો વાંચન રસમય બની જશે—મેં તો માત્ર વૃત્તિઓનું જ આલેખન કરી-રસ, અને વસ્તુનો વણાટ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે—

અંતમાં, ‘કલા’ માં સાહિત્ય કલા એ સર્વ શ્રેષ્ઠ ઈશ્વરી બક્ષિસ છે; અને ‘કલા’ મારફતે જ ઈશ્વરને ઉત્તમ રીતે પિછાની શકાય છે; અને તેથી અંતઃકરણ વિશુદ્ધ બને છે. ઈશ્વરે બક્ષેલ આ શક્તિ, સૌ કોઈના હિત અર્થે વાપરવાથી—તે ખીલે છે; તે માટે માનવ-પૂજા જરૂરી છે; અને તે માનવ પૂજામાંથી કેટલોક આત્મા વિકાસ આપો-આપ મળી આવશે; અને તે જ માર્ગે જ ઉત્તરોત્તર, વધુ પ્રયાસથી

ધશ્વર સાક્ષાત્કારનો માર્ગ સરળ બને છે; એમ માફ માનવું છે—એ માર્ગનું પગથીયું ચૂકી જનાર કલાકાર યોગ ભ્રષ્ટ્ર બની જાય છે—અને પોતાની શક્તિઓ ગૂમાવી બેસે છે.

યજ્ઞોમાં ખરેખર, ‘સાહિત્યકલા’ એ મહા યજ્ઞ છે,—આ નાટકનાં આલેખન સમયે મેં એ અનુભવ્યું છે; તો સૌ કોઈએ, તેને તેજ દ્રષ્ટિબિંદુ આપી પ્રસાદી પામવી. તે ઉપરાંત બાકી જે કંઈ રહ્યું હોય તેને યજ્ઞની પૂજનની મહા પવિત્ર ભરમ સમજી, તેનો તેવોજ ઉપયોગ કરવો; કારણ કે, વિરાટ તો અનંત છે, અને તે અગાધ છે.

વસંતતિલકા

બ્રહ્માંડની આ ભરપૂર લીલા,
ને કાળનું ચક્ર ચલિત સૃષ્ટિમાં;
તે રાસના સૂર અનંતમાં સરે,
ને જન્મ જન્મે પડધા રૂપે પડે.

આ પ્રયાસ બદલ શુભેચ્છાના કંઈક સંદેશાઓ આવ્યા છે, પણ રચના સંકેતને કારણે મૂકી શકાયા નથી. હું ગુજરાતને, બહુ નામ હૃદયે આ ગ્રંથ સોપું છું; અને ફરીથી અદ્ય શક્તિનો ઉદ્દેશ મંજુર કરું છું, કારણ કે, I claim no divine powers.

મુંબાઈ
૨૧-૧-૪૪. }

બંધુ

મુક્તિ-માર્ગ

સામાજિક ત્રિઅંકી નાટક

પાત્રો

નોંધ પાત્રોનો વિચાર ગુણાત્મક રીતે થયો છે.

પુષ્પધન : તત્ત્વજ્ઞાન

કલિકા : પ્રેરણા

તનમન : સ્વચ્છંદી સ્ત્રી માનસ

અનિલકુમાર : સ્વચ્છંદી પુરુષ માનસ

રસધન : શ્રીમંતાઈ

સાગર : પુરુષ

માયા : સ્ત્રી

અનુકંપા : સેવા

ન્યાયાધીશ : ન્યાય

કલગી : ગીત નૃત્ય

ઉપરાંત નવનીતલાલ, ઓફીસરો, અને નોકર ચાકર.

મૂક્તિ-માર્ગ

અંક ૧ લો

પ્રવેશ ૧ લો

[ધરને આંગણે તુલસી ક્યારે જલસિંચન કરતી કલિકા પ્રવેશ કરે છે, ઉપાકાળ છે, સૂર્યનું પ્રથમ કિરણ ધરમાં ડોકિયું કરે છે, અને વાયુલહેરી વાય છે, કલિકાના કેશ છૂટા છે, તેણે શ્વેત વસ્ત્રો પરિધાન કર્યા છે. તુલસી ક્યારે જલસિંચન કરતી તે ગાય છે.]

ગીત

કલિકા : (સ્વગત) જ્યોત જગી જગત્ થયાં હેમનાં રે;
માવડી ! દેજે પ્રકાશ પૂર પ્રેમનાં રે,
માવડી ! ખીલ્યું પ્રભાત મારે આંગણે રે;
કંઈક ખેલું હું યુદ્ધ સમરાંગણે રે.

વિશ્વસમરાંગણે જીવનયુદ્ધ ખેલતી, તારી લાડીલી કલિકાને આ તૂલસી માં ! વરદાન દે; યશ દે; લક્ષ્મી દે; અને તનમાં પ્રાણ પૂરી, પ્રાણમાં પ્રાણ સીંચે એવો એક પુરુષ દે. (નમે છે.)

[અનુકંપા પ્રવેશે છે.]

અનુકંપા : (સ્વગત) રસધન શેઠની લાડિલી કલિકા.—પુત્રી જ્યેષ્ઠ પાળી ઉછેરી—મોટી કરી—(પ્રકાશ) ખહેન કલિકા, પૂજા કરી શું માગ્યું ?

કલિકા : અનુકંપા, યૌવન આરે ઉભેલી બાલિકા, માવડી પાસે બીજું શું માગે ?

અનુકંપા : શું ઉંમરે પહોંચી ? અને યૌવન આરે યે ? (હૃદય સાથે ચાંપતી) દીકરી, હજી તો તું બાળકી છે.

કલિકા : એ તો માતાને મન મોટી ઉંમરે પહોંચેલી તમામ કન્યા તેવી જ હોય; પરંતુ અનુકંપા ! કુદરત કંઈ વિસામો ખાય છે—? દિવસો જાય છે, અને દુનિયા રંગાય છે.

અનુકંપા : એટલે આજ કંઈ અનેરા રંગમાં દેખાઓ છો, કલિકા બહેન ! પૂછ કરી—જ્ઞાની થયા કંઈ ? જીવનમાં સત્યનું સંશોધન કરતાં સો યશસ્વી શરદ્નું આયુષ્ય ધ્વિર તમોને આપો; અને તે સો યે શરદે ધ્વિરની અખી દૃષ્ટિ તમો પર કાયમ રહે.

કલિકા : જ્ઞાની તો નહિ; પરંતુ.....

અનુકંપા : પરંતુ બરંતુ કંઈ નહિ. હું તમોને સાસરે ન જવા દઉં તો ?

કલિકા : કેમ ?

અનુકંપા : તો દીકરી ! તું જશે, અને મારી સંભાળ કોણ લેશે ?

કલિકા : અનુકંપા ! તું મારી દાસી નહિ પણ દાદી છે; માતા મરી ગઈ, અને તે માતૃવાત્સલ્યભાવે ઉછેરી મોટી કરી—ચરણરજ લઉં છું. (પગમાં પડે છે.)

અનુકંપા : (સ્વગત) જીવનનું ધન શું ? પેટનાં સંતાન—, મને તો તે નથી. પરંતુ પ્રભુએ એક દીકરી આપી છે; (પ્રકાશ) કલિકા ! (ચૂમે છે) વારી જાઉં તને.

કલિકા : (સ્વગત) પ્રભુએ વિશ્વ ધણું અને માનવ ધણા. માનવ હૈયાં ધણાં—એક મારે માટે માતા ન ધડી—પણ અનુકંપા ધડી છે. (પ્રકાશ) મા ! ઓ મા !

અનુકંપા : (આંખોમાં આંસુ લાવી) દીકરી !

[રસધન શેઠ પ્રવેશે છે, શેઠ સાઠ વરસનાં
ડોસા છે, હાથમાં પૂળ પાત્ર છે, પગમાં
ચાખડી, અને ખંભે સાલ, શ્વેત ભરાવદાર
મુખ અને વૃદ્ધ કાયા.]

રસધન : (સ્વગત) બંગલામાં બે ફૂલ છે, એક કલિકા અને
બીજી દસી અનુકંપા. અનુકંપા પણ મારી જ્યેમ વૃદ્ધ બની; તેની
ચિંતા તો પ્રભુએ કરી. પણ આ કલિકાનું શું ? (પ્રકાશ) કલિકા !

અનુકંપા : દીકરી ! જો, બાપુજી !

કલિકા : (સસ્મિત) બાપુજી, (દોડે છે, નમે છે) ચરણરજ
લઈ છું.

રસધન : આજ તો ઉજળો દિવસ ભાળું (આધિશ આપતાં)
સૌભાગ્યવતી થા, બેટા. (પંખાએ છે) પૂળ કરી પાછો ફરતો હતો, ત્યાં
આ પત્ર આવ્યો. વાંચ્યો હૈયું હરખાયું—પ્રભુ પાસે મેં વરદાન માગ્યું.
અને આપ્યું.

કલિકા : શું છે, એવું ? બાપુજી !

રસધન : લે પત્ર — અને વાંચ. તે પુષ્પનો છે.

કલિકા : પત્ર છે, કે પ્રભુનો દૂત ! (પત્ર વાંચે છે) ખરેખર
પ્રભુનો દૂત.

રસધન : (પૂળ થાગમાંથી સિક્કા કાઢી) અનુકંપા ! જા, પોસ્ટ-
મેનને બક્ષિસ દે — આજ મારે આંગણ ઉપા ઉગી — છે.

અનુકંપા : (સિક્કા લેતાં—) વાર્ડ—, [જાય છે.]

કલિકા : બાપુજી ! ‘પુષ્પ’ શું કરે છે ?

રસધન : તને ખબર નથી કંઈ ? એક દિવસ આવ્યો હતો
આપણે આંગણે. સાંભળ્યું છે કે, તે શિદ્ધી છે.

કલિકા : અને સભામાં લાપણ કરતાં મેં પણ સાંભળ્યો હતો તેને. તેનું બાંધેલું મકાન મેં જોયું — પેલી હોસ્પીટલ.

રસધન : આપણા પ્રકાશબાળુએ — અને નવનીત કાકાએ વખાણ્યો તેને — ‘પુષ્પ’ના ગુણુ આ ઘરમાં કંઈક દિવસથી ગવાય છે.

[માળી પ્રવેશે છે.]

માળી : શેઠ ! આ ફૂલનો હાર — ફૂલજીને ચઢાવવા — અને જહેન માટે ગૂંથેલી આ વેણી — (હાર અને ફૂલ બંને આપે છે.) બંને મારી પુત્રી ‘કલગી’ એ ગૂંથ્યા છે —

કલિકા : (વેણી લેતાં) માળી — ! કલગી ક્યાં ?

[બાર વરસની બાલિકા કલગી ગીત ગાતી પ્રવેશે છે.]

કલગી : (ફૂલ છાંમે ડાવતી)

ગીત

મેં તો સોળે સળ્યા, શણગાર,
આજ મને રમવા દે;
મારે ખીલી વસંત પૂર જહાર,
ભોમમાં ભમવા દે;

[બાલિકા કલગી ફૂલ વેરે છે, કલિકા ફૂલ ઉપાડે છે, રસધન શેઠ જોઈ રહે છે, માળી અને અનુકંપા સ્મિત કરે છે.]

ગીત

દૂર બંસીનાં સૂર અદ્ભુત;
આજ મને રમવા દે;
મારે હૈયે યશોદાનો સુત,
ભોમમાં ભમવા દે.

રસધન : વાહ કલગી; આ ગીત તું ક્યાંથી શીખી ?

ગીત

કલગી : મારે હૈયે આશા અણમૂલ,
આજ મને રમવા દે;
હું તો યૌવન પૂરમાં ફૂલ,
ભોમમાં ભમવા દે.

કલિકા : આપુણ ! આ ગીત ‘પુષ્પ’ નું છે; છાપાંમાં વાંચ્યું છે ને ?

રસધન : હા.....હા.....પેલાં. કલ્લોલ માસિકમાં કેમ ? વાંચ્યું છે, બરાબર...બહુ સુંદર.

કલગી : (નાચતી) ગીત

ઘેર ઘેરાતો યમુના ઘાટ,
આજ મને રમવા દે;
મારો પ્રિતમ જ્વેશે વાટ;
ભોમમાં ભમવા દે.

કલિકા : કલગી ! બહુ સુંદર ગીત. મારી નાની બહેન.
(તેને પંપાળે છે.)

કલગી : (છાબમાંથી ફૂલ અને કેટલાંક પત્રો કાઢી આપતાં)
કલિકા બહેન ! દ્યો આ ખીલેલાં ફૂલ, અને આ પત્રો, મારી મા એ આપ્યા છે. (પત્રો અને ફૂલ કલિકા લે છે.)

કલિકા : પત્રો. એજ અક્ષર—આપુણ આ બધા પુષ્પનાં જ પત્રો, આજ પત્રો નહિ, પણ પત્રોની ‘પરંપરા’. (સ્મિત કરે છે.)

રસધન : (પૂલથાળમાંથી સિક્કા કાઢી કલગીને આપતાં)
દીકરી—તે તારું ધનામ. (કલગી સિક્કા લે છે.)

કલગી : આપુજી ! ખહેનનાં લગન છે શું ?

[કલગી હસે છે, માળી શેઠ સામે જુવે છે,
કંઈક રસ થી.]

રસધન : (સ્વગત) ચતુર માલણુ. (પ્રકાશ) કલગી, તું વાત
કળી ગઈ.

કલગી : તો—તો, ભારે હું હવે ગુંથીશ, ખહેન માટે, એક
સુંદર ફૂલની સાડી—ચંપે અને કેવળે ભરીશ—કંઈક ભાત—જીંદની
વેલ અને ગુલાબના ખુદી—

રસધન : ફૂલ બગીચે, આ ઉદ્યાન આપે છે, તેમ માંડે
આંગણું શોભે છે, સ્નેહાળ માનવ હૈયાંથી. દીકરી કલગી, કલિકાથી
તું મારે મને આછી નથી. તારું ચે સાસરું શોધીશ.

[જાય છે—કાયા કંઈક ડોલે છે.]

‘પત્ર,’ પુષ્પનાં ‘પત્ર’—અને ‘પત્રો’ ની પરંપરા. ક્યારે આવ્યા ?
કદાચ—મારી ગેરહાજર—કલિકાની ચે રજા અને બહારગામનું કારણ,
રાત્રે આવ્યા અને પ્રભાતમાં, પુષ્પનાં પત્રો. માલણુ સાંચવ્યા છે, તેને
પણ ઈનામ આપવું પડશે.

[અદૃશ્ય થાય છે.]

કલગી : કલિકા બહેન—! કોલેજ જવું નથી ? સમય થાય
છે.—લ્યો, આ પાછી અનુકંપા આવી.

કલિકા : (સ્વગત) M. A. નો અભ્યાસ એક કોર; બીજી
કોર—પુષ્પનાં પત્રો—શું કરે—? વિદ્યા મંદિરે શારદા બનું, કે પતિ
સદનમાં સાવિત્રી થાઉં ?

[અનુકંપા પ્રવેશતાં.]

અનુકંપા : ખહેન, શું વિચારો છો ?

કલિકા : એ જ તો.

અનુકંપા : પરણશો ?

કલિકા : પ્રભુ જાણે—

અનુકંપા : એમ કેમ ?

કલિકા : તને શું પૂછું ? તે તો એકજ માર્ગ જોયો. કેવળ સેવાનો—અચપણથી મારા બંગલે જીવન કાઢ્યું—મારા બાપ, અને દાદાની સેવા કરી. અનુકંપા ! તું આ જીવન બદલ્યારિણી—હવે તો વૃદ્ધા બની તું. તને છોડવી પડશે. સહન થશે ?

અનુકંપા : સાથે રહિશ—તને ન છોડું દીકરી. તારા સંતાનોની યે સેવાની ઇચ્છા છે હજી.

[સૂર્યની ગતિ માપતાં]

કલિકા : ઓહ—દિવસ ભીગી ગયો. અને ગીતા વાંચી નથી. ચાલો પૂજા માટે—કલગી ! તું જા, હવન સામગ્રી લાવ—અને અનુકંપા ! તું વેદી પર પૂજાની તૈયારી કર—હું આ સૂર્યને અંજલી આપી, આવી—

[કલિકા સૂર્યને નમે છે,—અનુકંપા જાય છે.]

કલિકા : ઐ, શાંતિ શાંતિ શાંતિ (સૂર્ય પૂજામાં મગ્ન થાય છે.)

[બગીચામાં ફૂલ ચૂંટતી.]

કલગી : (સ્વગત) જેવાં ફૂલડાં સુંદર છે, તેવી સુંદર છે, કલિકા ખેન. ફૂલડાંથી યે મીઠી—તેનો રંગ—સહેજ ધડિ વર્ણો—આ ચંપો તદ્દન શ્વેત છે—(ચંપાનું ફૂલ ફેંકી દે છે.) આ ગુલાબની કળી ઠીક છે. ખેન કલિકા જેવી.....અને આ જુઠ્ઠાં ફૂલ.....અને આ કેવડો. પણ લઈ લઉં.....બધું જોશે.....પછી આ થોડાંક તુલસીપત્રો.....માલા બહુ સુંદર બનશે. પણ, (લજ્જતમણીનો છાડ જતાં) અરે આ તો લજ્જતમણીનો વેલો, અડકીશ તો કરમાઈ જશે. (વિચાર કરતી) શું કરું ? (પ્રકાશ) કલિકા ખેન ! આ લજ્જતમણી છે, તેને સ્પર્શ કરું ?

કલિકા : (આંગળીએ સૂર્યને જલ છંટકાર કરવી)

(સ્વાગત) ॐ તત્ સવિતૃર્વરેણ્યં મર્ગો દેવસ્ય ધી મહી
ધીયો યો નઃ પ્રચોદયાત્ । (પ્રકાશ.)

કલગી ! લજ્જામણીને સતાવતી નહિ.

કલગી : તમે પણ લજ્જામણી, જેવા જ છે તો.

ગીત

લાજવંતી લજ્જામણી.

x x x

લલના લલિત સકુમાર,

લાજવંતી લજ્જામણી. લલના.

[કલિકા કલગીનાં ગીતમાં મુગ્ધ થઈ સાવધ
બને છે]

કલિકા : લીલુડાં વનમાં, લીલુડે છાંયડે;
પનઘટનાં પંથ, સખી લહેકંતા વાયરે;
ક્રોધલનાં ગીતડાં અપાર;
લાજવંતી લજ્જામણી. લલના.

કલિકા : પ્રેમદા પુનિત પુન્યવંત પ્રેમ ભોમની,
કલગી : ચંદ્રિકા ચલિત ચિત્ત ચેતનનાં ચોકની;
મંદ મંદ મહેકતી અપાર.
લાજવંતી લજ્જામણી. લલના.

કલિકા : સુર તણે લોકથી સુંદરી સરેલ તું,
કલગી : હૈયે હરખંત, સખી ! તપની તપેલ તું,
સાજે સજંતી શણગાર,
લાજવંતી લજ્જામણી. લલના.

કલિકા : શીલનો સોહંત, રમ્ય સુંદરીને સાડલો;

કલગી : ભાલની બ્રકુટિ મધ્ય ભવ્ય એક ચાંદલો,
ચૂડલા-ચક્રાર ચાર ચાર;
લાજવંતી લજ્જમણી. લલના.

કલિકા : સહૈયરનાં સ્નેહગીત ચંદ્રિકા પધારતી;

કલગી : સાડલો સજ્જને સખી, સાસરે સીધાવતી,
ઘેરે ધૂંધટ ધરી લાજ
લાજવંતી લજ્જમણી. લલના.

કલિકા : યૌવનનાં ધેનને ઘેરાતી આંખડી,

કલગી : શોભે સિંદૂર શિર ! ખિલંતી પાંખડી;
ગાલે છે સ્મિત કેરી ધાર,
લાજવંતી લજ્જમણી; લલના.

કલિકા : પૂન્યનાં પરાગ કંઈક ફૂલડાંનાં ફાલમાં,

કલગી : વાથે વસંત ગીત સૃષ્ટિની કરાલમાં;
હીચો; હિચાવું અપાર; (સખી)
સહેજ કરતાં સતામણી;

[કલગી કલિકાના ગાલપર મીડી ચૂંટી લે છે.]

x

x

x

કલિકા : લાજવંતી લજ્જમણી લલના (કલિકા દોડતી લજ્જમણીનાં છાડને સ્પર્શે છે; વેલ સંકેતાય છે.) (સ્વગત) અરે રે.....રે.
લજ્જમણીને.....(પ્રકાશ) આ શું થયું ?

કલગી : (સાડીની કોર ખેંચતી) રમત બગાડી, તમે પણ લજ્જામણી જ છો. છો ને ? કાઠકે આવી જ રીતે સ્પર્શ કરશે, તો સંકોચાશે ને ?

કલિકા : (સહેજ તમાચો મારતા) ચૂપ, લુચ્ચી, નહિ તો ?

[કલિકા હોડતી વેલ પાછળનાં વૃંદમાં અદૃશ્ય થાય છે. ચોળીમાં ખેંસેલો પત્ર પડી જાય છે, તેને ઉપાડી લેતાં.]

કલગી : (પાછળ હોડતી) બહેન કલિકા - ઓ કલિકા બહેન ! આ તમારાં 'પુષ્પ'નો પત્ર પડી ગયો - દ્યો —.

[કલગી અદૃશ્ય થાય છે.]

(પડદો પડે છે.)

અંક ૧ લો

પ્રવેશ ૨ જો

[મીલની ઓરીસનો અંદરનો ખંડ, બારીમાંથી મીલની ચીમની નજરે પડે છે. વ્યાકાશમાં ધૂમાળો ઉઘે ચઢે, ૬૫૦ હોર્સ પાવરનાં એન્જીનનો અવાજ ચામેર સંભળાય છે, અને આસપાસ મજૂરો કામ-કાજ કરતા નજરે પડે છે.]

રસધન શેઠ : તો વિજ્ઞાન પ્રથમ, ખરૂંને, તમારું કહેવું તો તેમ છે ને?

પુષ્પ : હા.

[સાગર પ્રવેશે છે.]

સાગર : (ખુરશી પર બેસતાં) જ્ઞાન વિજ્ઞાનની શું વાતો છે ?

રસધન : સાગર, યંત્રવાદ અને માનવ શક્તિ—બેમાં સાચું શું ?

સાગર : હું તો પ્રખર ગાંધીવાદી છું. આજનો યુગ રૅટિયાનો છે.

રસધન : ત્યારે આ ‘પુષ્પ’ પણ ગાંધીપંથી ક્યાં નથી ? તેનો હિસાબ કંઈક ઓર છે. (શેઠ ડબીમાંથી પાન કાઢી મોંમાં મૂકે છે.)

પુષ્પ : સંસ્કૃતિનો વિચાર કરો તો, રૅટિયો વેદમાં પણ છે, જોટલા જુના વેદ તેટલો જુનો રૅટિયો; તેની કોઈ ને ના જ નથી—

સાગર : ત્યારે—

પુષ્પ : પણ માનવ હૈયું સંશોધનમાં માને છે ને ? પ્રથમ રૅટિયો શોધાયો. સુતર તૈયાર થયું. ત્યારબાદ ધીમાં યંત્રને સુધારવા; વિજ્ઞાનની મદદથી યંત્રો આવ્યાં. આધુનિક મીલો એ રૅટિયાનું બીજ.

રસધન : શું ત્યારે આપ યંત્રવાદમાં માનો છો ?

પુષ્પ : યંત્રોમાં માનું છું, પણ આજની પ્રજાલિકામાં તો નહિ જ.

[કલિકા પ્રવેશે છે.]

કલિકા : શું પ્રજાલિકા ? વાત શું છે ?

સાગર : આ રૅટિયા વિરૂદ્ધ યંત્રવાદની પ્રજાલિકા.

[કલિકા ખેસે છે, 'પુષ્પ' ને જોઈ.]

કલિકા : આપુણ ! આ કોણ ?

રસધન : ઈજનેર 'પુષ્પ.' આપણી મિલોમાં મજૂરો માટે એક શાળા બાંધવી છે ને ? નકશો લઈ આવ્યા છે.

કલિકા : ઓહ. I see (પુષ્પને) નમસ્તે.

પુષ્પ : (સન્નિત) નમસ્તે.

કલિકા : તો શું રૅટિયા વિરૂદ્ધ તમે યંત્રવાદી છો ?

પુષ્પ : રૅટિયો યંત્રવાદનું બીજ છે, તેમ માનું છું. યંત્રવાદની અમુક પ્રથા બાતલ કરતાં તે ખોટો નથી, તેમ માનું છું.

રસધન : ત્યારે આખર તમારું કહેવું શું છે ?

પુષ્પ : હિંદની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીએ તો, સ્વરાજ માટે, રૅટિયો એ એક જ ઉત્તમ માર્ગ છે, કારણ કે, હિંદની રાજદ્વારી સ્થિતિનો કાયડો, કેવળ રૅટિયાથી જ ઉકલે તેમ છે.

કલિકા : એટલે ?

પુષ્પ : (જંભાર બનતો) કલિકા ! રૅટિયાને કેવળ એક સુતર કાંતનાર ચક્રજ માનવાની જરૂર નથી; તેની પાછળ પૂ. આપુણનું જે સંશોધન છે, તે સ્વાશ્રય, સમાજ રચના, સ્વદેશી ભાવ, અને આખર—તે બધામાંથી સમાનતા—રૅટિયા મારફત સાચું Socialism પેદા

કરવા - એ તપસ્વી, રેંટીયાની પૂજા અપનાવે છે - રેંટીયો આ રીતે કેવળ હિંદને માટે જ નહિ, પરંતુ વિશ્વભરની માનવતા માટે જીવન-ચક્ર છે - પણ —

રસધન : પણ - પણ શું ?

કલિકા : ઓહ ! પુષ્પ ! તમે તો કેવળ એન્જનીયર નહિ; પણ મહાન વિચારક જાણવો છો, - તમારી દૃષ્ટિએ સ્વરાજપ્રાપ્તિ માટે રેંટીયો શું એક યુગનું સાધન છે, એમ કહો છો ?

સાગર : લાગે છે, તો તેમજ.

પુષ્પ : બરાબર છે, - માફ માનવું તેમ જ છે; યુગ પુરતો રેંટીયાનો ઉપયોગ સમજપૂર્વક થવો જોઈએ, - રેંટીયાને અપનાવનાર જો સમજપૂર્વક રેંટીયો હાથમાં ધરે, તો બમણો ફાયદો થાય. પરંતુ - જો, કે, રેંટીયાને અંધશ્રદ્ધાથી હાથ ધરવાથી - કંઈ નુકશાન તો નથી જ, છતાં - વિજ્ઞાન કંઈ શાંત બેસવાનું છે ? ને, તો, ઔદિક તત્વનો જેમ નાશ કરી, વૈદિક તત્વ જેમ પુનઃ જોર પર આવ્યું, તેમ, યુગે યુગે, આગળજ વધવાનું, રેંટીયાના વિચારમાં માત્ર સંશોધન શક્તિને કોઈ રીતે ક્ષીણ કરી શકાય તેમ નથી - તે માનવ સ્વભાવ નથી. ખુદ રેંટીયાના ઉત્પાદક ગાંધીજીએ એ ચક્રને ઝળપી બનાવવા ક્યાં લાખ રૂપીયાનું પારિતોષક જાહેર કર્યું નથી જે ?

સાગર : તો તમે એન્જનીયર થઈ, તે કામ કેમ કરતા નથી — પુષ્પધન !

પુષ્પ : હું તો એક વાત ચોક્કસ માનું છું, વિજ્ઞાન કેવળ સેવાં ભાવે માનવ ચરણે ધરાવું જોઈએ. કુદરતનાં તત્વમાંજ વિજ્ઞાનનો જન્મ છે, જેમ કુદરત વિરૂદ્ધનું આચરણ, માનવ પતન કરે છે, તેમ વિજ્ઞાન જો, સેવા ભાવ સિવાય, સ્વાર્થ ભાવે, શોધકનાં અંતઃકરણમાં જન્મ લે, તો, તે સંશોધન શક્તિ, શોધકનો જ પ્રાણ લે.

રસધન : બહુ જ ગંભીર વાત. પણ સત્ય.

કલિકા : આજની રાજ્યદ્વારી પરિસ્થિતિ તમે કેવીક કહ્યો છો, પુષ્પધન !

પુષ્પ : પુરાણમાં પ્રહ્લાદના પિતા હિરણ્યકશીપુનો દષ્ટાંત—લો. તે રાક્ષસે, બ્રહ્માનું વરદાન માગતાં—મૃત્યુને જીતી લીધું. પરન્તુ, તેને હણુવા વિચિત્ર નરસિંહાવતાર થયો. તેમ આ ગાંધીવાદનો રેંટીયો જ, આજની રાજ્યદ્વારી વાતનો પલટો લાવી. સહુ કોઈને શાંતવન આપી શકે. કેવળ તે વાત માટે જ રેંટીયો મહત્વનો છે. બીજી કોઈ રીતે તો નહિ.

કલિકા : રેંટીયા સાથે; સંશોધન શક્તિનો વિચાર અવશ્ય થવો જરૂરી છે. ઇજનેર, ઠીક કહે છે.

સાગર : પણ રેંટીયો અપનાવે કાણ ?

પુષ્પ : સહ કોઈ. સ્ત્રીઓ માટે તે તો ફરજ રૂપ. અને પુરુષ માટે તે અવકાશનું સાધન. એ રેંટીયામાંથી શિખેલી સેવા ભવિષ્યમાં જ્યારે આપણે આપણાં યંત્રવાદના વિષયમાં વણી દઈશું, ત્યારે આ યંત્રો પણ આપણાં પૂજના સાધન દેવ સમા થઈ જશે.

રસધન : કંઈ વાત સમજાતી નથી; બરાબર. આપનાં વિચાર બરાબર ખુલા કરો.

પુષ્પ : કહેવાની મતલબ એ છે, કે, આજની રાજ્યદ્વારી પરિસ્થિતિ એ, મૂડીવાદ, અને મજૂરવાદ એવા ભાગલા કર્યા છે,—અસમાનતાની રાક્ષસી દીવાલો ઉભી કરી છે, અને તેથી જીવનમાં શિથિલતા આવી છે. જ્યાં સુધી એ ભયંકર રાજ્યદ્વારી પરિસ્થિતિ નડતર રૂપ બની વિકાશ રોકે છે, ત્યાં સુધી, હિંદીઓનાં હાથમાં, એ રાજ્યદ્વારનો કચરો સાફ કરવા રેંટીયા સિવાય બીજું કંઈ સાધન નથી—ત્યાં સુધી રેંટીયાનો ઉપયોગ અવશ્ય જરૂરી છે, અને તે ધર્મનું ચિહ્ન

છે—તે નડતર દૂર થતાં—આપોઆપ પ્રકાશ આવશે, અને રેંટીયાનાં બીજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં યંત્રો, વિજ્ઞાનની શુદ્ધિ પછી માનવ સેવામાં મૂકાતા—તેઓ પણ મનુષ્યની સેવા જ કરશે.

રસધન : વાત તો ચોકખી છે. યુગ યુગે, સંશોધન શક્તિ નહિ જ મટે. યંત્રવાદનો નાશ કદી થશે જ નહિ. આજની રાજ્યદ્વારી પરિસ્થિતિ જ આ યંત્રોની ખોટી અસર ઉપનાવે છે—કેવળ Divide and Rule on ની પોલીસી. દેશમાં જ્યાં જોઈએ ત્યાં મૂડીવાદ. એક બાજુ બંગલા, અને બીજી બાજુ—પેટનું સાધન નહિ—એકને હાથે હજારો માણસનું રૂધિર ચૂસાય છે. આપણાં જ મજૂરો જુવો ને ?

પુષ્પ : તો રસધન શેઠ, તેઓને વિદ્યા ભણાવો, ઉત્તમ કારીગર બનાવો. તેઓની અંદર રહેલી શક્તિને જાગૃત કરો. તે પણ મહાન સેવા છે, તમો તમારા પૈસાથી એ સઉ કાર્ય કરી શકો છો—

રસધન : સાગર, તને શું લાગે છે ?

સાગર : કાકા, કલિકા અને પુષ્પને પરદેશ પરિભ્રમણ માટે મોકલો, વિશ્વની તૂલના કરી, પૂરો અભ્યાસ કરી, તે અત્રે આપણી મૂડીનો સાચો ઉપયોગ કરે.

કલિકા : બરાબર છે—મને તે વિચાર ગમ્યો.

રસધન : તો પુષ્પ, તમો શું કહો છો—?

પુષ્પ : જેવી આજ્ઞા; જવામાં કંઈ હરકત નથી. પરંતુ હું તો અદ્ય છું—માત્ર વિજ્ઞાનનો શોખીન છું, તેટલું જ.

[ઘડિયાળમાં છ નો ટકોરા થાય છે, તે તરફ ધ્યાન ખેંચતાં]

રસધન : હવે મીલ છૂટવાનો સમય થયો. ઘર પર પૂજા છે, સૌ કોઈ વહેલા આવજો—પુષ્પ, તું પણ આવશે ને ?

સાગર : જરૂર. પુષ્પ અમે સાંભળ્યું છે, કે, તમે તો કવિ છે—

પુષ્પ : તેવું કઈએ નથી—

કલિકા : એમ કેમ—સામયિકો તો તમારા કાવ્યથી ઉલરાય છે. જરૂર આજ છૂટકો નથી. (કલગીને બૂમ મારતી) કલગી! ઓ કલગી!

[બહાર મોટરમાંથી બૂમ મારતાં નેપથ્યમાં]

કલગી : બાઈ! આવી.

[કલગી ઓરડામાં દાખલ થતાં]

(પ્રકાશ) કેમ બોલાવી બહેન !

કલિકા : આપણી સતાર તૈયાર રાખજો—આજ ‘ પુષ્પ ’ નું સંગીત છે—

કલગી : (પુષ્પ સામું જોતી) વારૂં, અનુકંપાને કહીશ— જાઉં છું—

સાગર : ઠીક. અમો પણ રજા લઈએ—પુષ્પ—ચાલો, આજનું કામ તપાસી લઈએ—આંધકામ ક્યા સુધી પહોંચ્યું, એ તમારે જ જોવાનું છે ને ? Foundation ની લાઈન જોઈ લેશો ?

પુષ્પ : ચાલો—

[પુષ્પ ઉઠે છે, સાગર ઉઠે છે, જતાં પુષ્પ ને કલિકા]

કલિકા : (બે હાથ જોડી) વંદે માતરમ્ ।

પુષ્પ : (ઝિલતો) માતરમ્ વંદે ।

[પુષ્પ અને સાગર જાય છે]

[કલિકા ઝાડીમાંથી ગૂંથણ કાઢી-ગુંથતા સ્વગત.]

કલિકા : (સ્વગત) જીવનની ગૂંથણી માટે આ પુરૂષ યોગ્ય માનવો કે કેમ ? ગુંથણનાં દોરામાં દોરો બેસે છે, હૃદયમાં આ પુરુષ તેવો બેસી જાય તેઓ ખરો ? [ગુંથતાં ગીત ગાય છે.]

ગીત

જીવનને કહેવું શું ?

જીવનમાં સહેવું શું ?

સમજ્યું સમજાવનાં, જીત્યું જીતાવનાં,
ગમ્યતા અગમ્ય, રમ્ય લે'વું શું ?

જીવનમાં જોવું શું ?

જીવનમાં ખોવું શું ?

કાયા બનાવીને કષ્ટક મંત્ર ફૂક્યાં;
માયાનાં મૃગજળ સ્થળ સ્થળ મૂક્યાં;

અનંતને દિગંતમાં રહેવું શું ?

‘જીવ’ ‘શિવ’ દેવું શું ?

દેવે ધજ્યા દિવસોને લાંબી લાંબી રાતડી;
પૂર્વી પ્રકાશને અંધકાર આખરી;

જીવનને કહેવું શું ?

જીવનમાં લહેવું શું ?

[મીલનું ભૂંગળું થાય છે, માણસો પરિશ્રમ
પછી ઘર તરફ નય છે, મનુરોને કલિકા
એક તાન જોઈ રહે છે.]

કલિકા : (સ્વગત) જીવન એટલે ‘સ્વાશ્રય,’ હા. પુષ્પ,
કષ્ટક તેવું જ કહી ગયો.

(પડે પડે છે.)

અંક ૧ લો

પ્રવેશ ૩ જો

[સંધ્યાનો સમય, જાહેર ઉદ્યાનનાં પૂવારાની પગથી પર બેઠો બેઠો પુષ્પ આથમથી સંધ્યા જૂવે છે.]

પુષ્પ : (સ્વગત) જીવન આમજ આથમી જશે - (પૂવારાનું જલ ઝીલતાં) માફે જીવન ઝીલનાર કોઈ છે જ નહિ - દુનિયા આદર્શ-વાદીઓની નહિ, પણ પૈસાની છે - ગરીબનાં આદર્શો તો ફીતુર લેખાય; ગરીબી જ ગુન્હો છે.

[પૂવારામાં માછલીઓ ખેલ ખેલે છે.]

જાણે એકાદ માછલીને પકડી લઉં - પરંતુ જાળ જ ક્યાં છે - ? સાધન નથી - ખુદ અર્જુન પણ હથિયાર વગર મત્સ્યવેધ કરવા લાચાર હતો.

[જલમાં થોડાક અનાજનાં કણ વેરતો.]

દુનિયામાં માફે કોઈ નથી - પશુપક્ષી અને જીવજંતુઓને મેં તો મારાં બાંધવ લખ્યાં છે, આત્મવત્ત સર્વ મૃતેષુ.

[માછલીઓ અનાજ ખાવા ઉપર આવી હુબકા મારી દોડાદોડ કરે છે, તે જોઈ.]

ખરેખર, આ માછલીઓ ચતુર છે. જીવન જીવી જાણે છે. ઉપર અને નીચે, શું રમત છે ? જીવનમાં એ રમત રમતાં મને શાંતી ક્યાં ? ત્રીસ ચક્કર પૃથ્વી સૂર્યને ફરી ચૂકી - “તાજના બાંધનાર મહા શિલ્પીને” ભગવાને ઝુંપડું ચે ન આપ્યું.

[બગીચામાં અનેક પુરૂષો ફરે છે, સૌ કોઈ પોતાની મસ્તીમાં આહ્યા જાય છે - ને નેપથ્યમાં કોઈ બિખારણનો ગીતધ્વનિ સંભાળાય છે.]

ગીત

ભિખારણુ : સહુ પુણ્યનાં પ્રકાશ લ્યો.

પુષ્પ : (સ્વગત) દુનિયામાં - પ્રથમ શબ્દ 'પુણ્ય' સાંભળ્યો -
(પ્રકાશ) અને તે પણ પૂણ્યનો - કોણ હશે ? હું લાયક છું કે પુણ્ય લઉં ?
વિચારમાં પડે છે.)

[ગીત ગાતી ભિખારણુ દ્રશ્યમાન થાય છે
પુષ્પધન તેનું ગીત સાંભળવામાં લીન બને છે.]

ગીત

ભિખારણુ : એ રૂમઝૂમ આવી;
સુરમ્ય તેજ લાવી;
એ પુણ્યતિર્થો આવી;
સહુ પુણ્યનાં પ્રકાશ લ્યો.

પુષ્પધન : (સ્વગત) કોઈ વીરલ ભાવ - જાણે બહેન વીર
પાસે પસલી માગે છે - એવુંજ કંઈક છે.

[ગીતધ્વનિ આગળ વધે છે.]

ગીત

ભિખારણુ : ખીલ્યું પ્રભાત, સખી !
ઘેર વીતી રાત, સખી !

એ દીપમાળ લાવી;
કંકાવટી સજા - વી;
એ પુણ્યતિર્થો આવી;
સહુ પુણ્યનાં પ્રકાશ લ્યો.

ગંગાનાં સ્નાન, સખી !
પ્રેમનાં પ્રદાન, સખી !

હૈયામાં હેત પ્રીત લાવી;
આ વિશ્વને વધાવી;
એ પુણ્યતિથી આવી;
સહુ પુણ્યનાં પ્રકાશ લ્યો.

કંકુનાં કુમ કુમ છાંટણે;
વીરનાં વિયોગ, સખી: !
બહાલને વધામણે;

એ રૂપ રંગ લાવી;
સહુ સાજને સગવડી;

એ પુણ્યતિથી આવી;
સહુ પુણ્યનાં પ્રકાશ લ્યો.

પુષ્પધન : (ઉભો થઈ તેની પાસે જતાં) બહેન, લે આ એક રૂપીયો; બહુ સરસ ગીત - કંઠ પણ સુંદર !

લિખારણ : હું લિખારણ નથી, બીજા નહિ, પણ કામ માગું છું.

પુષ્પ : લિખારણ નથી તો પછી આમ કેમ ?

(પુષ્પધન તેની સામે જોયા કરે છે.)

લિખારણ : એનું જ નામ નસિય-શું ઇતિહાસ કહું ? બચ-પણમાંથી જ મા-આપ ગૂજરી ગયા-કાકાને પનારે પડી-કાકાએ મારા યૌવનનો પૂરો ઉપયોગ કરી બંગલા બાંધ્યા-અને મારી આ દશા—.

પુષ્પ : એટલે—?

લિખારણ : વાત બહુ લાંબી છે - મારા કાકા નવનિતલાલ સરકારી પ્રેસનાં (અચક્તા) મે-ને-જ-ર છે. પ્રથમ વીસ રૂપયાનાં કલાર્ક હતા.

પુષ્પ : (વિચાર કરતાં) હાં — તે — !

ભિખારણુ : માંડે યૌવન ! બીજું શું કહું ? શેઠાણી બનાવાની લાલચે, મેં—માંડે જીવન ખોઈ નાખ્યું—આજ માર્ગમાં ફરું છું—પેટનું સાધન નથી—હવે મને સંધરે પણ કોણ ? સૌ એ હડસેલી મૂકી.

પુષ્પ : (સ્વગત) આમ જ મૂડીનો ઉપયોગ થતો હશે. અને સ્વજન પણ શું આમ જ ઉચ્ચે ચઢે છે...? હરી, હરી...! (પ્રકાશ) તો બહેન ! કોઈ વનિતા વિશ્રામ...નથી. ત્યાં, જા, તો ?

ભિખારણુ : (આંસુ લાવી) તે પણ... થઈ ચૂક્યું ... ભાઈ જાતની હું બ્રાહ્મણ છું, મીલમાં મળુરણ બનવા ગઈ... ત્યાં પણ મળુરી મારે નસિબે નથી. આશ્રમોનો દિવસ પણ ફર્યો છે. ભાઈ...

પુષ્પ : તારું નામ ... ?

ભિખારણુ : માયા.

પુષ્પ : તો માયાબહેન, જેનું કોઈ નથી, તેનો લગવાન. મારે માની જણેલ બહેન નથી...લગવાને મોકલી — ચાલો ધરે.

માયા : લગવાનની ઇચ્છા. ચરણ ધોઈ પીશ, ભાઈ.

[પુષ્પ આગળ ચાલે છે, માયા તેનું અનુ-કરણ કરે છે. કાપડનો ફેરીયો મળે છે.]

ફેરીયો : (સ્વગત) આ તો કોટ પાટલુન, આ નેકટાઇવાળો. પેલો ઇજનેર.....પુષ્પ. (પ્રકાશ) સાહેબજી.

પુષ્પ : સાહેબજી.

ફેરીયો : સાહેબ, કંઈક ખટાવો.....

પુષ્પ : ત્રણ સાડીઓ બાંધ. (માયાને) માયા, લઈ લે.

[ફેરીયો સાડીઓ આપે છે, માયા લે છે. રૂપિયા આપતાં.]

લો; પૈસા. ત્રીસ બસ છે ને ?

ફેરીયો : ખૂબ કમચા લાગે છે ? રપુ બસ.....
(પાંચ પાછા આવે છે.)

[માયા અને પુષ્પ આગળ વધે છે.....
બંગડીનો ફેરીયો આગળ આવે છે.]

૨ ને ફેરીયો : સાહેબ, બંગડી લેશો.....?

પુષ્પ : ઘરમાં બેઠું જ ક્યાં છે ?

૨ ને ફેરીયો : તો પછી સાડીઓ કેમ લીધી ?

પુષ્પ : બહેનને માટે.

૨ ને ફેરીયો : તો બહેનને માટે આ બંગડી કાં ન લેો ?

પુષ્પ : (માયાને) માયા બહેન ! છે પસંદ ?

માયા : ખરચ ખોટું છે, ભાઈ.....તેં આજ લાજ રાખી...,
હવે બસ.

પુષ્પ : સ્ત્રીનાં હાથમાં કંઈક કંકણ જેવું જોઈએ...લઈ લેો,
આર બંગડી...કોઈપણ રથને કંકણવંતી કન્યા સદા સત્કાર પામે છે.
ફેરીયા ભાઈ ! સારાં કંકણ બહેનને આપો.

૨ ને ફેરીયો : આ હાથી દાંતનાં કંકણ...

[માયા લે છે — પુષ્પ પૈસા આપી આગળ
વધે છે.]

૨ ને ફેરીયો : (પ્રથમને) આજ સાહેબ ઈસ્કી થયા લાગે
છે, આ બેઠું ક્યાં...અને આ શું ખરીદી ..?

૧ લેો ફેરીયો : ભગવાન જાણે...દુનિયા એમજ આવે છે.
જુવાની દીવાની છે.

[સામેથી ન્યોતિષી મળે છે.]

ન્યોતિષી : સાહેબ નસિબદાર છો...હાથ જોડે ?

પુષ્પ : કેમ ?

જ્યોતિષી : કપાળમાં જે રેખા ચમકે છે, તે તો મહા યોગની છે. હાથ ખતાવો તો ?

પુષ્પ : (હથેલી ધરતો) આ મત્સ્ય રેખા.....આ શની... આ સૂર્યની રેખા...ખરું કહું...? આપ બચપણથી ગૂંજરી ગયા છે, મા જીવતી છે, ભાઈ ભાઈ ખરા, પણ સુખ નહિ...રખડી રખડી વિદ્યા ભણ્યાં...જીવનને શાંતી નથી...નામ શું ? જન્મ દિવસ કયો ?

પુષ્પ : નામ તો પુષ્પધન...વૈશાખ સુદ ચૌદશી. નરાસિંહ ચૌદશ.

જ્યોતિષી : (દીપણ કાઢી...ચોકડી કાઢી...પંચાંગ જોતાં) સૂર્ય શુક્ર મેષમાં પડ્યા છે...મંગલ મકરનો...શની આરમે...ચંદ્ર શનીની સામસામી દષ્ટિ...ગુરૂ સિંહનો. વા !...મિથુન લગ્ન ! રાહુ અને બુધ વૃષભમાં...સાહેબ, લગ્ન થયાં નથી...હજી...ખરું કે !

પુષ્પ : હીક છે...

જ્યોતિષી : યોગ બહુ ઉત્તમ...પ્રથમ દુઃખ પછી સુખ... શનીની દશા ઉતરે છે...ગુરૂ સપ્તકમાંથી પસાર થાય છે...ઓ થી ભાગ્યોદય સમજાવો...

[જ્યોતિષી આગળ નય છે.]

પુષ્પ : તમારું મૂલ્ય લો.....

જ્યોતિષી : પ્રભુએ આપ્યું છે...ગૌ દાન ચારો કરજો...પૂરા યોગી છો...સાહેબ ..

માયા : (સ્વગત) વાહ...યોગીની સેવા મળી...

[પુષ્પ અને માયા આગળ વધે છે. જ્યોતિષી-પાસે ફેરીયાઓ આવે છે.]

૧ લો ફેરીયો : મહારાજ, સાહેબ પાસેથી શું પડાવ્યું ?

જ્યોતિષી : (સસ્મિત) દર્શન...યોગીનાં દર્શન ! પાવન થયો.

૨ જો ફેરીયો : ભૂલ્યા મહારાજ ! ખાલી દર્શન અર્શનથી ન વડે,
દશની નોટ ફેંકી દેત .. મહા ધક્કી છે...કમાયો છે...હાલમાં જમીન
ખરીદી છે.....અને જોયું નહિ?...રખડતું બૈરૂં ઉપાણું...
સાડીઓ, અને કંકણ ખરીદ કર્યાં. (હસે છે.) દુનિયાનાં રંગ તો
જીવો.....!

જ્યોતિષી : આપ, ભૂલ્યા છો ફેરીયા ભાઈઓ...કોઈ મહા
પુરુષ છે. તે...તદ્દન શુદ્ધ પુરુષ; અને પરગજુ.

૧ લો ફેરીયો : સાંભળો...અરે...ભૂદેવ !...જીવાની છે...
જીવાની ! દિવાની જીવાની...સમજ્યાં !

[હસતાં હસતાં ફેરીયાઓ આગળ વધે છે,
બગીચામાંથી પુષ્પ...અને માયા...ઘોડા
ગાડીમાં અરશ્ય થાય છે.....એક સાધુ
ગીતની દુનિયામાં મસ્ત પસાર થાય છે...
એક તારો ગાજે છે.]

ગીત

સાધુ : (ધૂનમાં, સ્વગત)

પંખીડાં;   પ્યારાં. (૨)
પાંખ પ્રસારી હુંક્ર આપે,
દુનિયાથી એ ન્યારાં... પંખીડાં
અમૃતક્યારા કોઈક એવા;
દર્શન કરવા જેવાં;
જેમાં ઉગે પુષ્પો ન્યારાં;
મહેકાવે જગ સારા.
પંખીડાં   પ્યારાં ! (૨)
પાંખ પ્રસારી હુંક્ર આપે,
દુનિયાથી એ ન્યારાં !
પંખીડાં;   પ્યારાં. ! (૨)

[સાધુ પસાર થાય છે. એક તારો ઝણ
ઝણે છે—પડદો પડે છે.]

અંક ૧ લો

પ્રવેશ ૪ થો

[સૃષ્ટિપર વસંત ઋતુ લહેકે છે, ફાલ્ગુન
પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર આકાશમાં ચમકે છે,
દિવાનખાનામાં ગીતમગ્ન કલિકા, શૃંગાર
કરતાં આરસીમાં મુખ જુવે છે.]

ગીત

કલિકા : સોહે સુંહાગ, સખી !
સૃષ્ટિમાં પરાગ,
વસંત રંગ રંગમાં, રમો,
રંગ રંગ અંગને ધરો.

x x x

ખીલ્યો ગુલાલ લાલ,
આલલાને કાંગરે,
(કેશ સમારતી) આવી વસંત સખી !
આલમને આંગણે,

હૈયે વસંત, સખી !
વિશ્વમાં વસંત,
વસંત રંગ, રંગમાં રમો;
અંગ અંગ રંગને ધરો.

x x x

[ગીતમાં મગ્ન કલિકાને રંગ છંટકારતી
અનુકંપા પ્રવેશે છે.]

ગીત

અનુકંપા : ગાઓને ગીત, સખી !

કલિકા : વિશ્વની એ રીત; સખી !

અનુકંપા : પ્રેમની વસંત, સખી !

કલિકા : દેવની વસંત !

x x x

વસંત રંગ રંગમાં, રમો !

અંગ અંગ રંગમાં, ધરો.

x x x

અનુકંપા : (કેવળે રંગ છંટકારતી.)

કેવળો; કેશર ભીંજ્યો,

કલિકા : (મોગરો લેવી) મોગરો; મંદ મંદ ખીલ્યો,

અનુકંપા : ગાવો વસંત, સખી !

કલિકા : ગાવો વસંત,
વસંત રંગ રંગમાં રમો;
અંગ અંગ રંગને ધરો.

[અન્યોન્યને રંગ છોટે છે; બંને હસે છે.]

કલિકા : ખીલતી વસંતરૂપ સ્ત્રી જાત છું; પરંતુ જીવનમાં પુરુષનાં કર્તવ્યનાં કોડ છે. (આરસીમાં મુખ જોઈ ચાંદલો કરે છે.) બાપુજીની દીકરી છું, છતાં દીકરાની જ્યેમ ઉછેરી. (હંતીયાથી કેશ ગુંથન કરી ...અંબાજો વારે છે.) સ્ત્રીઓનો અવતાર શોભે કેવી રીતે ? (મુખ દર્શન કરતાં) ચંદ્રમા સમાન મુખ સુંદર હોવા છતાં-ગુણ ન હોય તો એ મુખની છે કંઈ કિંમત ? (પ્રકાશ) અનુકંપા ! મુંગી કેમ ઉભી ? કંઈક, તો બોલ, આજ તો વસંત છે.

અનુકંપા : કલિકા-દીકરી-! તારી યે યૌવન વસંત ! (સ્મિત વેરે છે.)

કલિકા : કેમ ?

અનુકંપા : (ફૂલની વેણી અંખોડે બાંધતી) બાઈ ! હવે સાસરે જશે ને ! ઉંમર લાયક થયા.

કલિકા : અભ્યાસ હજી બાકી છે. બ્રહ્મચર્ય. કદાચ તે જીંદગીભર.

અનુકંપા : ઉંમરે પહોંચી; કાળે કાળની ફરજ બગવવી રહી. ફૂલ કરમાયે, સૌરભ જશે, પછી ફૂલની કિંમત કેટલી ?

કલિકા : સરસ્વતી ક્યાં કુંવારી નથી જીંદગીભર ? ક્ષણભંગુર સંસાર પણ કરપાયેલું ફૂલ ક્યાં નથી ?

અનુકંપા : પણ મોટું કોણ ? સરસ્વતી કે સાવિત્રી ?

કલિકા : એ વાત પછી, પણ, અનુકંપા ! તું કહે જોઈએ; હું કેવીક સુંદર લાગું છું ?

અનુકંપા : ખરું કહું ખેટી ! જાણે પૂરી ખીલી વસંતની ચંદા. કદાચ તેથી પણ વધુ સુંદર. આકાશમાં એક કોર આ ખીલેલો ચાંદ—અને ખીજી કોર તું. અરે તેથી તો કંઈક વિશેષ. પૂરી ખીલેલી વસંત.

કલિકા : ચંદ્રમાંથી યે અધિક સુંદર ?

[કલગી પ્રવેશે છે.]

કલગી : (ફૂલની સાડી આપતી) બાઈ ચંદ્રમાંથી યે અધિક સુંદર...હ્યો...ઓહો ! આ ચુંદડી... અને શાભાવો કાયા...વસંતનાં ફૂલેડે ભરી છે તે.

કલિકા : કલગી ! લુચ્ચી...(હેતનો તમાચો મારે છે.) શું ત્યારે હું ચંદ્રમાંથી યે શિતળ ખરી ? અને વસંતથી યે ?

કલગી : શું કહ્યું, ખહેન ?

કલિકા : અનુકંપા !

અનુકંપા : એ તો હું ન જાણું...દિકરીનાં ગુણોની પરીક્ષા સાસરે; મા માત્ર પુત્રીને પાળેપોષે, ઉછેરે; મોટી કરે... બહુ તો ગુણ ભરે...ખહેન, પિતાને ઘર તપ-તપી સર્ગયા છે, કોઈ પારકી ભોમને કાળ...પરીક્ષાનો સમય આવે છે, અને મળશે જવાબ.

કલિકા : કંઈ પરીક્ષા ?

કલગી : સાસરીયાની રસ્તો.

કલિકા : (સ્વગત) અહા...સાસરું...શું મીઠો શબ્દ...? સાસરીયું-સાસુ, સસરા ... પતિદેવ ... નાનો દેવર... સાસરું ... મીઠું સાસરું (પ્રકાશ) ત્યારે ? અનુકંપા તારે મન કોણ મોટું ? સાવિત્રી કે સરસ્વતી ? તું તો બ્રહ્મચારીણી...પૂરી પરીક્ષા કર.

અનુકંપા : બાળવયથી માંડી...કલિકા ખહેન નાચ્યાં, કુદ્યાં... અને બાપે પાળ્યાંપોષ્યાં, કંઈક સંસ્કાર ભર્યાં...નાચવા ગાવા- અને કેવળ ભણવાથી કંઈ દિવસ વળે. ખહેન ?

કલિકા : ત્યારે ?

અનુકંપા : આચરણમાં ઉતારો ... એ વિદ્યા...સ્ત્રીનું જીવન પતિથી શોભે છે ... કંઈક તપે; વિવેકી વર મળે. લાજ મર્યાદા...અને વિવેકથી વિદ્યા શોભે, તપથી જીવન શોભે...સેવાથી સંસાર મુધરે.

કલિકા : પણ સાવિત્રી મોટી કે સરસ્વતી ? બંને મહા સાધ્વી છે...ઉર્વશી કે મેનકાથી ચે મહાન.

અનુકંપા : તમો જ કહો ને, ખહેન !

કલિકા : (સ્વગત) સરસ્વતી...(મુખમાં આંગળી નાખી) દેવી

ખરી,...પણુ તેને કુર્ચુ શું ?...કંઈ જ નહિ ... અને સાવિત્રીએ સંસાર સુધાર્યો...(પ્રકાશ) સાવિત્રી બનું તો ! અનુકંપા.

[રસધન પ્રવેશે છે.]

રસધન : તો તો ચરણુરજ લઉં મા, તારી ... એવો મારો અવતાર ક્યાં ? [પુત્રીની પીઠ પંખાળે છે.]

કલિકા : બાપુજી...[સોડમાં સમાય છે.]

રસધન : પુત્રી, રંક ધરમાં પણુ ધારે તો સ્વર્ગ રચે...તને સર્વ પ્રકારે કેળવી છે, નૃત્ય, સંગીત અને કંઈક કળામાં...આજ એક ઉપદેશ દઈ દઉં...ઉર્વશી કે મેનકા...સુખી નથી...સરસ્વતી ચે નહિ.. સાવિત્રી સુખી છે ... સ્ત્રીનો અવતાર પતિથી શોભે, અને સ્ત્રીનો મહિમા...વીરલ સંતાનોથી ગવાય. રામચંદ્રથી કૌશલ્યાની શોભા. ધૂર્વથી સુમતિ શોભી. યશોદા અને દેવકી શોભી કૃષ્ણપ્રભુથી.

[પુષ્પ પ્રવેશ કરે છે, તેને જોઈ]

રસધન : લ્યો, આ પુષ્પધન, આવ્યા.

પુષ્પ : (ખે હાથ જોડી) નમસ્તે.

સૌ કોઈ : (સપ્રેમ) નમસ્તે.

રસધન : પુષ્પધન, બેસો. અનુકંપા...જા-તું ચા તૈયાર કર... કલગી, તું ધૂપદાની લાવ.....

અનુકંપા {
કલગી } : વારૂં. (જાય છે.)

રસધન : અને પુષ્પ...હું સહેજમાં આવું...મારું છાપું ક્યાં ? ગાંધીજીના તખ્તીયતનાં કંઈ નવા સમાચાર ? સરકારે તો ભારે કરી ...

[જાય છે.]

કલિકા : (એકાંત મળતાં) પુષ્પ ...! યુગાવતાર તપસ્વી બાપુ જીની કંઈ ખબર ?

પુષ્પ : યોગેશ્વર ... મરણ જીતી ગયો. પરોપકારાય સત્તાં વિમૂલયઃ ।

કલિકા : ભારતવર્ષ પાવન થયું .. પ્રભુએ સૌ કોની પ્રાર્થના સાંભળી; અને ગાંધીજી એક માસ ઉપવાસ કરી...તપ તપી ગયા.

પુષ્પ : ભિષ્મ બાણ સૈયા જેવો પ્રસંગ હતો; કલિકા !

કલિકા : સાવિત્રીએ એક વખત યમને હરાવ્યો સાંભળ્યો છે, ભિષ્મે મરણ જીત્યું સાંભળ્યું, કલિકા ! આ તપસ્વી ટપી ગયો સૌ કોઈ ને.

પુષ્પ : હા...સાવિત્રી...એ, યમને પાણી પાયાં. ભારતની કુંખમાં એ સાવિત્રીનાં રૂંધીર છે...માટે આ સંસ્કૃતિ ટકી...અને કંઈક યુગથી ભારત પણ ટક્યો છે. ભારતનું ગૃહજન્ય કેવળ ભારતની પુત્રીઓને કારણે શોભે છે.

કલિકા : સ્ત્રી મહિમા ગાવા માંડ્યો ! અને પ્રતાપ અને શિવાજી પણ ક્યાં ઓછા છે ? પેલાં દયાનંદ સરસ્વતી !

પુષ્પ : પરંતુ તે સર્ગયા, પોષાયા...એક સ્ત્રીનાં કરકમળમાં જ સ્તો.

કલિકા : એટલે શું પુરૂષથી સ્ત્રી અધિક ?

પુષ્પ : તેવું તો નહિ જ...પુરૂષ અને સ્ત્રી બે ચક્કો...પણ ધરી એક જ...

કલિકા : (હાસ્ય કરી...સાડીનો છેડો ખોસતાં) પુષ્પધન તમારો રથ લુલો છે, ખરું ? બીજું ચક્કું નથી ને ?

પુષ્પ : ના.

કલિકા : ત્યારે ?

પુષ્પ : બીજું ચક્ર શોધું છું.

કલિકા : હં. પછી ?

પુષ્પ : પરંતુ એ તો હીક, કલિકા મારો નિબંધ કેવોક લાગ્યો ? તમો શું ધારો છો ? મોટો રેડીયો; કે વિજ્ઞાન મોટું ?

કલિકા : હું ઉદાર મતવાદી છું; સંશોધનને પ્રથમ સ્થાન આપું...છું. મારે મન વિજ્ઞાન મોટું...

પુષ્પ : સમાનતા જણાય છે; તમારા અને મારા વિચારોમાં !

કલિકા : ચોક્કસ.

પુષ્પ : (સ્વગત) પ્રથમ પગથીયું તો હીક દેખાય છે; (પ્રકાશ) વાંચું; તમારો અભ્યાસ કેમ છે ?

કલિકા : તમો શું ભણ્યાં છો ?

પુષ્પ : કેવો પ્રશ્ન...? ઈજનેરી, જાણો તો છો ?

કલિકા : છતાં તત્વજ્ઞાની છો; અને ભાષાશાસ્ત્રીયે. કહો જોઈ એ...આટલું સાહિત્ય—આ નાટકો ક્યારે રચ્યાં ?

પુષ્પ : તમોએ શું, વાંચ્યું બધું ?

કલિકા : બધું તો નહિ, કિન્તુ તમારા પત્રો જ.

પુષ્પ : ગમ્યાં...?

કલિકા : કેમ ન ગમે ? પ્રત્યેક કુમારિકાને તે તો ગમે છે... સહ કોઈ શોધે છે, પોતાની જોડ...

પુષ્પ : પછી.

કલિકા : તમારા પત્રો ઉપરાંત...તમારાં માતૃશ્રીનો કંઈક પત્ર આવ્યો છે.

પુષ્પ : વાંચ્યો—?

કલિકા : હા. વાંચ્યો અને વિચાર્યો —

પુષ્પ : કુલમાંથી ફળ...અને ફળમાંથી ફલ...સંસાર વહે જાય છે, અને કંઈક પરાગ સ્ફુરે છે, કલિકા.

કલિકા : રસિક, ચતુર, અને કલાકાર...અધુ છો ને શું?

પુષ્પ : (સ્વગત) પરંતુ રંકનું ... (પ્રકાશ) તેવું તો કંઈએ નથી...કલિકા ?

[કલગી પ્રવેશે છે.]

કલગી : લો ખૂંદેન, આ ધૂપદાની... અને આ અગરબત્તી, પેટવી આપું ? જ્યોત જલાવું ?

કલગી : ના, હું જાતે જ પ્રગટાવું છું.

પુષ્પ : (સ્વગત) પ્રગટશે, એવાં હૃદય ?

કલિકા : (અગરબત્તી પેટાવતી) પુષ્પધન શું લેશો ?

પુષ્પ : ખાસ કંઈ નહિ.

કલિકા : કલગી ! ચાઈ તૈયાર થઈ કે ? જો તો ?

[અનુકંપા પ્રવેશે છે.]

અનુકંપા : (પાત્ર આપતાં) કલિકાખૂંદેન ! આ છાસ બનાવી છે ... લ્યો.

કલિકા : (પાત્ર લઈ, બીજા પાત્રમાં ભરતાં) લ્યો...પુષ્પધન.

પુષ્પ : (સ્વચ્છ છાસનું પાત્ર લેતાં) આભાર માનું છું.

[પી જાય છે.]

(સ્વગત) કોઈક વીરલ પળ...કન્યા કે કોઈ દેવી !

[બહારથી ચોકીદાર પ્રવેશે છે.]

ચોકીદાર : (પુષ્પને) ઇન્જનેર સાથે, ઝટ ચાલો; બંધાતા મકાનની ભીંત પરથી એક મજુર પડી ગયો...અને તેનું મૃત્યુ થયું છે.

પુષ્પ : (ચોકતો) હં.....

પેહરગીર : પંચનામું ચાલે છે ... આપને ત્યાં પોલીસ યાદ કરે છે.

પુષ્પ : (સ્વગત) ખીચારો કમનસીબ...ભીંત તૂટી...? શું કંઈ Design માં ભૂલ ? તેનું તો કંઈએ નથી. ગણતરીમાં બધું બરાબર છે ... ત્યારે શું દેખરેખમાં ખામી હશે ? (પ્રકાશ) ચોકીદાર, મીસ્ત્રી ક્યાં છે ? જરૂર, કંઈક accident !

પેહરગીર : સાહેબ, તે પણ ત્યાં જ છે. હમણાં જ તેણે ટેલીફોન આપ્યો...તમોને બોલાવે છે.

પુષ્પ : (કલિકાને) કલિકા માફ કરજો...અગત્યનાં કામે મારે જવું પડશે...

[કલિકા નિરતર રહે છે, પુષ્પધન જાય છે, ઓરડામાં એકલી પડતાં.]

કલિકા : (સ્વગત) શું પુરુષ છે ? (વિચારમાં પડે છે.)

[કલગી પ્રવેશે છે.]

કલગી : બહેન ! શું વિચારો છો. ? ઇન્જનેર સાહેબ તો ગયા.

કલિકા : તે તો મેં જાણ્યું.

[કલિકાની ધરેણીની પેટી બંધ કરતાં]

કલગી : હ્યો...આ તમારા દાગીનાનું બોક્સ; અને આ ચાવી, એરીંગ અને નાકની સળી અંદર છે. હવે જાઉં કે... ?

નાવડી ! ડોલ્યા કરે;
 ‘જીવ’ ‘શિવ’ ઝૂલ્યા કરે.
 વારિ વમળમાં મોંઘી મુસાફરી;
 નાવડી ! ડોલતી સમદર આખરી,
 ‘જીવ’ ‘શિવ’ ઝૂલ્યા કરે.
 નાવડી ડોલ્યા કરે.

કલિકા : ‘જીવન’ એટલે સમુદ્ર ખેડતી એક નાનીશી નૌકા.

[વિચાર મગ્ન કલિકા ખેસે છે. પડે પડે છે.]

અંક ૧ લો

પ્રવેશ ૫ મા

[રસોઈ કરતી માયા દૃશ્યમાન થાય છે.]

માયા : (સ્વગત) હું તો પાવન થઈ...આ યોગી પુરુષની સેવા કરી...અવતાર બદલી ગયો મારો...(કાલસાની સગળી પૂંકતાં) મારીયે જીવન જ્યોત હવે જગવા લાગી; અને કાલસા હવે તો સળગ્યા.

[ભાતનો ટોપ ઉતારે છે, દાળને હલાવતાં]

ધર સંસારમાં ધડીની પણુ કુરસદ ન મળે, તેવી સ્ત્રીનાં જીવનને ખરેખર ધન્ય છે.

[પુષ્પની પાળેલી કુતરી હાંફતી હાંફતી આવી; સામે દૂર બેસે છે, તેને]

દૂર મર, દૂર, ચંપૂડી...રાંડ બાણું છું. તું ચે તેને વહાલ સોઈ છે, તે.

[કુતરી પૂછડી હલાવે છે.]

લે, જા. રાંડને સઉથી પહેલું પેટ ભરવું ! આભળછેટ પણુ જોતી નથી; રોટલી કરતાં (બેલણ ઉગામી) દૂર જા...નહિ તો મારીશ તારા ડાચામાં. ... (દૂર રોટલી ફેંકે છે.)

[ચંપા કુતરી આંખો ટગમગાવી ખાય છે.]

અને પહેલો બિલાડો, ક્યાં મરી ગયો ? સાહેબને છોકરાં નથી...તો આ લપ લાગી...કુતરાં અને બિલાડા...અને પેલો પોપટ !

[માયા ઉભી થઈ દૂધની વાટકી—લઈ બિલાડાની શોધમાં નીકળે છે. સામેથી ‘મ્યાઉ’ શબ્દ બોલતો બિલાડો પ્રવેશે છે.]

વાંદરો નહિ તો ! તને પણુ શોધવા જવું ને ? (દૂધ પાય છે.)

[નેપથ્યમાં પુષ્પનો અવાજ.]

પુષ્પ : માયા...!

માયા : એ આવી...આ તમારા બિલાડાને દૂધ પાઉં છું, તમારી ચંપુડીને રોટલી આપી, અને પોપટને જમફળ મરચાં દઈ દઉં.

[બારણું ખોલતાં માયાને કામમાં મશગુલ જોઈ.]

પુષ્પ : (સ્વગત) માયાનું જીવન હવે ધન્ય થયું. બિચારી; ભૂલી ગઈ પોતાનાં દુઃખનો ભવ. (પ્રકાશ) માયા ! ઓ માયા !

માયા : (આગળ આવી) કેમ...?

પુષ્પ : (ખીસાંમાંથી રૂપીયાની નોટા કાઢી) લે આ રૂપીયા.

માયા : (નોટા લેતાં) કેટલાં છે? કંઈ હિસાબ રાખો છો?

પુષ્પ : નહિ.

માયા : તો ચોરી જઈ તો ?

પુષ્પ : તારા જ છે ને તે.

માયા : એટલે ?

પુષ્પ : માયા...તારાં લગન કરવા પડશે ને? ત્યારે રૂપીયા વગર કંઈ ચાલશે...?

માયા : બે હજાર તો આપી ચૂક્યા...(રૂપીયા ટેબલ પર મુકતાં) મારે કંઈએ ન જોઈએ...કોણે કહ્યું હું પરણવાની છું ?

પુષ્પ : (હસતો હસતો) પૂછી જો...આ ચંપુડીને...ચંપા ! (કુતરી પર હાથ ફેરવે છે.) માયાનાં લગન કરશું ને ?

માયા : (કુતરી તરફ વેલણ તાંકી) રાંડને મારી જ નાખું. બધું ઘર અભળાવે છે.

પુષ્પ : (સ્વગત) ક્યાં રખડતી, અને શેરીએ ભટકતી માયા, અને ક્યાં આ ચપળ યુવતી ! દુઃખીયા જનને એક ટેકા બસ છે. (પ્રકાશ) માયા ! મેટ્રીકની પરીક્ષામાં બેસીશ ને ?

માયા : (સાડીની કોર મોંમાં મૂકતી) અં હં...ભણવું બણવું નથી.....આ પાકશાસ્ત્ર મારી નિશાળ...આ ધરકામનું સર્ટીફિકેટ એ જ માફ પ્રમાણપત્ર. વધુમાં આ રાંડ ચંપુડીની સેવા...

પુષ્પ : (કોટ ઉતારતો) ત્યારે ભણશે નહિ તો હંદગીભર હાંડલા પકાવવા પડશે...(ખીસ્સામાંથી ફેટો કાઢી) જો...આ કોણ છે? પસંદ છે?

માયા : (ફેટો જોતાં) કોણ છે?

પુષ્પ : સાગર. બોલ, તારે શું કહેવું છે?

માયા : (ફેટાને ખાનુએ ફેંકી) ખીજુ બધું પછી. લાવો તમારો કોટ...લાવો,... હેટ...અને પેલું રત્નું ઘોતીયું...કપડાં ઉતારો...જમી લો...રસોઈ તૈયાર છે.

[માયા, પુષ્પની હેટ અને કોટ ખીંટીએ મૂકે છે]

પુષ્પ : (સ્વગત) આ અદાર વર્ષની, યુવામાં પ્રવેશતી માયા.. વિશેષ, કે ભણેલી કલિકા...! મોટું કોણ?

[ટેબલનાં ખાનામાંથી ગુંથણ કાઢી, રૂમાલ ગુંથતાં]

માયા : આ રૂમાલ લગભગ ગૂંથાઈ ગયો છે.

પુષ્પ : (ચપડતાથી ચાલતી માયાની ગૌરવર્ણી આંગળીઓ તરફ દષ્ટિ ફેંકતો) જોઈ ?

માયા : હ્યો. (આપે છે.) સૂયો ન લાગે, ધ્યાન દેજો...પછી કહેશો કંઈ નહિ. સાવ ભાન વગરનાં છો...તે દિવસ ભરતની સોય લાગી...અને મારી સાડીને ચીરી નાખી હતી યાદ છે ને ?

પુષ્પ : (સ્વગત) છોકરી છે; કે કોઈ પરી.....? વાદળ સરી જતાં...ચંદ્રિકા જાણે ખીલી ઉઠી. (પ્રકાશ) માયા ! તારા કાકા તને યાદ કરે છે. 'નવનિતલાલ સરકારી પ્રેસનાં મેનેજર, તારા કાકા.' સમજી.

માયા : (સહેજ દુઃખાઈ) જવા દો એ વાત...મારે નથી જવું.

પુષ્પ : ત્યારે ?

માયા : ત્યારે તમારે શું ? હું અહિયાં જ રહેવાની. ક્યાં પણ જવાની નથી...સાસરે ચે નહિ.

પુષ્પ : (આરામ ખુરશી પર બેસતો) ઠીક...પહેલાં આ રૂપિયા કપાટમાં મૂક; પછી બીજી વાત કહું.

માયા : (ઉભી રહી - કપાટ ખોલતાં) બોલો, સાંભળું છું, શું કહેવું છે...?

પુષ્પ : જો, માયા ! અમારા જીવનનો કંઈ ભરોસો નહિ... એથી કંઈ તારે ઠેકાણે ન પડવું ?

માયા : (ગુસ્સો કરતી) તો હું; કંઈ શેરીમાં ભટકતી નથી... ઘરબારમાં જ છું ને ? શું મને કાઢી મૂકવી છે ?

પુષ્પ : તેમ નહિ.....

માયા : ત્યારે બીજી વાત છોડો...જાઓ બાથ રૂમમાં, ગરમ પાણી તૈયાર છે, સાબુની ડબી મૂકી છે, અને દુવાલ આ રહ્યો... લોટો આપી જાઉં છું, સ્નાન કરી લો.

પુષ્પ : (સ્વગત) માયા એ તો મારા હોસ્ટેલ જેવા ઘરનાં દીદાર બદલી નાખ્યાં.

[પુષ્પ બાથ રૂમમાં જાય છે, બહારથી સહેજ પાણીનો અવાજ, આવે છે, માયા થાળી પીરસતી, સ્વગત.]

માયા : ઇન્જનેર સાહેબને, જાડી રોટલી ફાવશે નહિ, પાતળી કરવી પડશે...આ મરચાંનાં તે ભારે શોખીન છે...દાળને વધાર દેવાઈ ગયો...ભાત થઈ ગયા...શાક...તૈયાર છે...પણ અરે રામ, રામ, - રામ, - છાસ, હજી ફેરવી નથી.

[માયા...દહી લઈ સંચાથી છાસ ફેરવે છે.
સંગીત ચાલે છે.]

ગીત

ધન્ય, ધન્ય, ધરતીની દેવીઓ !

શીલવંત સુંદરી સુખાણુ. (૨)

બ્રાણમાં પ્રકાશ પૂરે;

હૈયામાં હેત ધરે;

પ્રેમનાં પ્રસાદ ધરી,

જીવનની ભેટ કરે.

સુલક્ષણા અ...પાર !

સાર રૂપ એમનો સંસાર.

ધન્ય ધન્ય એક એજ નાર, ધન્ય.

[બારણે ભિક્ષુક આવે છે.]

ભિક્ષુક : સૌભાગ્યવતી ભવ, મા.

માયા : (ગીતમાંથી ચમકી) (સ્વગત) ધન્ય પણ...આપિશ
ફળો...(પ્રકાશ) ભાઈ, શું લેશે? ભૂખ્યો હશે...? લે આ રોટલીઓ,
પણ ખાશે કેમ? જન્મવાજ ખેસ ને.

ભિક્ષુક : બ્રાહ્મણ છું, વચન છે, મા...માફ—પુત્રવાન થા.

[ભિક્ષુક જન્મવા ખેસે છે, માયા તેને
કેળની પાતલ પીરસે છે...આંખમાં
આંસુઓ સરે છે.]

માયા : (સ્વગત) અતિથી દેવો મવ । (પ્રકાશ) જન્મો મહા-
રાજ ..લો, ઠંડું જળ આપું.

ભિક્ષુક : (ભોજન કરતો) મા, હજી ભારતવર્ષની ભવ્યતા નાશ
પામી નથી, જેનું અન્ન ખાઉં છું, તેનો વંશ પરિવાર વધજો...તેને

લક્ષ્મી, યશ, અને કીર્તિ મળજો. કરુણાસાગર પ્રભુ, તેને સો-ગણું દેજો. મા, તારો ચાંદલો અમર થાઓ...તારે સૈથે સિદ્ધર રહો.

માયા : (સ્વગત) ભગવાન ! ઓ ભગવાન ? સાંભળે છે ને !
(પ્રેમનાં અશ્રુઓ માયા સારે છે.) પુષ્પ સ્નાન કરી બહાર આવતાં.)

પુષ્પ : ઓ, ઓ, હરિ ઓ તત્ સત્ !

માયા : લ્યો, આ અતિથીસત્કાર થઈ ગયો...હવે તમેને શું વાર છે ?

પુષ્પ : માયા, વૈશ્વદેવ કરી લે... હું તૈયાર છું.

લિક્ષુક : (જમતો) સાહેબ, તમારો ઘંધો ?

પુષ્પ : ઈન્જિનેરી...! ભાંગફોળ ! માથાકૂટ ! બીજું શું ?

લિક્ષુક : ક્યાંક રાખી લો તો.....?

પુષ્પ : મીઠા પર આવજો, મળુરી મળશે.

લિક્ષુક : સાહેબ, તમારો ભગવાન જાગે...પ્રભુએ હાથ પગ સલામત આપ્યા છે...મજબૂત શરીર આપ્યું છે...મહેનત કરીશ...

પુષ્પ : (સ્વગત) આ કોઈ લિખારી નથી, દુઃખીયારો જણાય છે. (માયાને) માયા જમી રહ્યા બાદ અતિથીને એક પહેરણુ અને ઘોતીયું દે જો, દક્ષિણામાં.

લિક્ષુક : (સ્વગત) યોગી પુરુષ જણાય છે. (પ્રકાશ) તમારી મહેરબાની...

[માયા લિક્ષુકને કપડાં આપે છે. ત્યાર બાદ ધીને અગ્નિમાં હોમ કરતાં થાળી પીરસે છે...પુષ્પ...કપડાં બદલે છે. પડદો પડે છે.]

અંક ૧ લો

પ્રવેશ ૬ હો

[મીલની પાછળનાં ભાગમાં-કામરાજને અંગે ઉભાં કરેલાં સંગ્રહાલય-Museum માં કંઈક રસાયણ-અને Cement tasting machine પર કામમગ્ન ઈજનેર પુષ્પ-ધન નજરે પડે છે...બાજુમાં તેનાં એસિટન્ટ ઉભા પ્રયોગનું અંદાજ-પત્ર તૈયાર કરે છે. બાજુમાં Theodolite ચંત્ર અને Level ચંત્ર પડ્યાં છે. આસપાસ દેશ પરદેશમાં નકશાઓ અને પૃથ્વીનો ગોળો પડ્યો છે; સાગર હાથમાં કાગળ અને પેન્સિલ લઈ ઉભો છે.]

પુષ્પધન : ત્યારે મી. સાગર ! તમોને આ ઈજનેરીમાં બહુ રસ છે, ખરું કે નહિ ?

સાગર : હા.

પુષ્પધન : ત્યારે...પોર્ટ લેન્ડ Cement નો ટેસ્ટ બતાવ્યો તેમ કાઢો જોઈએ. (કાચનું ટેબલ ખોલી, અંદરની નાની સીમેન્ટની ઈટો કાઢતાં) જુઓ, આ સીમેન્ટની નાની ઈટો.. પ્રત્યેક પર, તે ક્યારે તૈયાર કરવામાં આવી છે, તેની તારીખ છે...તે ફેટલા દિવસ પાણીમાં રહી...તે દિવસો લખ્યા છે...હવે એક ઈટ હું તમોને મસીન પર ટેસ્ટ માટે બતાવું છું...(ઈટ લઈ મસીન પર ચડાવે છે...ચંત્ર કામ-કાજ કરે છે, ઈટ તૂટી જાય છે) લ્યો...નોંધ કરો મી. સાગર...આ સીમેન્ટનો એક ઈચિનો ધન...સાત દિવસ પાણીમાં રહ્યા પછી... ૭૫૦ પૌંડ tension પકડી શકશે...આ આવેલા સીમેન્ટનાં જથ્થાને ઓછામાં ઓછું પંદર દિવસ...તેની જગ્યાએ વાપર્યા પછી, પાણી જોઈશે જ.

સાગર : તમારો એન્જનીયરીંગનો વિષયતો બહુ જ ગણુત્રીનો જણાય છે...

પુષ્પધન : ગણુત્રી વગર કંઈએ ન થાય...જીવનમાં કેવળ કદપનાઓ કામ આવતી નથી...કદપના સાથે ગણુત્રી ભળે...સારે પ્રત્યેક તર્કવાદની દુનિયા પ્રત્યક્ષ દષ્ટિએ ઉભી થાય.

સાગર : સાચ્યો એન્જનીયર કોણ કહી શકાય, પુષ્પધન ?

પુષ્પ : મહાન મોટાં વિશ્વને રચનાર, તે સાચ્યો એન્જનીયર, પછી પ્રત્યેક વિષયમાં જેની આરિક નજર છે. તે સમય-તક-સાધન અને સંજોગોનો સુંદર ઉપયોગ કરી...જે કરકસર કરી...કામકાજ કરે છે...તેનું નામ ઈજનેર. કુદરતની કળા શોભાવવી...તે વિદ્વા; તે ઈજનેરી.

[કલિકા પ્રવેશે છે.]

કલિકા : ત્યારે ધરકામમાં બાળકોને સંભાળી...પાકશાસ્ત્ર તૈયાર કરતી એક સ્ત્રીને તમે શું કહેશો ? ઈજનેર... !

પુષ્પધન : તે પણ એન્જનીયર... !

કલિકા : તમારા આ વિષયથી તે મોટી કે નાની ?

પુષ્પધન : પ્રવિણ પ્રેમદા અમારાથી વિશેષ મોટી ઈજનેર... સ્ત્રીઓનો મહિમાં તો સૌ કોઈ ગાય છે...બાળકને ગર્ભમાં પોષે... ઉછેરે...સંસ્કાર ભરે, અને શહેરી બનાવે...અને એજ સ્ત્રી એક જીવને ધારે તો ખુદ ઈશ્વર બનાવી દે. સ્ત્રી જીવનની એ શક્તિ છે.

સાગર : પરંતુ બહેન કલિકા, તમારી M. A. ની પરીક્ષાનું શું થયું ?

કલિકા : વાંચન ગમતું નથી, હવે તો પુષ્પધનની વાતોમાં જ જીવ ભરાય ગયો છે...

પુષ્પધન : ત્યારે તો પરીક્ષામાં નિષ્ફળ જશો, તો દોષનો ટોપલો મારે માથે પડશે.

સાગર : એમ તો ન બને...બહેન કલિકા...ફર્સ્ટ ક્લાસ M. A. રદુડન્ટ છે. પાસ તો જરૂર થશે.

પુષ્પધન : સાફ... કલિકા ! એક પ્રશ્ન પુછ્યું ? તમો M. A. તો થશો...પછી કલિકા M. A. તેમ લખશો, તે પણ સમજાયું... પણ M. A. થઈ કરશો શું ?

કલિકા : તે કંઈ નક્કી નથી ?

પુષ્પધન : જે કાર્ય કરી...દિશા નક્કી કરી નથી...તે કામકાજ કરવાનો કંઈ અર્થ છે, કલિકા ?

કલિકા : એટલે ?

પુષ્પધન : તમારો અભ્યાસ તમોને જીવન ઘડતરમાં કેટલો કામ આવશે ?

કલિકા : (સ્વગત) આ તે કેવો પ્રશ્ન...? કેઈ પ્રોફેસરે તે તો શિખવ્યું નથી...શું જવાબ આપવો ? (પ્રકાશ) આપ શું પૂછો છો ?

પુષ્પધન : ઉંમર સમય અને સાધન સંપત્તિનો જે કંઈ ઉપયોગ કરો છો, તે જીવનમાં ઊગી નીકળશે કે કેમ ? M. A. થયા પછી ?

કલિકા : તે કંઈ નક્કી નથી...

પુષ્પધન : (Theodolite નું રફ તપાસતાં) થયું ત્યારે. (કલિકા સામે તાકી) સાચી સલાહ આપું ? ગુસ્સો ન કરતાં...કોલેજે જવું છોડી દો.

કલિકા : કેમ ! પુરૂષો ભણે...અમે ન ભણીએ ?

પુષ્પધન : પુરૂષો ભણી ભૂલ્યાં છે, તેમ તમે સ્ત્રીઓ પણ ભૂલ થાપ આશો; તો સ્ત્રી-પુરૂષ સૌ કોઈનું સત્યાનાશ સમજજો.

કલિકા : વાહ...અમારી સ્ત્રી જાતની આટલી ઈર્ષા! અમે પુરૂષ જાતથી જરાય ઊતરતી નથી.

પુષ્પધન : બલ્કે તમે પુરૂષથી ચઢીયાતી; પણ જો તમે સ્ત્રી-જીવન સમજો તો જ.

કલિકા : એટલે?

પુષ્પધન : કલિકા, સ્ત્રીહૃદયમાં — દયા, ક્ષમા અને શાંતી નહિ હોય..., કાર્ય દક્ષતા, કરકસર...અને ગૃહકાર્યની કૃશળતા નહિ હોય, તો ક્યા પુરૂષનો તમે ઉદ્ધાર કરશો? કેવા બાળકને જન્મ આપી કેળવશો. પુસ્તકને પાને M. A. બની પોપટ થવાથી; જીવન સુંદર અને સૌમ્ય ન બને...તો બહેતર છે...તે પુસ્તક અને પોથાંની હોળી કેમ ન કરવી?

કલિકા : કેમ...?

પુષ્પધન : કેમ શું? ચોવીસી વીતી ગઈ...સો વર્ષની આયુષ્યમાંથી પચાસ જશે, નિદ્રામાં...પંદર બાળપણનાં ખેલમાં — અને તેટલાં જ વૃદ્ધા અવસ્થા માટે...બાકી રહ્યાં વીસ...તે યૌવનનો કાળ...તે કિંમતી સમય વગર વિચારે ફેકી દેશે...અને ટા-પ-ટીપ, અને રંગબેરંગી સાડીથી શરીર શોભાવવામાં કાઢશે તો જીવનને સરવાડે શૂન્ય સમજજો.

કલિકા : શું આપ સ્ત્રી-શિક્ષણનાં વિરૂદ્ધ છો?

પુષ્પધન : ચાલુ શિક્ષણથી અવશ્ય વિરૂદ્ધ...સંસ્કારથી નહિ, આ યુનીવર્સિટીની તાલિમે, પુરૂષને પરવશ બનાવ્યો છે, અને સ્ત્રીને કચકડાની પુતળી બનાવી છે. કલિકા, જે શિક્ષણ જીવનની ગણતરી ન

શિખવે...તે શિક્ષાનો કંઈ અર્થ? ચાલુ તાલિમખાને, આજ સ્ત્રી-શિક્ષણ એટલે રંગબેરંગી નખરા, માનસિક કેળવણી ક્યાં?

કલિકા : એમ કેમ કહો છો?

પુષ્પધન : પતંગીયા બની...પહેરી ઓઢી સૌ કોઈ ફરી જાણે...શણગાર સજી સાડીઓ બદલે...શિક્ષા ન ફળે.. જીવનને સંસ્કારે શોભાવો; કલિકા !

કલિકા : એટલે?

પુષ્પધન : એટલે...વિદ્યા તો તે, કે જે જીવનનો ઉદ્ધાર કરે. બાકી નકલ...

કલિકા : જીવનમાં શાંતી પામવા ઉંચી તાલિમ...ની જરૂર નથી જોતા, તમે?

પુષ્પધન : તેમ નથી...રહસ્ય તો ત્યાં છે...શાંતી આપો, તો શાંતી પામો...કાર્યક્ષેત્રમાં જાંઘળી વણી લો...પછી જીવનનું સૌંદર્ય પામશો.

કલિકા : તમે શું કહેવા માગો છો ?

પુષ્પધન : વીર માતા બનો...દેશને ઉત્તમ કોટિનાં સંતાન આપો...ત્યાં તમારાં સ્ત્રી. તત્વની શોભા...સુકલ લકડી કાયાએ, રંગ બેરંગી સાડીઓ બદલતાં...આંખે ચક્ષુમાં ચઢાવી નાજુક ચાલે ચાલતાં...M. A. ન શોભે, જીવન જોવું હોય...તો જુવો ત્યાં...મજબૂરણો...કામકાજ કરે છે...પરિશ્રમ...અને પરિશ્રમ પછી...સુખની નિદ્રા...જીવનનો એ કલરવ શોધવામાં તમે વિલંબમાં પડ્યા છો...કલિકા !

કલિકા : ભારતની અભણ સ્ત્રીઓ...

પુષ્પધન : તે પણ કમનસિખી...અજ્ઞાનતા નાશ થવી

નેઈએ...પરન્તુ શિક્ષણમાં સ્વચ્છતા; એટલે સદાચારમાં સળંગતાં અંગારા.

કલિકા : પણ ઊંચી તાલિમ...!

પુષ્પધન : (પૃથ્વીનાં નકશા પાસે જઈ) તાલિમની વાત છોડો. જીવો, આ રશિયા...તે ભૂમિમાં સાચ્યાં...શિક્ષણ ઓપ્યાં... ત્યાંની સ્ત્રીઓ, સ્ત્રી મટી શક્તિ બની ગઈ. જર્મની જાગ્યું...ત્યાંની જ નારીઓને કારણે...ભારતવર્ષની દુર્દશા છે, કે...કેળવણીને નામે... પુરૂષ તો ઠીક, પણ તેની પુત્રીઓનાં પણ પ્રાણ હરણ થાય છે... ભણેલું ભણતર, જીવન ગણતરી ન કરી શકે...તો યાદ રાખજો, સંસાર સળંગી જશે...કલિકા !

કલિકા : તમારી મુરાદ શી છે...આજ...? શું હું M. A. નો અભ્યાસ ન કરું ? શા કારણે ?

પુષ્પધન : જન્મ લઈ તમારી ફરજ શી છે ? કલિકા...! એ કાયડો સમજ્યા છો ?

કલિકા : કોનાં પ્રત્યે ?

પુષ્પધન : સમાજ પ્રત્યે...દેશ પ્રત્યે...માનવ જાત પ્રત્યે... અતે અંતે ધર્મ પ્રત્યે.

કલિકા : તમો કયો વિષય ચર્ચો છો ?

પુષ્પધન : Economics તો ભણ્યાં ને...? Civics સમજી લીધું. તે...સ્ત્રીઓનાં હક્ક...સમજ્યા...પણ દેશનો તમો પર હક્ક શું છે તે વિચાર્યું છે ? માનવજાતમાં માનવી બની જીવન કેમ જીવી જવાય - તે જાણ્યું, કંઈ ?

કલિકા : (મંદ થઈ) થોડેક અંશે.

પુષ્પધન : તો તે પુરેપુરું વિચારી લો...હક્ક આપો...પછી

હક્ક મળી શકશે...ત્યાં જીવનની શોભા છે...કલિકા, અને એ સર્વ સમજ્યા પછી...તેને કાર્યક્ષેત્રમાં ઉતાર્યા બાદ તમે M. A. થાઓ... હું કંઈ હરકત જોતો નથી. વિશ્વવિદ્યાલયે ઇશ્વર ગુરુ, દશે દિશાઓ તે તાલિમ ખાનું, M. A. નું પદવીદાન ત્યાં મળે છે.

કલિકા : શિક્ષણ એટલે શું ?

પુષ્પધન : ફરજનું જ્ઞાન, આંતરિક શક્તિઓનું પૂરેપૂરું માપ ને શિક્ષણ યજ્ઞ. સાચ્ચી સ્ત્રી બનો... સુંદર નાગરિક બનો... અને સૌથી વિશેષ...ચેતનવંતી માતા થાઓ; સ્ત્રીજીવન ત્યાં દોપી ઉઠશે...

સાગર : માફ કરજો, હું વચ્ચે બોલું છું. કલિકા બહેન... પુષ્પધન ઠીક કહે છે...

[મીસ્ત્રી પ્રવેશે છે.]

મીસ્ત્રી : સાહેબ, મનુરોનો ઉપરી...જીવો—મનુરોને આપવાનું મહેનતાણું લઈ નાશી ગયો છે. મનુરી ક્યાં પછી—બદલો ન મળવાથી—બિચારા ગરીબ મનુર રડે છે.

કલિકા : તો તેમાં આપણે શું કરી શકીએ ? આપણે તે જવાબદાર વ્યક્તિને નાણાં આપ્યા. તે જાણે, અને તેનાં માણસો જાણે.

પુષ્પધન : શાહુકાર બનવાની આ રીત—ચોમેર પ્રવર્તી રહી છે—પારકે પરસેવે, સહુને શ્રીમંત થયું છે—જીવો, કેટલા રૂપિયા લઈ નાસી ગયો ? મીસ્ત્રી !

મીસ્ત્રી : ત્રણ હજાર...

પુષ્પધન : સાગર...મારાં ખાતામાંથી ચુકવી દો...મનુરી... મનુરોને...જીવો મારા હાથથી છટકી શકે તેમ નથી. પરસેવો પાડી કામ આપનાર મારાં મનુરો...દુઃખી ન થાય...તે જીવો...

સાગર : પણ આપણને ખોટ જશે, તે ?

પુષ્પધન : ખોટ મારે ખાતે...શેઠને ખાતે નહિ...સમજ્યા.
હું એન્જનીયર છું...કામ કરતાં મજુરો...મારા હાથ નીચેનાં માણસો
છે...તે સુખે મજુરી કરી જમી પણ ન શકે...તો...મારાંથી કંઈ
શોખ તો ન થાય...બધ્કે પાણીનું ટીપું પણ ન પીવાય...તેનાં જીવનની
જવાબદારી ઇશ્વરે મને સોંપી છે...જાઓ...મજુરોને મહે-
નતાણું આપો.

સાગર : (રૂપીયાનું કેશ બેકસ લઈ જતાં) સારું.

કલિકા : (સ્વગત) પુરૂષાર્થી પુરૂષાત્મા...પ્રભુનું માણસ...તે
ભણેલ સંસ્કારી ઇજનેર...હું M. A. પણ શુષ્ક રહી, (પ્રકાશ)
જીવો, તમારા હાથમાં આવશે કે કેમ ?

[જીવાની સ્ત્રી જીવતી પ્રવેશે છે.]

જીવતી : મારો ધણી મારા દાગીના લઈ નાસી ગયો...સાથે
રૂપડી પણ ગઈ...હવે મારું શું ? હું શું કરું ? (રડે છે.)

કલિકા : જીવો...મજુરજીને નસાડી, ચાલ્યો ગયો ? ત્યારે તે,
ક્યાં ગયો ?

જીવતી : પ્રભુ જાણે...

પુષ્પધન : (જીવતીને) શહેરનું દારૂનું પીઠું...શોધી કાઢ...
શયતાન ત્યાં પડ્યો હશે...હરામ ખોર...સુવર.

[દારૂ પીધેલ લથડીયાં ખાતો, જીવો, દૂરથી
પ્રવેશે છે.]

જીવો : (ઘેનમાં) આ અમરાપુરી...આવી..., રાજા ઇન્દ્રનો
દરબાર...રૂપડી ... મેનકા ... અહાહા ... દીવા બત્તી ... અને ... રૂપ
વાહ, વાહ !

જીવતી : (જીવાને પકડી) શું બકો છો ? બહેન...અને
સાહેબ, ઉભા છે...જરા જુઓ તો ?

જીવો : સાહેબ, હું સાહેબ...હું. જીવો રાજા...! (આંગળાથી ચાળા કરે છે.)

પુષ્પધન : (એક તમાચો મારતાં) જીવા !

જીવો : (મગ્ન ડેકાણે આવતાં બે હાથ જોડી) સાહેબ.

પુષ્પધન : રૂપીયા ક્યાં ?

જીવો : જીગારમાં હારી ગયો...

પુષ્પધન : હવે ?

જીવો : સાહેબ, મજૂરી કરીને; કરજ ફીટાવીશ.

પુષ્પધન : મજૂરણુ ક્યાં ?

જીવો : રૂપલી મુલકમાં ગઈ.

પુષ્પધન : તારા જેવા શરાબીનું મારે કામ નથી...સમજ્યો...
જા ચાલી જા, ...તારી ડીપેઝીટનાં રૂપીયા ત્રણ હજાર જ પેટ. ડીપો.
ઝીટમાંથી મેં મજૂરોનો હિસાબ ચૂકતે કર્યો છે.

જીવો : પણ, બાપુ; સાહેબ; મારી શું ભૂલ થઈ ?

કલિકા : { તે અમો ન જાણીએ ... શરાબીનું કોઈ સગું

પુષ્પ : { નથી...દુનિયામાં

[કલિકા અને પુષ્પ વચ્ચે મોંઝે છે.]

જીવતી : પણ તમો દારૂ ન પીતા હો તો ?

જીવો : ભગવાન...! ભગવાન ! સત્યાનાશ. (માથું કુટે છે.)

[દૂર જળ ઝારીથી રોપાઓને પાણી પાંતી
કલિકા ગીત મગ્ન દિસે છે - પુષ્પધન
મોટી કાતરથી રોપા અને વેલને સમારે છે,
કલગી, સફાઈ કામ કરતી, નજરે પડે છે.]

કલિકા : (કામ મગ્ન) ગીત

દશે દિશા ધન ધોર !
વાદલ છાંયા;

પુષ્પધન : અનિલ ફૂંકે ને વિજળી ઝળુકે;
કંપે મારી કાયા,
x x x

કલગી : (ટોપલો ઉપાડી)

હરિ આવો, હરિ આવો !
અકડામણુ ઉર ધાવો;

પુષ્પધન : { ધોર તિમિરમાં અંગુલી પકડી;
કલિકા : { સમદર પાર ઉતારો.

કલિકા : દશે દિશા ધન ધોર !
વાદળ છાંયા;
હરિ આવો, ...

પુષ્પધન : અનિલ ફૂંકે ને વિજળી ઝળુકે,
કંપે મારી કાયા !

[આકાશ પર કાળાશ પ્રવર્તે છે.]

x x x

કલિકા : સમદર ભર મસ્તીમાં રેલે;
નૌકા ડગ મગ ડોલે;

પુષ્પધન : જલચર પ્રાણી પ્રાણુ ખેંચવા,
ઉછળે, ધોરાં બોલે;

કલગી : હરિ આવો ! હરિ આવો !
સમદર પાર ઉતારો;

કલિકા : સદ તૂલ્યો સુ-કાન સરંતુ,
ઉછળે જલધિ તરંગ;

પુષ્પધન : હૃદય તુફાની શાંત રહે નાં;

સઉ : નાવ યાય મુજ ભંગ;

કલગી : હરિ આવો; હરિ આવો;
અકડામણુ ઉર ધાવો;

સઉ : ઘેર તિમિરમાં અંશુલી પકડી;
સમદર પાર ઉતારો.
હરિ આવો, ...
x x x

પુષ્પધન : (કામ મગ્ન) દુનિયા ઉંચે, ચઢે છે, કે નીચે
કલિકા ?

કલિકા : ભગવાન જાણે.

પુષ્પધન : જ્યાં જોઈએ ત્યાં અજ્ઞાન. વેર ઝેર, વ્યસન !
અને સર્વ નાશ પ્રવર્તે છે. ક્યાં પણુ છે શાંતી ?

કલિકા : હા, ચોમેર અંધકાર;

કલગી : (સ્વઅત) અરે, ભગવાન ! વાહ તારી દુનિયા !
જીવો, ખરેખર દારૂ ન પીયે તો ?

પુષ્પધન : પડતી દુનિયાને માત્ર સંત પુરૂષો જ સમતોડ રાખી
શકે. કલિકા—! સંતો તપસામ્ ભૂમિ ધારયન્તિ !

કલિકા : તો જીવાને મારી આપી; પુનઃ કામે ચઢાવજો—
એન્જનીયર સાહેબ.

પુષ્પધન : હા, મોટાઈની મહત્તા દયા, ક્ષમા અને ઉદારતામાં.
(સહુ કામ મગ્ન બને છે; પડદો પડે છે.)

અંક ૧ લો

પ્રવેશ ૭ મા

[એડવોકેટ જનરલ અનિલ કુમારનું ભવ્ય દિવાનખાનું મધ્યાનનો સમય-વિજળીનો પંખો ફરે છે; અને સંગેમરમરની પરીનાં નગ્ન પૂતળાં પાસે પ્રાશ્રાત પોશાક-માં ઉભેલા એડવોકેટ જનરલ અનિલકુમાર ચીરટ પૂકે છે. સુંદર ફરનીચર ચોમેર ગોઠવેલું છે.]

અનિલકુમાર : (ચીરટ ફેંકી-આરસ પૂતળાંને ધક્કો મારી ફેંકતાં; સ્વગત) પરી છે, પણ પથ્થરની...રૂપ છે, પણ ચેતન ક્યાં ?

[સોફા પર બેસી બાજુ ચીરટ સળગાવે છે. દમ પર દમ મારતાં] ,

I want love, I want life, A રોમાન્ટીક life.

[એકાએક ઝબુકતી વિજળી જેમ તરણ સ્નાતિકા તનમન પ્રવેશે છે; અતિશય ગુસ્સાભરે-પત્રોનાં બંડલને પછાડતી.]

તનમન : You fool ! (તનમન ગુસ્સાભરેલાં નેત્રે અનિલ કુમારને જોઈ રહે છે.)

અનિલકુમાર : (ચોક્કતાં-સસ્મિત; અદૃહાસ્ય કરતાં) There you are. આખર આવી.

તનમન : (છુટા ચોટલાને પોતાનાં કંઠની આસપાસ વિંજની ગર્જના કરી) મૂર્ખ, પાગલ, પાજી, તારાં જ્ઞાનનું અને પ્રેમનું પ્રદર્શન જાણ્યું. મારા પર પત્રો કેમ લખ્યા કરે છે. I feel disgusted—ઉઠાવ તારા પત્રો. હું તારી સાથે લગ્ન બીલકુલ ઇચ્છતી નથી. I don't want your foolish letters.

અનિલકુમાર : (સ્મિત વેરતાં) સ્નાતિકા Miss તનમન !

તનમન : (કાનમાં આંગળીઓ નાંખી) હું તમને સાંભળવા માગતીજ નથી; હવે કાગળ લખશે, તો કોર્ટમાં જઈશ. I shall hand over everything to police. કોર્ટમાં Suit દાખલ કરીશ.

અનિલકુમાર : (પત્રોનાં થોકડાને ઉપાડતાં) Miss તનમન !

તનમન : I say stop your exhibition ! Mad foolish ! I warn you, stop your evil methods.

અનિલકુમાર : આ પત્રોને પત્રો ન જ કહેવાય. માનસ્ત્ર શાસ્ત્રનો આ તો અભ્યાસ છે. તનમન ! Don't be silly. Miss તનમન ! આપ એટલું પણ સમજતા નથી—એક કાયદેસર ગ્રેજ્યુએટ સ્ત્રી હોવાં છતાં—આપ જાણો છો, હું વકીલ છું. Law નો અભ્યાસી. મારા કાયદાનાં જ્ઞાન પાછળ મારે માનસ્ત્ર શાસ્ત્રનો અભ્યાસ જોઈએ ને ? હું સ્ત્રી હૃદયને જાણુવા ચાહું છું. એક કુમારિકાનું હૃદય શું છે, તે કાયદાની દ્રષ્ટિએ મારે સમજવું છે. cyclopedia of human heart, specially of a lady.

તનમન : (સાડીને છેડે કંઈક ગુરસામાં, ગોઠો બાંધતી) તો કોઈ પગારદાર સ્ત્રીને રોકો. મને નહિ,

અનિલકુમાર : (સ્વગત) અફસોસ ! જીવતી સ્ત્રી પણ પાષાણુ હૃદય ! (પ્રકાર) Miss તનમન ! જરા બેસો—આપ મારે ઘરે મારાં મહેમાન છો. તમે સમજો છો, Law is Law.

તનમન : (શાંત પડી સોફા પર બેસતાં) એટલે !

અનિલકુમાર : Miss તનમન ! આગળ બોલવા મંજૂરી આપો છો ? આ પત્રોથી કંટાળી જો તમે મારા પર Suit કરશો તો, હું મારો બચાવ કરીશ. તમે મારી સાથે પત્રવ્યહવારમાં છો જ,

તે મારી સાખીતી. આખર તમારી જશે, મને શું છે ? (ખીસ્સામાંથી પત્રો કાઢી) આ રહ્યા તમારા પત્રો. (અદૃહાસ્ય કરે છે.) તમારા ભાવી જીવનનો તમોઓ વિચાર કર્યો છે ? સલાહ આપું ? આપ ઉંમર લાયક છો, લગ્ન કેમ કરતાં નથી ! જવાબ આપો, Miss તનમન !

તનમન : ફરી પાછી લગ્નની વાત ! સાફ કહી દીધું—હું લગ્નમાં માનતી જ નથી. હું તમારી સાથે વાત કરવા માગતી જ નથી. (ઉઠી ચાલવા માંડે છે.)

અનિલકુમાર : (ચીરટ પૂકતો, બે હાથ લાંબા કરી તેને અટકાવતાં) Miss તનમન ! you can't go. કોઈ પણ આશાભર્યા હૃદયને તોડી નાખવું—એ મહા પાપ છે. તે તમે જાણો છો ?

તનમન : (હાથ ડેલી આગળ વધતી) But, it is not a crime મહેરબાની કરી, મને જવા દો. (જવા માંડે છે.)

અનિલકુમાર : (તેનો સાડીનો છેડો પકડી લેતાં) Miss તનમન !

તનમન : (સાડીનો છેડો ખેંચતાં) અત્યાચાર ! અત્યાચાર !

અનિલકુમાર : No. no; study of a human heart, કાયદાનાં જ્ઞાનની મદદ માટે માનસશાસ્ત્રનો અભ્યાસ. (તનમનનો હાથ પકડી) આપ ખુરસી પર બેસો; હું પુછું છું, તમે લગ્નનું બંધન કેમ ચાહતા નથી ? મારાં પત્રોને વાંચતાં આપ શ્રીમતીનાં હૃદયમાં શું ભાવો ઉછરાયા ? (સસ્મિત) જીવો, સાચું કહેજો, તમારે સમજવું જોઈએ કે, તમે મારા માનસશાસ્ત્રનો અભ્યાસમાં હાલ તુરત મદદ કરો છો; આ કંઈ love નથી. માત્ર અભ્યાસ—મારો માનસ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ. સાંભળો, હું તમોને કંઈક વર્ષોથી પિછાનું છું, જ્યારથી તમારું અને મારું કુટુંબ પાડોશમાં રહેતું હતું—ત્યારથી. તમોને મોટરમાં બેસી કોલેજમાં જતાં જોઈ, મારા હૃદયમાં શું

થતું હશે, તે તમે સમજી શકો છો ? Miss તનમન ! કંઈક કલ્પના કરો.

તનમન : તમે તો કોઈ પાગલ છો કે શું ? હું તમોને પિછાનતી જ નથી.

અનિલકુમાર : પણ હું તમોને પિછાનું છું. સાખીતી માટે આ નોંધો જુવો; તમે સદા સહેજ નીલ વર્ણી સાડીને પસંદગી આપો છો; મોગરાની સદા વેણી ખાંધો છો; એક હાથમાં ચૂડલાની હાર પહેરો છો, બીજે હાથે, સેન્ડો કંપનીનું ઘડિયાળ - બધું લખ્યું છે; વાંચો ને ? Sufficient proofs that I know you well.

તનમન : (ખુરશીમાંથી ઉભી થતાં) I have no time, to read all this Foolish. (ચાપડી ફેંકી દે છે;) મને ખાતરી આપો કે, આપ મને પત્રો હવે નહિ લખો.

અનિલકુમાર : આ જ ભૂલ થાય છે - તેમ થાય તો પછી મારા માનસશાસ્ત્રનાં અભ્યાસનું શું ? Miss તનમન ! ખરું કહું છું, માનસશાસ્ત્રનો અભ્યાસી વકીલ જ સાચ્યો કાયદા શાસ્ત્રી થઈ શકે છે - Miss તનમન ! તમારે મને મદદ કરવીજ પડશે. શું આપ નથી ધચ્છતાં કે મારા કાયદાશાસ્ત્રનું જ્ઞાન જગતમાં ઝબકી ઉઠે ?

તનમન : (જવા ઉભી થતાં) ઝબકાવો જ્ઞાન ! પણ મને જવા દો, હવે.

અનિલકુમાર : એટલે કાયદાની દૃષ્ટિએ આપ મને પત્રો લખવા મંજુરી આપો છો, તેમજ સાખીત થયું ને ? અર્થાત્ આપનાં હૃદયમાં મારા માટે કંઈક છુપી લાગણી I mean-Love છે. ખરું ને ?

તનમન : ફરી પાછી એ વાત ! હું તમોને બીલકુલ ચાહતી નથી.

અનિલકુમાર : ત્યારે આપ કોને ચાહો છો ?

તનમન : (આંખો કાઢી) કૃપા કરી આપ મને ચાહતા હો તો

ભૂલી જન્ને — હું લક્ષ્મીનાં બંધનમાં માનતી નથી — મારે કંઈ પણ બંધન ન જોઈએ. હું સ્વતંત્ર રહેવા ચાહું છું, લક્ષ્મી કરવા માગતી જ નથી — બસ. હવે, પછી પત્ર લખવાનું કંઈ કારણ છે ? હું હવે જઈશ — કૃપા કરી તમારા માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસ પડતે મૂકો.

અનિલકુમાર : ત્યારે Miss તનમન ! આપ લક્ષ્મી કરવા માગતાં જ નથી ?

તનમન : બીલકુલ નહિ, તમો સાથે પણ નહિ — અને કોઈ પણ સાથે નહિ — લક્ષ્મી — તો મારે કરવાં જ નથી.

અનિલકુમાર : ત્યારે Miss તનમન ! એક વધુ સવાલ — આપ યુવકો સાથે ફરવું પસંદ કરો છો ?

તનમન : જરૂર એક નહિ, પણ અનેક યુવકો સાથે ફરું, તેમાં તમારે શું છે ? My choice. I am independent. It is my look out. હવે કંઈ પુછવું છે ?

અનિલકુમાર : છતાં આપ લક્ષ્મી કરવા ચાહતા નથી ? Miss તનમન ! તમારે લક્ષ્મી કરવાજ પડશે.

તનમન : સાફ જણાવી દીધું, કે આપ મને ભૂલી જતાં — હું તમો; કે કોઈ સાથે લક્ષ્મી કરવા માગતી જ નથી. હું લક્ષ્મીનાં બંધનને ધિક્કારું છું. લક્ષ્મી, સ્ત્રી માટે ગુલામી છે. મારાથી તે ગુલામી થાય તેમ નથી — હું કંઈક યુવકો સાથે ફરી શકું છું, રમી શકું છું, અને નાચી પણ શકું છું — પણ Sorry ! અનિલકુમાર ! હું લક્ષ્મીનાં બંધનને બંધાવા માગતી જ નથી — મને માફ કરો — મને ભૂલી જન્ને — હવે પત્ર ન લખતા.

[વિખરેલ વાણસમી તનમન ચાલી જાય છે,
અનિલકુમાર નીચે પડી ગયેલાં સંગેમર-
નરનાં બાવલાને પુનઃ ટેબલ પર ગોઠવતો]

અનિલકુમાર : અફસોસ ! પરી ! - પણ સંગેમરનાં શ્વેત
પથ્થરની. પાષાણહૃદય ! જેવા કુમારસાહેબ; અનિલ, તેવીજ Miss
તનમન.

[અનિલકુમાર સોફા પર બેસી ચીરટ પર
દમ લે છે. ધુમાડો ચોમેર પથરાય છે,
પડદો પડે છે.]

મૂક્તિ-માર્ગ

અંક ૨ જો

પ્રવેશ ૧ લો

[સમુદ્રનો કિનારો, પૂરી ખિલેલી ચાંદનીમાં ઉજળી દૂધ જેવી રેતી પર 'પુષ્પ' અને કલિકાએકા, છે. ચંદ્ર ગ્રહણનો દિવસ છે. કંઈક વાદળાઓથી વ્યોમ ઢંકાયું છે, છમાં ચામેર ચંદ્રનો પ્રકાશ પથરાયો છે. સમુદ્રમાં ભરતી છે, અને અનિલ વાય છે, દૂર અનંત તરફ દષ્ટિ ફેંકતી કલિકા.]

કલિકા : (સાડીની કોર માથે સમારતાં) ત્યારે પુષ્પધન ! જીવન એટલે શું ?

પુષ્પ : (રેતીને હાથમાંથી સરકાવી જળ ઉર્મિ તરફ જોઈ) કલિકા ! જીવન, એટલે 'ચંદ્ર ગ્રહણ.'

કલિકા : પુષ્પધન ! સમુદ્ર શું હેલે ચલ્યો છે ! કોને માટે ?

પુષ્પ : તેનું નામ આત્માની મસ્તી. કેટલીયે સરીતાને તે ઉદરમાં સમાવે છે, છતાં છલકાતો નથી...માઝા મૂકતો નથી...નિરંતર એક તાન, તેનું સતત નૃત્ય ચાલુ જ છે, સમિર ગીત ગાય છે, કુદરતને ખોડે તેનો ખેલ ચાલુ છે...તેનાં ગીતમાં સૃષ્ટિનિર્માતા દર્શન છે.

કલિકા : અહા કુદરત !

પુષ્પ : આ સમુદ્રની ગંભીરતા જીવનમાં ઉતારવી રહી. કલિકા, જેને સીમાએ નથી, જેને અંત નથી, સુખ નથી, દુઃખ નથી..... લાલાલાલનો વિચાર નથી...જેને કેવળ ફરજ છે, તે યોગ જીવનને ચીરમ શાંતી બક્ષે.

કલિકા : ત્યારે, દેહ અને દેહી કાણુ ?

પુષ્પ : સમુદ્રની સપાટીનું અવલોકન કર, કલિકા ! અનેક જલ-વાહી ગણી શકાય છે...એક, બે, ત્રણ એમ અસંખ્ય; પરંતુ આખર તે શું છે ? કેવળ જળ; અને તે જળરાશીનું એક સ્વરૂપ. ચંદ્ર તેનો પ્રેરક છે, અને સમિર તેની પ્રેરણા છે; તેની મદદગાર સરિતા છે. સ્થૂલ દૃષ્ટિમાં દેખાતી જળઉર્મિઓ દેહ છે, તેનો; અને જે જલાસિંચન છે તે દેહી છે. દેવી !

કલિકા : એટલે.

પુષ્પ : દેહી...એટલે આત્મા—દેહ, એટલે રૂપાંતર થતું એક સ્વરૂપ—પણ ક્ષણભંગુર. આત્મા નિરાકાર છે, અને તે સાકારની ઓથે વિરાજી, વિશ્વને માયામાં મુગ્ધ કરે છે.

કલિકા : આખર બંનેની ગતિ શું ?

પુષ્પ : ત્યાંજ પ્રભુનો મહિમા છે. નાશ થતો દેહ નવું સ્વરૂપ પકડે—આત્માનું પંખી ઉડી જાય...અને બીજી પિંજરે વસાવે. લોકવાણી તેને જન્મ મરણની ઘટમાળ કહે છે...પરંતુ ઉષા, અને સંધ્યા...રાત્રી અને દિવસ...જેમ સતત ચાલે છે, છતાં તેનું સુખ દુઃખ સૃષ્ટિને નથી...તેમ આત્માથી તો જન્મમરણ પર છે.

કલિકા : દેહની ફરજ શું ?

પુષ્પ : દેહમાં રહેલું સત્વ...તે આત્મા. દૂધમાં જેમ ઘી છે, તેમ. લાકડાંમાં જેમ અનલ છે, તેમ...એ શક્તિનું જ્ઞાન થાય...તો દેહની ફરજ સમજાય.

કલગી : સ્ત્રી અને પુરુષનાં ભેદ કેમ, ત્યારે ?

પુષ્પ : વિશ્વ પણ એક વિજ્ઞાનશાળા છે, તેમાં કંઈક રસાયણ પદ્ધતિ છે. આત્મા, તે તમામનાં ગુણ અનુભવે છે. કોઈક વાર સ્ત્રી રૂપે, કોઈક વાર પુરુષ રૂપે. પરંતુ એ વિજ્ઞાની આત્મા; એ તો

એકજ છે...સ્ત્રી કે પુરુષનું શરીર તો માત્ર રૂપાંતર થતું એક નિમિત્ત છે. ‘સ્ત્રી’ ‘પુરુષ’ ની ભિન્નતા પ્રજા અને જ્ઞાનીને ન હોય.

કલિકા : ત્યારે સ્ત્રી પુરુષનાં દેહનું કર્તવ્ય શું ?

પુષ્પ : જલની ઉર્મિ ઉછળી ઉછળી આખર જલમાં જેમ અદૃશ્ય થાય છે, તેમ તમામ સ્ત્રી પુરુષો એક શક્તિમાં સમાય છે; તે શક્તિનું સંશોધન કરવું; એ સ્ત્રી અને પુરુષનું કર્તવ્ય.

કલિકા : એટલે.

પુષ્પ : પુરુષ છે, પ્રેરક, સ્ત્રી છે, પ્રેરણાં. પ્રેરણાં અને પ્રેરક બંને મળતાં—પ્રેમ પ્રગટે છે,—પ્રેમ એટલે પરમાત્માનો જન્મ. આકાશમાં સૂર્યનું પ્રથમ કિરણ—કંઈક પ્રકાશ ફેંકે; ત્યાર પછી એ વધતો જતો પ્રકાશ, સૃષ્ટિને સતેજ કરે, તેમ આ પ્રેમ ભક્તિ... પ્રેરણાં અને પ્રેરકનાં બંને અભિવૃદ્ધિ પામે છે, અને આખર વિશ્વમય બને છે... કેવળ...વિશુદ્ધ પ્રેમમાં જ પરમાત્માનું સ્વરૂપ દર્શન દે. સ્ત્રી છે, શ્રદ્ધા, અને પુરુષ છે, પ્રેમ—પ્રેમ અને શ્રદ્ધાનું એકીકરણ, તે પ્રેમ ભક્તિ...પરન્તુ એ પ્રેમ ભક્તિ...પ્રગટ થયાં પછી—ત્યાં ‘પ્રેમ’ પણ નથી, અને ‘શ્રદ્ધા’ પણ નથી...માત્ર એક કુદરત છે...એ પ્રભુનું સ્વરૂપ,—યા તો એ વિરાટ દર્શન. ‘પુરુષ’ અગ્નિસ્વરૂપ, ‘સ્ત્રી’ પૃથ્વીસ્વરૂપ, બંનેનું મિલન, એટલે કુદરતનો કલરવ.

કલિકા : ત્યારે, ‘માયા’ શું ?

પુષ્પ : બહુ જ અધરો પ્રશ્ન. કાયાના કંઈક પલટા તે માયા. અગ્નિમાં તપતું સોનું, તપી તપી જેમ શુદ્ધ થાય, તેમ વ્યક્તિ માયાની જ્વાળામાં તપી વિશુદ્ધ જ્ઞાનને વરે.....અને પ્રભુને પિછાને.

કલિકા : ત્યારે આત્માને આધાર કોનો ?

પુષ્પ : સૂર્યને આધાર કોનો છે ? સમુદ્રનું સીમાબંધન શું ?

કોઈ એક અદૃશ્ય શક્તિનિયંતા છે, આત્માને તે સૃષ્ટિનિયંતાનો આધાર ગણી શકાય. એ સૃષ્ટિનિયંતાનું ખીજું નામ,—પરમાત્મા.

કલિકા : ત્યારે આત્મા અને પરમાત્મામાં કંઈ ભેદ ખરો ?

પુષ્પ : સૂર્યનાં ગોલાકારમાંથી કિરણ પ્રગટે છે, એ વિશ્વ પર પ્રકાશ ફેંકે છે, એવા અસંખ્ય કિરણોનો તે ઉત્પાદક છે, તે કિરણો જીવાં છે, પણ આખર એક જ, તેજમાંથી તેનો જન્મ છે; બહાર નીકળી, આખર તે તેજનાં પરિપૂર્ણ પૂંજમાં સમાય છે, આત્માનું પણ એવું જ છે...બાકી. આત્મા પરમાત્મા...તે એક જ છે.

કલિકા : ત્યારે, હવે એક પ્રશ્ન પુછું—તમો અને મારામાં કંઈ ભેદ રહ્યો ?

પુષ્પ : નહિ, ખીલકુલ નહિ...તારે કારણે આ પ્રેરણાં, આત્મા અને આત્માનું એકીકરણ...તેનું નામ...‘લગ્ન’ અને એવું લગ્ન એટલે અગાધ શક્તિનો જન્મ.

કલિકા : બહુ જ સુદૃઢ દૃષ્ટિ છે, તમારી. હવે મારી ફરજ શું ?

પુષ્પ : કર્તવ્યનું સંશોધન. જ્ઞાન પામી, જ્ઞાનની વર્ષા વરસાવો. જીવોને જીવમાં ભેળવો...પ્રભુ નામે સાદ પાળો...ગમે ત્યાં રહી...ગમે તે સ્થળે.

કલિકા : પેલું તમારું ગીત...અને તેનો અર્થ શું ? પ્રથમ પત્રમાં તમોએ ઉતાર્યું હતું તે.

પુષ્પ : ઓહ, ‘ક્ષણ પહેલાંનું ચંદ્ર ગ્રહણ.’ અકાશમાં દૃષ્ટિ ફેંક, કલિકા ! જો આ સત્પરિ, આ અચલ ધ્રુવ !...અને પેલો શુક્ર,...અને બધાની વચ્ચે, ચંદ્ર ખીલી છે;

ગીત

ખીલી પૂર્ણિમાં પૂર ખહારમાં,
ચંદા ઉજળી વ્યોમ;
રૂપ છવાયું દશે દિશામાં,
ઉજળવળ ખનતી ભોમ.

કલિકા : (સ્વગત) આ તો માઈ ખ્યાન, (પ્રકાશ) પછી ?

પુષ્પ : (આકાશની ચંદ્રા અને કલિકાને સરખાવતો)

* * *
મૃગલી એ મસ્તીમાં રમતી;
માશુક કોઈ ચકોર;
શિતલ કર દ્રગ દષ્ટિ ફેંકતી,
શોધતી શું ચોર ?

[કંઈક મસ્તીમાં આવી]

યૌવન ખીલી દેહ વેલડી !
કાજળ ભીનાં નેન;
કોકીલ કંઠી કોઈ કિન્નરી;
આંખલડી માં ધેન.

કલિકા : (સ્વગત) કવિ શું સમજતો હશે...(પ્રકાશ) અને પછી ?

પુષ્પ : (કલિકાને સંબોધતો) અને પછી...તો...(વિચારે છે)

* * *
કહે રે ચંદા ! કોને શોધે;
સૌ માંજો ! અલિસાર ?
પ્રણય ઘેલડી ! પ્રિતમ ક્યાં છે ?
તુંજ હૈયાનો હાર.

કલિકા : (આકાશનું અવલોકન કરતી) પુષ્પ ! પુષ્પ ! ને ચંદ્રમાની કોર...કાળી બને છે... હવે શું થશે ?

પુષ્પ : કલિકા !

ગીત

પણ ને દૂરે વાદળમાં તુજ,
અરિ ઉભો તૈયાર;
'ધમ ધમ' કરતો ધસતો આવે;
રાહુ રાક્ષસ બાળ.

કલિકા : (કંઠક ગભરાતી) શું હવે ચંદ્રમા નિસ્તેજ થશે કે શું ?

પુષ્પ : (ચંદ્રમાને સંબોધતો)

દોડ હડીલી છોડ બેલછાં,
ના કર અવળી ભૂલ;
રાહુને પ્રિતમ સમજી ને
ના થાજે તું ફૂલ.

કલિકા : (આંખે આંખ મિલાવી, પુષ્પનું અવલોકન કરતી) પુષ્પ !
પુષ્પ !...આકાશ કાળજીથી છવાય છે; ચંદ્રિકા ઘેરાય છે...

પુષ્પ : (કલિકાને સંબોધતો)

* * *

પ્રેમી તારો પૃથ્વી પટ પર;
તપ તપતો તું ભાળ;
રાહુ ને તુજને ગળશે, તો,
રડશે એ યોધાર.

કલિકા : (સ્વપ્ન આંખમાં આસું ભરતી) ખરેખર, ચંદ્રગ્રહણનો પ્રસંગ....., પ્રેમી તપે છે, અને ગ્રહણ ઘેરાય છે. (પ્રકાશ) પછી ?

પુષ્પ : (ચંદ્રિકાને ઉપદેશ દેતાં)

* * *

ભાગ બાવરી, પ્રિમત ગોદે;
નવ કરતી ઉત્પાત્
કંથ તણે તુજ કંઠ મિલાવી,
કર પૂરી તું રાત—

કલિકા : (કુદરતને ભાળતી, બાવરી બની) પુષ્પ ! આ કાળાં વાદળાં ચઢી આવ્યા અને જો સમુદ્રમાં તોફાન શરૂ થયું. ચંદ્ર...ને ઢંકાતાં હવે શું વાર છે ? રાહુનો આ પ્રચંડ ઉત્પાત...ચંદ્રિકા કાળી શ્યામ બની...ખગ્રાસ ચંદ્રગ્રહણ થયું—(પુષ્પનો હાથ ખેંચી, હાથમાં હાથ લઈ) બોલને, બોલો ! ચંદ્રિકાનું હવે કેાણ ?

પુષ્પ : (કલિકાનાં હાથને ચૂમતો) એ ભગવાન—!

[આકાશમાં વાદળાં ઘેરાય છે, ચંદ્રમાં કાળો પડે છે અને સૃષ્ટિમાં અંધકાર છવાય છે.]

પુષ્પ : }
કલિકા : } ખગ્રાસ ગ્રહણ. પ્રાર્થના કરો.

[બંને લગોલગ બેસી પ્રભુ સ્મરણ કરતાં]

ૐ શાંતી ! શાંતી !

(પડદો પડે છે).

અંક ૨ જો

પ્રવેશ ૨ જો

(સ્થળ:—રસધન શેઠની ઓફીસ.)

[ટેબલ પર કામકાજમાં મગ્ન વૃદ્ધ રસધન શેઠ બેઠા છે, મુનીમ કામકાજ કરે છે... સાગર કંઈક ટાઈપ કરતો નજરે પડે છે... ચોપડાઓ અવ્યવસ્થિત પડ્યા છે... દૂર ધ્યુન ગંગારામ દેશી ટાઈપનો પંખો ખેંચે છે.]

રસધન : (ધ્યુનને) ગંગારામ, પંખો બંદ કર...જો...આ ઓરડામાંથી બાળતુંતાં ખંડમાં મારી ઓફીસ ફેરવજો...ત્યાંથી ઠંડો પવન આવે છે, અને આ દેશી પંખો...ત્યાં જ ગોઠવજો...સમજ્યો.

ગંગારામ : જી હજુર, (સ્વગત) શેઠ વૃદ્ધ થયા...કામકાજ કંઈ કરતાં નથી, અને મને વિનાકારણ હેરાન ગતી...આજે તેની ઓફીસ-અહીયા ફેરવી...કાલે ખીજે...સાથે તેનો પંખો..અને આ હોક્કો...પણ ક્યાંય સ્થિર બેસતાં નથી...આ ડોસો મને કેમે નિરાંતે બેસવા દેતો નથી.

રસધન : ગંગારામ, કલિકા બહેનને કોલેજમાં મૂકી આપ્યો ?

ગંગારામ : નહિ.....

રસધન : તો તેને તેડી લાવ.

ગંગારામ : વાઈ...(નય છે)

રસધન : (સાગર તરફ જોઈ) સાગર ! આંધકામ ખાતાનો હિસાબ તેં તપાસ્યો ?

સાગર : કાકા...આ રહ્યો તે...તપાસી નાખ્યો છે.

રસધન : ઈજનેર પુષ્પધન...કરકસર સમજે છે...? તેનું કામ કેમ છે ?

સાગર : ધણો જ લાયક માણસ...છે તે.

રસધન : પૈસા ખાઈજતો તો નથી ને ?

સાગર : કાકા, આપ એ શું બોલ્યા ? તમોને તેવી શંકા કેમ થઈ ?

રસધન : સહેજ...પૈસાનો સવાલ છે. ભલભલાનાં મન ડોલાવી દે . સાભળ્યું...છે, કે...હાલમાં તેનું ખરચ વધ્યું છે...તે પૈસા લાવે છે ક્યાંથી ?

મુનીમ : (સ્વગત) શ્રીમંતનું ચંતકરણ તો જીવો...પ્રત્યેક વિષયમાં શંકા...(પ્રકાશ) શેઠ સાહેબ...પુષ્પધનનાં કામકાજ ધણું ચાલે છે...તે સાફ કમાય છે.

રસધન : ત્યારે તો તે શ્રીમંત બની ગયો...એમ ને ?

સાગર : ના...તેવું કંઈ નથી...તે મેળવે છે, અને વાપરે છે...તેના તરફથી અનાથ સ્ત્રી પુરુષોને મદદ...કંઈક કોંગ્રેસને ફાળે...કંઈક સ્કૂલોમાં ફાળાં...આ તેના ખરચ છે.

રસધન : (સ્વગત) છોકરો...જખરો છે...આવું તો મેં ન હતું જાણ્યું (પ્રકાશ) ત્યારે તમારું કહેવું છે કે, પુષ્પધન...પુરુષાર્થી તેમજ ઉદાર બંને છે...એમ જ ને ?

સાગર : હા.

રસધન : તેણે પોતાનું મકાન બાંધ્યું ?

સાગર : ના...પણ જમીન તો ખરીદી છે...ખેતીવાડી વિષય સંબંધી તે કંઈક નવો પ્લાન પોતાને માટે રચે છે...

રસધન : પણ તે આપણાં પૈસાથી કે...તેનાં ?

સાગર : પોતાનો જ મૂડીથી...સ્તો.

રસધન : પુણ્નધને આ મૂડી એકઠી કેવી રીતે કરી ?

સાગર : ધંધા મારફતે.

રસધન : મુનીમ...તમે શું ધારો છો ?

મુનીમ : માફ કરવાનું ધારવું નથી...તેની પ્રમાણિકતામાં શંકા કરવાનું કંઈએ કારણ નથી.

રસધન : (સ્વગત, વિચાર કરતો) જો... આ મુનીમ...અને પુણ્નધન સંપી જાય ... અને તેમાં સાગર ભજો ... તો મને દિવાળું આવે કે નહિ ? ... ના ... પણ સાગર તેવો નથી ... પણ એકસાઈ સારી... (પ્રકાશ) સાગર ! કલિકા માટે તમારો શું મત છે ?

સાગર : સારો મત છે.

રસધન : એટલે ? મુનીમ ... ! બહેન, માટે તમે શું કહો છો ?

મુનીમ : બહેન કલિકાનું ખર્ચ વધે છે ... ઉંચા અભ્યાસને અંગે ખર્ચ થાય, તે ઠીક ... પરંતુ...હાથ બહુ છૂટ છે ... ઠીક છે, શ્રીમંતની દીકરી છે ... પૈસા પેદા કરવા જવું પડતું નથી ... પણ ધારો કે ... તેનાં લગ્ન કોઈ ગરીબને ત્યાં થયા તો ... ?

રસધન : કોઈ ગરીબને મારી છોડી નહિ પરણે ... સમજ્યા.

મુનીમ : એ તો વિધાતાનાં લેખ ... સમજો કે ... તમે એ તેને શ્રીમંત કુટુંબમાં આપી ... અને કમનસિબે સાસરાની સ્થિતિ પલટી ... રંકમાંથી રાય ... અને રાયમાંથી રંક તો સહુ કોઈ થાય છે !

રસધન : વાત બરાબર છે ... કલિકાનું માસિક ખર્ચ...શું છે ?

સુનીમ : ત્રણસો રૂપીયા હાથ ખર્ચ. વર્ષનું અભ્યાસ ખર્ચ ત્રણ હજાર ... કપડા લત્તાનું ખીલ ... એક હજાર.

(કલિકા પ્રવેશે છે.)

કલિકા : બાપુજી, આપે મને બોલાવી ?

રસધન : હા... , જરા બેસ. કહે જોઈએ કલિકા...જેન ! તું તારા ખર્ચનો હિસાબ રાખે છે ?

કલિકા : ના...

રસધન : હાલમાં શું ખરીદી કરી...?

કલિકા : ખીલ બધાં, કાકાને આપ્યાં છે.

રસધન : પણ અંદાજ...

કલિકા : બધું ખર્ચ ચારેક હજાર...હશે.

રસધન : મેટ્રીકથી...M. A. સુધી...તારૂં ખર્ચ વીસ હજાર થઈ ગયું...આ રકમ નાની સુની ન કહેવાય...જેન ! જો મિલકત બધી તારી છે...પણ સંભાળીને વાપર.

[પુષ્પધન...પ્રવેશે છે.]

પુષ્પ : શેઠ...સાહેબ ! વિલાયતથી મંગાવવા ધારેલ...પેલા Plant ની હું કંઈ જરૂર જોતો નથી...ગોરા એન્જનીયરનું પણ કંઈ કામ નથી.

રસધન : ત્યારે - પેલો ગોરો સાહેબ...શું બાફે છે ?

પુષ્પ : તે ગોરો છે, વિલાયતી છે...હું દેશી છું...મારા દેશની પાઈએ પાઈ..આ દેશમાં રહે...અને ઉદ્યોગ ખીલે...એ મારી ઇચ્છા...તમે એ મંગાવવા ધારેલ Plant હું તમોને અહિયાં...આપણાં કારીગરો મારફતે તૈયાર કરાવી આપીશ... બધી ગલુત્રી મેં જોઈ લીધી.

કલિકા : કયો Plant, આપુજી ?

રસધન : યંત્રો મારફતે ચાલતી Saw-mill.

પુષ્પધન : તે કાર્યાલયમાં ઉત્તમ કારીગરો રોકી...સુંદર ફરની-ચર તૈયાર થશે. તેમાં ગોરા દેશનાં ગોરા ઓફીસરનું કંઈએ કામ નથી...બધું આપણાં દેશમાં બની શકે છે.

કલિકા : Modern...છેલ્લી પદ્ધતિનું !

પુષ્પધન : છેલ્લી પદ્ધતિ કહો...કે પહેલી પદ્ધતિ...જે કંઈ કહો...તે બની શકે. પણ કલિકા ! આપ Modern કોને કહો છો ? તમારી રંગબેરંગી સાડીઓ, અને એક હાથમાં ચૂડલાઓની હાર જોઈ જવાબ ન આપતાં...

કલિકા : એટલે...આપ...મારી રિતભાતમાં કંઈ ખામી જુઓ છો ?

પુષ્પધન : તેવું તો કંઈએ નહિ...પરંતુ સૌન્દર્ય પહેરવેશથી મળતું હોય...તો...પૈસાદાર જ સુંદર હોય...કલિકા...સૃષ્ટિને શણગાર સજવા...ફેશનની કંઈએ જરૂર છે...એક કણ અનાજમાંથી હળરો કણ પેદા કરતી પૃથ્વી...જ્યારે શણગાર સજે છે, ત્યારે તે કેવી લાગે છે ? સૌન્દર્ય તો અંતરનાં શોભે

મુનીમ : (ચોપડો લખતાં) કલિકા બહેન...માફ કરજો...તમારો પોપાક મને તો આજની સીનેમાની નટી જેવો લાગે છે...

પુષ્પધન : તેમાં તમારો દોષ નથી...વાતાવરણનાં દોષ છે...

રસધન : (કલિકાને પંખાળી) બેટા...તું ખરચ કરે, તેની હરકત નહિ...પણ બહુ વિચારી...આપણી ઉંચી કામને લાયક...પોપાક પહેરતી...જા...દીકરી.

કલિકા : (સ્વગત) હું...રસ...કળાને નામે વિલાસમાં તો ખેંચાતી નથી...? મારો સંયમ...મારી કદપના...(પ્રકાશ) આપુજી, ભૂલ થઈ...હવે ભૂલો સુધારીશ.

રસધન : તારા મીઠાં સ્વભાવથી...મને આનંદ થાય છે... કલિકા ! પ્રેમુએ મને દીકરી નહિ...પણ દીકરી રૂપે દીકરો આપ્યો છે. (પુષ્પધનને) પુષ્પધન...તારે Saw-mill આવત તમે શું કહેતાં હતાં ?

પુષ્પધન : મનલગ્ગે બધું અહિયાં તૈયાર કરીશું.

રસધન : તારે...તમારા યંત્રો...સરકારી ઓર્ડરો પૂરાં પાડી શકશે ?

પુષ્પધન : જરૂર. પણ ઓર્ડર લાવવા...તે તમારું કામ... કામ આપવું તે મારું કામ.

રસધન : સરકારી ખાતાનાં ઓફીસરોને રૂપિયા ખવરાવો... એટલે ઓર્ડર...પુષ્પધન...પૈસો શું નથી કરતો ?

પુષ્પધન : તેમાં ભૂલ છે...જે ચારિત્ર્યની અસર કામ ઉપજાવે ને તે પૈસો કરી શકતો નથી...આ સ્થળે આપણાં બંનેનાં વિચારો ભુલ્યા છે.

રસધન : પણ દુનિયા તો પોતાનો સ્વાર્થ જીવે છે...તેને બીજાની પડી નથી...

પુષ્પધન : મારે હિંદનો વેપાર ઉદ્યોગ પાયમાલ થયો. પર-દેશીઓ હિંદીઓનાં ખીસાં કાતરે છે...કેવળ આજ ધિલાજીથી...લાખો જાતી બંધુઓને પાયમાલ કરી...તમોને જે લાખ આપતા હશે, પણ વીસ લાખ ખેંચી..દેશની મૂડી તો ઓછી કરે છે...આપ ધારો છો...તમે કમાઓ છો...પણ દેશ તો ગૂમાવે છે...હિંદી તરીકે... તમો નફો જીઓ...એક વ્યક્તિગત માણસ તરીકે નહિ...બોલો, તમારો વેપાર નફામાં કે ખોટમાં ?

રસધન : પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે.

સાગર : પણ તેનો વિચાર કાણ કરે છે ?

પુષ્પધન : જે દેશનું શ્રેય ધ્વંષિત હોય; દેશ અને દેશબાંધવ પ્રત્યે જેને માન...અને લાગણી હોય...જેને પોતાની સંસ્કૃતિને ટકાવવી હોય...તે સહિને આ વિચાર કરવો જરૂરી છે...આ સાચ્યો વેપાર... આ સાચ્યું આર્થિક જ્ઞાન...આ સાચ્યી...civil ફરજ.

રસધન : Problem of Economy and also of Civics. સુંદર.

પુષ્પધન : શબ્દોની સુંદરતા...નકામી...વ્યહવારે એ સુંદરતાં વણાય...ત્યારે સાચ્યું. સાચ્યા શહેરી બની...અન્યોન્યને મદદરૂપ થવું...તેમાં થોડો સ્વાર્થત્યાગ થાય, તો મુક્તિ-માર્ગ મળે,...અને સહુ કોઈનું કલ્યાણ થાય. વેપાર ઉદ્યોગ પરદેશીઓનાં જેરે...નહિ...પણ આપણી શક્તિથી ખીલે...અને ત્યારે સાચ્યી સ્વદેશી ભાવના કેળવાય, Saw-mill માંથી સહેજ આગળ વધી વહાણ વટાનાં વહાણો તૈયાર કરી. Steam ખોટો આપણો તૈયાર કરીશું.

રસધન : હીક...ત્યારે...તમો...Saw-mill નાં બાંધકામની શરૂઆત કરજો...બધો બોજો તમારે માથે Steam ખોટો બનાવવા બાબતે વિચાર કરજો...જે નવું બતાવે તે કરવું છે.

પુષ્પધન : ઉદ્યોગ ખીલવવાથી...દેશની શોભા વધે, લોકોને મજૂરી મળે...પૈસો ચોમેર ફરે...તે બધું આપણું દેશમાં... પરદેશમાં નહિ...તેનું નામ અર્થ...શાસ્ત્ર, અને તે જ્ઞાનનો ઉપયોગ... શહેરી બની શહેર, અને દેશબાંધવો માટે જીવી પેતાની સત્તા સ્થાપવી તેનું નામ (civil rights. કલિકા ! એ તમારો વિષય છે... હું કંઈ ભૂલ્યો તો નથી ને ?

કલિકા : (ધામેથી) નહિ જ. (સ્વગત) જેમ જેમ પરિચય

મળે છે...તેમ તેમ આ યુવક નવો ને નવો જ જણાય છે...પૂરો સ્વદેશી ભાવ.

પુષ્પ : ત્યારે હું રળ લઈશ...કામકાજ પર જાઉં છું.

કલિકા : અને હું કાલેજ જઈશ.

[બંને ચાલવા માંડે છે.]

પુષ્પ : તમારા અભ્યાસમાં મુશ્કેલી તો નથી ને ?

કલિકા : ખાસ તો નહિ...આ Civics and Economy માટેનાં નિબંધની...તૈયાર કરું છું...સુધારી આપશો ?

પુષ્પધન : એક શરતે...તે જ્ઞાન જીવનમાં ઉતરે તો...જ.

કલિકા : ચોક્કસ...

પુષ્પ : નમસ્તે... (છૂટો પડે છે.)

કલિકા : નમસ્તે...(જાય છે.)

રસધન : (સ્વગત) નવિન વિચાર; નવિન વાણી...આ યુવક ... સદા માટે નવો નવો ... Saw ... mill ... અને એન્જનીયરની કુશળતા. (મુનીમને) મહેતાજી, રૂ. બે લાખ... આ નવી Saw...mill માટે મંગાવી રાખજો. Steam Boat ની અનામત રકમ માટે શેરો કાઢવા પડશે — તે પછી વિચારી શું.

મુનીમ : સાહે.

રસધન શેઠ : (હોકા પીતાં,) (સ્વગત) આ પુષ્પધન, તદ્દન નવીન પ્રકૃતિનો છોકરો — શુદ્ધિશાલી ખરો, અને ચતુર પણ — કલિકાના હાથનો ઉમેદવાર — પણ ગરીબ છે, (જોસ્થી દમ લેતાં) હું શ્રીમંત, એ ગરીબ; ક્યાં હિમાલયનું ઉંચું શિખર, અને ક્યાં — નીચી ખીણ ! ગુણ છે, શ્રદ્ધા છે, કાર્ય શક્તિ છે, અને ઉંચા

આદર્શોં યે ખરા — પણ આદર્શોં અને ગુણુથી કંઈ બંગલા અને મોટર મળે —? મારી કન્યા ગરીબ ઘરની દાસી ન જ અને — અમારે ત્યાં અનેક, નોકર ચાકર — અને એને ત્યાં — સખત મળુરી — M. A. નો અભ્યાસ કરાવ્યા પછી — તેને એવી ખાડમાં નાખું તો મારાં શ્રીમંત મિત્રો મને શું કહેશે? એ લોકોમાં મોટું કેમ ઉંચું રહેશે —? એ લોકોની પૂરી મૈત્રિને પ્રતાપે જ મારે ત્યાં સાહેબી છે; (મક્કમ વિચાર કરી હાથની મૂઠી ટેબલ પર પછાળી) મારી કલિકા — માટે શ્રીમંત, અને મૂડી વાદી જ વર જોઈએ. સમાનતા સાંચવવી તેમાં કીર્તિ રહે અને તેમાં જ લક્ષ્મી રહે. (વિચાર કરે છે.) શું ત્યારે કલિકાને પુષ્પધન સાથે ફરવાની મનાઈ સુણાવું? કલિકા આમ સમજશે ખરી? બંનેને મેં મેળવ્યા — બંનેમાં મૈત્રિ જમાવી — હવે, મારે જ હાથે...શું તેઓને વિખૂટાં પાળવા —?

(વિચાર કરે છે) પાડવાં જ પડશે, તેઓને વિખૂટાં પાડવા જ પડશે — મારે સમાજમાં રહેવું છે; મારી લક્ષ્મી સાચવવી છે; અને મિત્રોમાં ઉંચે મોટે ફરવું પણ છે — પણ ત્યારે આ કલિકાને આપવી ક્યાં? (વિચાર કરે છે) ચાલું સમાજમાં કોઈ રંડાતુ મુંડાતું પણ નથી — કોઈ એવાની બૈરી મરતી યે નથી — જ્યાં કલિકાને આપી — શકાય. જ્યાં જોઈએ, ત્યાં મૂરતીયા લાયક મળતાં જ નથી. કોઈને કોઈમાં કંઈક ને કંઈક ખામી. (જોખારો ખાઈ) સાગર ! પેલો આપણો કેશવ શેઠનાં ભત્રિજો સ્વરૂપ, વિલાયતથી ડોકટર થઈ આવ્યો કે કેમ?

સાગર : નહિ. સ્વરૂપભાઈ એ તો પોતાનું પુરેપુરું રૂપ પ્રકાશ્યું, અભ્યાસમાં ત્રણ વખત નાપાસ થયા પછી — ભણતર માંડી વાળી કોઈક મેમ સાહેબ સાથે લગ્ન કરી નાખ્યાં છે; અને તેને આ દેશ તરફ, અને આપણાં દેશનાં લોકો તરફ ધિક્કાર છે; એમ તે સાહેબે મને લખ્યું છે.

રસધન : (સ્વગત) આ વિલાયતની મોંકાણુ — કેશવ કાકા મોઢે હાથ દઈ, રૂવે ભલે. — (પ્રકાશ) સ્વરૂપનું રૂપ સમજાયું, ત્યારે સાગર ! પુરુષોત્તમનો પ્રતાપસિંહ કેમ છે ?

સાગર : દારૂડીયો — પુરુષોત્તમ શેઠ ગુજરી ગયા, અને હવે પ્રતાપભાઈ સદ્ગ અને રેસમાં પડ્યા છે.

રસધન : નસિય તેનાં — (સ્વગત) સાગરને પૂછવામાં કંઈ સાર નથી — અમૃતલાલ શેઠનો અનિલ ! વડીલ એડવોકેટ અને શ્રીમંત બને. સારું ઘર — અને સુધરેલું — ભણેલો પણ ખરો. મારા મિત્ર અમૃતલાલ શેઠને ઘરે કલિકા જાય તો જ મારો મોભો રહે. બસ અનિલ જ. પુષ્પધન હવે નહિ. (દમ પરદમ ચઢાવે છે, ધુમાળો ચામેરે પથરાય છે.) કલિકા, માટે એડવોકેટ અનિલ જ ફીક છે.

[પડદો પડે છે.]

અંક ૨ જો

પ્રવેશ ૩ જો

[છૂટી પાટલીનું ઘોતીયું, અને શરીરે સફેદ
ખાદીનો ઝાંખો પહેરી પુષ્પ વિચારમાં
ઉભો છે; સંધ્યાનો સમય છે.]

માયા : અરે, પણ તમોને થયું છે શું ?

પુષ્પ : (કેટલાક કાગળ વાંચતો) કંઈએ નહિ...માયા !
તું તારું કામ કર.

માયા : તમોને કેટલાક દિવસ થયા, સાવ શૂન્ય જોઈ છું,
શું વિચારમાં છો ?

પુષ્પ : (કાગળ ફાડી નાંખતો) ઈશ્વર ઈન્દ્રિયા.... માયા !
મારે પરિભ્રમણ માટે દૂર મુલકમાં જવું છે.

માયા : શું કોઈ સરકારી કામે ?

પુષ્પ : ના.

માયા : તો —

પુષ્પ : અવસ્તુ, સહેજ ટેલવા.

માયા : ક્યાં ?

પુષ્પ : નક્કી નથી — ભગવાન લઈ જાય ત્યાં.

માયા : પણ...તમારા. આ અધુરાં નકશાનું શું ? મકાનનો
પ્લાન તૈયાર કર્યો Elevation અને Section બાકી છે. સરકારી
નોકરો ધક્કા ખાય છે, તમે ઓફીસમાં જતા નથી...Draught
man વારંવાર પૂછાવે છે, Correction માગે છે...તમોને શું થયું
છે ? હ્યો, આ Improvement Trust ના એગ્રીમેન્ટ ફોર્મસ...
સહી કરો...એટલે મ્યુનીસીપાલિટિની ઓફીસમાં આપી આવીશ.

પુષ્પ : માયા, તે બધું હાલમાં પડતું મૂક.

માયા : ઇજનેર સાહેબ, હાથમાંથી લક્ષ્મી સારી જાય છે, જીઓ, આ કાગળ...તમે લીધેલી જમીન પર, દરેક વાર દીઠ, પાંચ રૂપિયા. તમેને મળે છે...૩૫,૦૦૦) વાર જમીન...અને રૂપિયાનો ઢગલો.....ઈસ્માઈલ શેઠને ફૂંકી નાખો - અને તમારો પોતાનો બંગલો બાંધો.

પુષ્પ : માયા...કામકાજમાં મારું ધ્યાન બેસતું નથી...

માયા : પણ એવું તે શું છે ?

પુષ્પ : કંઈ નહિ.

માયા : (બીજા પત્ર કાઢી) આ તમારી માનો પત્ર..... વાંચો...તે તમારે માટે ચિંતા કરે છે; તમે લગ્ન માટે કંઈ કન્યા પસંદ કરો છો ? પુછાવે છે ..જીવો, આ Photo Prints ત્રણ કન્યાના છે. ત્રણે એક એકથી ચઢે તેવી.

પુષ્પ : માયા...એ બધું ટેબલમાં મૂકી...દે. મારે લગ્ન કરવા નથી; અને પત્ર લખી...મા ને બોલાવી લે. અને તું બીજા ખંડમાં જઈ તારું કામ કર.

માયા : પરંતુ તમે રાત્રી દિવસ બેસી શું લખ્યા કરો છો ! મગજની સ્થિરતા ગૂમાવી બેસશો.

પુષ્પ : ગ્રંથ લખું છું.

માયા : શેનો ગ્રંથ ?

પુષ્પ : પ્રેમભક્તિનો.

માયા : કેને માટે ?

પુષ્પ : ભગવાનને માટે.

માયા : એકલે હાથે આ તમામ કાગળ ક્યારે લખાશે ?

પુષ્પ : મદદ માગી હતી...

માયા : કોની ?

પુષ્પ : કલિકાની. સાહિત્યશા છે ને ? સમાજમાં તે સિવાય, મારા ઉર્મિ ગીત કોણે સમજશે ?

માયા : (સ્વગત) હું સમજું છું (પ્રકાશ) પછી કલિકાએ શું કહ્યું ?

પુષ્પધન : ના કહિ. આજથી અમારો પત્ર. વ્યવહાર બંધ.

માયા : પુષ્પધન ! તમે કલિકા સાથે પરણવા માગો છો ?

પુષ્પ : ભગવાન જાણે.

માયા : તમારી એ આશા વ્યર્થ છે; પુષ્પધન ! વિશ્વમાં હજી ગુણ પૂર્ણ નથી. તમારે અને તેને એક મહા અંતર છે, અને તે લક્ષ્મીનું. કલિકા તમોને પરણવા ધારે, તો પણ આ લગ્ન નહિ થઈ શકે.

પુષ્પ : (બારી પાસે બેઠેલો કાગડાને જોઈ) આ કાગળો શું સંદેશો લાવ્યો હશે ?

માયા : એવા પાગલ ન બનો.

પુષ્પ : લોકો કહે છે, કાગડાઓ સંદેશવાહક છે. ખરૂંને, માયા !

માયા : તેવું કંઈએ નથી.. તમોને લાગે છે, કલિકા તમે સાથે લગ્ન કરશે ?

પુષ્પ : રૂપ, ગુણ અને વિદ્યા ત્રણેય છે...સાફ હૃદય છે, પછી શું જોઈએ ?

માયા : (સ્વગત) પણ લક્ષ્મી નથી તે! પાગલ. (પ્રકાશ)
કલિકા...ઉંમરે પહોંચી, પરન્તુ લગ્ન કરતી નથી...તેનું હૃદય કેમ
સમજાય...! કદાચ ખીજે વરે...કદાચ તેનાં કુટુંબઔની નડતર
હોય...તેણે તો પત્રમાં સાફ ના સુણાવી...હજી તમો.....

પુષ્પ : માયા...ચુપ.....(નાચતા કાગડાને નેઈ) આ કાગડો
કંઈક કહે છે. તું કાગડાની બોલી જાણે છે.

માયા : ના.

પુષ્પ : અરે ભગવાન્ ! માયા, જો તું જે જાણતી હોત તો
કેવું સારું ?

ગીત

વાયુનાં વેગમાં વાયસ ઉડે,
સંદેશાં શું લાવ્યો જી રે;
મનડાંતી વાતો મનડું સમજે,
પ્રિતમ ધરથી આવ્યો જી રે.

[કાગડો એક બારીથી ઉડતો બીજી બારીયે
બેસે છે, ચાંચથી પિંછા સમારે છે.]

કહે રે ! કાગડા ! કૌતુક શું છે ?
સુંદરી યે શું કહાવ્યું જી રે,
સાહેબજાદી, સહીયર મારી;
હૈયું અમારું હલાવ્યું જી રે.

માયા : પુષ્પધન ! એ તમારા તરંગો છે; કાગડો કંઈએ
કહેતો નથી.....

પુષ્પ : દૂર દૂર દેશના પંખી પંખીડાં !
આવ ને મારે આંગણે જી રે;
બહાલમને જઈ એટલું કહેજે,
એકવાર મળવા આવજે જી રે.

માયા : બોલાવો, તમારી બહાલમને. કોઈ તમારું સાંભળતું નથી, માત્ર હું સાંભળું છું, અને મારું હૃદયબળી જાય છે... સાવ પાગલ થયા છો.

પુષ્પ : માયા ! શાહી અને કલમ લાવ તો.

માયા : કેમ ?

પુષ્પ : કાગળ લખવો છે.

માયા : કોને ?

પુષ્પ : કલિકાને.

માયા : દરરોજ તો કાગળ લખો છો - એવું તે શું છે ? અને દરરોજ મલો તો છો - પછી કાગળ શાને ?

પુષ્પ : મારી પ્રત્યેક હિલચાલથી તેને માહિતગાર કરું છું, ગ્રંથ લેખન...ની પૂર્વ તૈયારી રૂપે, જે મેં નોંધી કરી છે, તે તેને જણાવવી જોઈએ...તે મને પૂરી મદદ...કરશે.....અમો સાથે જ ગ્રંથ લખીશું. કલિકા માટે થીસીસ. (લખવાનો તૈયારી કરે છે.) થીસીસ સીવીક્સ અને ઇકોનોમી ઉપર સુંદર થીસીસ !

માયા : પણ ઇજનેર સાહેબ ! કલિકા કુંવારી કન્યા છે, તેનાં માથાપ છે, વડીલો છે, આ પત્રો લખાશે, તો પછી... તેને સમાજમાં રહેવું ભારે પડશે કે નહિ ?

પુષ્પ : ભગવાનને ચરણે ધરવા રચાતાં ગીત.....કલિકા સિવાય કોણ સમજશે ? કોણ સુધારશે ? તે હવે મારું Model - પ્રતિક — છે, તે મારી પ્રેરણાં છે, તેને મારે બધી સમજ આપવી રહી.

[પુષ્પ પત્ર લેખનમાં એતપ્રોત થાય છે.]

માયા : સાહેબ, હું તો માનું છું, તમારો ગ્રંથ અધુરો રહેશે...તમો મૃગજલ જીવ્યો છો.

પુષ્પ : માયા ! કલિકાનું હૃદય એવું નથી. તેનાં ગુણોનાં હું પૂજક છું. તે કન્યા સન્નારી છે; તેનાં વડીલો પણ તેવાં જ ખાનદાન છે..(પત્ર લખી) જા, પોસ્ટ કર. જલદીથી છોકરાને આપ. પહેલું Clearing પેલી ટપાલ-જલદી.

માયા : તમારા વડીલોએ કલિકા માટે માગું મોકલ્યું હતું, તે વાત જાણી ?

પુષ્પ : હા.

માયા : પછી ?

પુષ્પ : બધું અગળમ અગળમ.

માયા : (રસુજ કરતાં) તો હવે નાઈ નાખો...કોઈ બીજી શોધી કાઢો...આટલી કન્યાઓમાંથી કોઈ પસંદ નથી ? તમોને થયું છે શું ?

પુષ્પ : તે હું જાણતો નથી. મારી મુઝવણ ભયંકર છે; જીવનમાં ક્યાંયે શાંતી નથી, માયા ! કાગળ લાવ - હું કંઈક લખી નાખું.

માયા : તમારી માતૃશ્રી તમારી આ રીતથી દુઃખી થશે.

પુષ્પ : પણ કંઈ શું ? કલિકા...વિના...

માયા : જીવન નહિ જીવાય...ખરું ? તે બલ્લચારીણી રહેશે તો ?

પુષ્પ : તો, હું પણ તપસ્વી.

માયા : તે તેને પોષાય...શ્રીમંત છે, તમોને . મોટી ઉંમરે, કોઈ બોલાવેશ પણ નહિ...યાદ રાખતા; સાફ શબ્દમાં ચેતવું છું...એ મૃગજળ છે, મૃગજળ. હું સ્ત્રી જાત છું, સ્ત્રી જાતને સમજાવવાનો તમારો દાવો ખોટો છે...અમો, એ સમજી શકીએ, તમો નહિ.

પુષ્પ : માયા ! કલિકા, તેવું ન કરે. મારાથી તે કેમ મનાય ?

માયા : તો તમે જાણો...મારે હજી ખૂબ કામ છે. યુવતી કન્યા તો વીજળી જેવી - ઝબકી ન ઝબકી - હાથથી સરી જાય.

[માયા જાય છે, પુષ્પ, ગ્રંથનાં પાના ફેરવતાં]

પુષ્પ : (સ્વગત) કલિકાએ, પ્રેરણા આપી...હૃદય જગત કર્યું...આ ગ્રંથ તૈયાર થાય છે...પ્રભુ કૃપાએ જ્યારે હૃદયની સુક્ષ્મ ગતિઓ, મહા વેગવંત બને, ત્યારે શ્રી કૃષ્ણ પ્રીતિ અર્થે આરંભેલું હોઈ કાર્ય એ ગુન્હો નથી. તેવા સંજોગોમાં દુનિયાનો માનવ અલ્પ હોવા છતાં મહા કાર્ય કરી શકે છે. એ ગ્રંથ પૂ. આપુજીને ચરણે ધરાવી, મારી તપશ્ચર્યાને યુગ તપસ્વી, ની તપશ્ચર્યામાં ભેળવી દર્શા. (વિચાર પલટો) કલિકાને મારો આ નિશ્ચય લખી નાખું.

[પત્ર લખે છે, લેખનમાં ધ્યાન મગ્ન પુષ્પ ટેબલ પર માથું મૂકી નિદ્રામાં પડે છે.]

માયા : (પ્રવેશ કરતાં) અરે ભગવાન...! જીવો ઈન્જનેર સાહેબનાં હાલ ... પાગલ નહિ તો. (ઢંઢોળી જમાડતાં) સાહેબ ઉઠો, પલંગ પર સૂઈ જાવ — ચાદર બદલી પથારી પાથરી છે — અને રાત્રીનાં અગીયાર વાગ્યા હવે. (ચોંકી જગતો)

પુષ્પ : (વિચારમાંથી) માયા ! તું જાન - ઉમંગરો ન કરતી-તારા ખંડમાં સૂઈ જા. (સ્વગત) આજ બધા નકશા પૂરા કરવા જોઈએ — હવે કલિકાને હૃદયમાંથી કાઢી નાખું — મારી નજીબાઈ પર માયા, તું હસે છે, કેમ ? અને કદાચ જગત આખું હસશે — એ ભણેલી છોકરી મૃગજળા છે — (બીજા ટેબલ પર જઈ) આ Hospital નો નકશો — (ડીવાઈડર લેતાં) અને તેનાં મધ્ય ખંડની આ ભવ્ય કમાન — અને આ દરવાજો — આ માર્ગેથી કલિકા દાખલ થશે — (વિચાર પલટો) ક્યાં દાખલ થશે ? આ મારા હૃદય મંદિરનું Operation Theatre કલિકા નર્સ હું; બિમાર છું — મારાં મગજનું ઓપરેશન થાય છે - (બેનમાં ઓપરેશન માટે તૈયાર ડોક્ટરો જતાં) અરે સહિ ચાલી જાઓ — મને

કંઈ નથી - કલિકા - તું - હથિયાર ઉપાડ - ધીમેથી - ઘા ઘોઈ નાખ - (વિચાર પલટો) અરે મને થયું છે શું - ? હું તો સાબો છું. અને આ હોસ્પીટલનો નકશો અહીં છે ! હું તો એન્જનીયર છું નકશો દોરું છું (હસે છે.)

માયા હવે તું જા. (માયા માથું નમાવતી નય છે)

પુષ્પ : હોસ્પીટલ ! દરિદ્રીઓ અને કમભાગી રોગીઓની સેવા માટે હોસ્પીટલ - માનવ જાતની સેવા માટે માવજત. એ સેવા કાર્યમાં શોભે તેવું આ મકાન બનશે. મકાનનાં બાંધકામનું અંદાજ ખર્ચ ત્રણ લાખ ! (Estimate નાં કાગળો તપાસે છે.) બધા મળી રૂપિયા ત્રણ લાખ. બહુ ગંજાવર રકમ !

સુંદર કારીગીરી ! અને સેવાભાવને શોભે તેવું સુંદર શ્વેત પથ્થરનું આલીશાન પ્રત્યેક સગવડોથી ભરપૂર મકાન - માવજત - અને દર્દીઓની સેવા માટે હોસ્પીટલ. આ હોસ્પીટલ બહુજ સુંદર બનશે.

(Foundation નાં નકશા તપાસતાં) Cement Concrete and steel. R. C. C. Foundation (પુષ્પધન નકશાઓ પર વિચાર પૂર્વક લીટીઓ દોરે છે.) આ Section; આ Elevation - મકાન મજબુત અને રમ્ય થયું જોઈએ; (નકશો તપાસતાં) ઉડીને આંખો ચડે, તેવી સુંદર હોસ્પીટલ. કલિકાની આ હોસ્પીટલ - ધન્ય ભાગ્ય મારાં - કે આ સેવાનું મને પુણ્ય મળ્યું.

આ હોસ્પીટલની પાછળ પ્રેરણાં કોની ? અરે, મારાં આ નકશા - અને જીવન પાછળ પ્રેરણા કોની ? કેવળ પ્રેરણા ભૂતિ કલિકાની જ પ્રેરણા.

[પુષ્પધન પુનઃ નકશો જોતાં, તે ઉપર કામ શરૂ કરે છે; અને ગીત મગ્ન બને છે.]

ગીત

કોણ પ્રેરણાં દે ?

કોણ વેદનાં દે ?

કોણે જ-લાવી જીવન જ્યોત પ્રેમની ?

શાને બગ્ગવી સતાર તાર સ્નેહની ?

ડોલે સંસાર !

વહે અમૃત યોધાર !

પૂરી પ્રકાશ રેલ, અંતરે ઉગ્ગસ,

ખીલી જીવન વેલ, અધકાર નાશ;

કોનાં આ સાદ ?

પડે અંતરમાં નાદ ?

કંઈ સુખ દુઃખ સૂર,

વહે વિશ્વ પ્રેમ પૂર.

* * *

કોણ ! પ્રેરણા દે ?

કોણ ! વેદના દે ?

[પુષ્પધન નકશાઓ ઉપર કામમત્ર ભાસે
છે. ઘડીયાલમાં રાત્રીનાં ત્રણનાં ટકેરા
ચાય છે.]

(પડદો પડે છે.)

અંક ૨ જો

પ્રવેશ ૪ થો

[કલિકાના બંગલા પાછળની ગૌશાળા,
પ્રાતઃકાળનું પ્રથમ કિરણ સૃષ્ટિપર પડે છે,
કંઈક સંકટપ વિકટપ કરતાં-‘પુષ્પધન’
ગૌશાળમાં આંટા મારે છે હાથમાં શીડલ
છે, ખાદીની રેશમી કોરનું ધોતીયું. શરીરે
લાંબા રેશમી ખાદીના ઝલ્લો અને
અવ્યવસ્થિત છૂટા કેશ. શીડલ ગાળે છે.]

ગીત

પુષ્પધન : (સ્વગત) મહિડાં મોઢિરાં અ-મૂલ.

(હાથમાં લીલાં ધાસનાં પૂરા લઈ ગાયોને નાખતો) આ કામધેનુ
ભારતવર્ષની માતાઓ, અન્ન, અને વસ્ત્રની આપનાર ભારતનું ગૌધન
અમર રહો - શ્રી કૃષ્ણચંદ્રે પણ ગાયોનું ગૌરવ ગાયું છે - કામધેનું
કૌતુકમણી છે - માઝ્યાં વરદાન આપે છે - (પ્રકાશ) ખાઓ, માવડીઓ
ખાઓ દૂધ, દહી અને ગોરસની સરિતાઓ વહુંવરાવો - હજી ભારતી
તમોને ભૂલી નથી -

ગીત

મહિડાં મોઢિરાં અ-મૂલ.

[ગૌશાળાને પાછલે દ્વારથી કલિકા - પ્રવેશે
છે. શ્વેત ખાદીની સાડી - છૂટો ચોટલો -
કપાળે આંદલો, હાથમાં ચાર ચાર
ચૂડલાઓ. એક હાથમાં દૂધ દોવાનું
ખાંધેલું -]

કલિકા : (સહેજ ઉદ્દાસમાં)

ગીત

મહિડાં મોઢેરાં અ-મૂલ.

(સ્વગત) પેલો શીદપી ક્યાં નાસી ગયો - સાથે હોય તો ગાયનું દૂધ પાત. (નજર ફેકતા) (પ્રકાશ) ઓ ફીડલ ધારી બાવા !

પુષ્પ : (ચાર આંખો મેળવતો) બાવા !

કલિકા : અરે ભૂલી ! રઘુવંશનાં રાજા દિલીપ. આજ આટલા વહેલાં ઉડી - શી આદરી છે, આ કામધેનુની સેવા ? શું વરદાન માગવાં છે ? બોલો ?

પુષ્પ : (સ્વગત) આ પ્રસક્ત કામધેનુનું રૂપ - એજ કાલીઘેલી આંખો, એજ નાગણીનો ચોટલો - અને એનું એ રૂપ — (પ્રકાશ) કેમ રાણી મન્દિરુમતિ થવું છે ? M. A. ની પરીક્ષા છોડી - આમ અસારમાં કેમ આથળો ? છો ? જ્યાં ત્યાં ?

કલિકા : પુસ્તકમાં હવે પ્રાણ ક્યાં છે, જો ?

પુષ્પ : તો ગૌસેવામાં ક્યારથી, પ્રાણ પૂર્યાં ?

કલિકા : દીલિપ થઈ ભમો છો, ત્યારથી - (આંખો ટગમગાવતો) આ તાજું દુધ - હમણાં જ કલગીની મા એ દોયું પીશો ?

પુષ્પ : (સ્વગત) હૃદયનું અમૃત ખીજે સંતાડો છો. અને... (પ્રકાશ) પાવું છે, આવડશે પાતાં ? - પાસો તો પી જાઉં.

કલિકા : (સ્વગત) શીદપી-ને આ શું સૂજ્યું ? (પ્રકાશ) અમૂલ્ય મૂલ આપો તો પાઉં ?

પુષ્પ : ઓ ગોવાળણ ! મૂલ્ય આંકો તમારાં મહિડાંનાં.

કલિકા : એ તો અમૂલ્ય (પય પાત્ર કેડે ધરે છે.)

પુષ્પ : (તેની સમિપે જઈ, પાત્ર ખેંચતો) તો રાધિકા ! માર-

ગમાં કેમ ઉભાં છો ? દાણુ દેતાં જાઓ - નહિ તો - બધું ખૂંચવી લઈશ.

કલિકા : (પાત્ર ને સંભળતી) હું ... અ ... અ - આ શું માંજુ છે ? શું રાસલીલા ... યાદ આપી-? જ્ઞારે મારાં બંસીધર...!

[લટકતી ચાલે ચાલી જાય છે.]

પુષ્પ : (સ્વગત) આ દાણુલીલા, ને હૃદયપર ઉતારી દઉં. સામે જ મસ્તાન રાધા ઉભી છે - હૃદયનાં કેમેરે આ ચિત્ર ઝડપી લઉં. [પુષ્પ, કલિકાનું સૌંદર્ય એકી ટરે જોઈ રહે છે.] (પ્રકાશ) કલિકા ! ઓ કલિકા !

કલિકા : મૂઝાંઈ ગયા - સાહેબ,

પુષ્પ : (સ્વગત) અપૂર્વ ચિત્ર ! (પ્રકાશ) કલિકા, આજ તોફાન શું છે ? આહિંથી ચાલ્યાં જાઓ.

કલિકા : વાહ ! મહેમાન વાહ ! બંગલો મારો કે તમારો ? હું ચાલી જાઉં ? (સ્વગત) રસિક વર વાહ ! (પ્રકાશ) મહેમાન થઈ માલિક થઈ પડવું છે કંઈ ? એવી દાનત ક્યાંથી સુજી ?

પુષ્પ : (સ્વગત) રાધીકા છંછેડાઈ ગઈ- (પ્રકાશ) અરે કલિકા ! તેમ નથી - મહેમાન તમોએ બનાવ્યો, અને આવ્યો. રસધન શેરે, હુકમ આપ્યો છે, ગૌશાળાનું flooring - અને છાપરું સુધારો. ચોકખાઈ વિના ગાયો - પરેશાન છે.

કલિકા : તે કંઈ અત્યારમાં પધાર્યા. ગાયો ઘણાં જાય, પછી આવજો, ગૌશાળાએ, અને પછી ઘરમાં દોરજો - તમારા નકશે લીટાં—; શિલ્પી સાહેબ - સમજ્યા, આ તમોને મારો હુકમ - સાફ શબ્દો મા.

પુષ્પ : (સ્વગત) આ પરી કંઈ ઔર તાનમાં છે - (તેનાં કંકણવંત કરને સહજ હરેસાલતા) કલિકા આજ M. A. નો

અભ્યાસ છોડી - અહીં આંટા કેમ મારો છો ? જાઓ, હવે બસ થયું, બાપુ ને ફરીયાદ કરીશ - ગૌશાળા મારા કબજે છે, ગર્ભ કાલથી, સમજ્યાં કે, કલિકાબાઈ M. A. ? (તિરછી નજર ફેંકે છે.)

કલિકા : (સ્વગત) શું મઝા છે ! (પોતાનો હાથ સમારી, મીઠા ક્રોધ કરતી) હાથને હડસેલ્યો ને-? એક ગુન્હો માફ - પાણી યાદ રાખો, બીજી વખત હવે તેમ કરશો તો સગ થશે.

પુષ્પ : (સહેજ ચોટલો ખેંચતાં) શું યાદ રાખવાનું ?

કલિકા : (ચોટલો સંભારી લેતી) અરે ... સાહેબ ! આ શું માંજું છે..

પુષ્પ : તો ગોવાલણ ! દો હવે ગોરસનાં-દાન. હૃદયનાં ચે દં !

(મંદ મંદ હસે છે.)

કલિકા : (સ્વગત) શિલ્પિએ શ્રૃંગાર છેલ્લો છે - (પ્રકાશ) પુષ્પ, ઉભા રહો ... લો ... આ પાત્ર. પેટ ભરાય, તેટલું દૂધ પીઓ.

પુષ્પ : (પાત્ર લઈ દુધ પીતો) હાથ ! સંતોષ થયો.

(સ્મિત કરે છે.)

ગીત

મહિડાં - મોંધેરાં અ-મૂલ.

કલિકા : (ફીડલ લઈ નાસતાં) બંસીધર ! બંસી ગઈ ... (આંજળીનો અંગૂઠો ખતાવતી) લ્યો ... દોડશો ... મુજ પુઠે - વીજળી ઝબૂકે, તેમ ઝબૂકી વાયરાની જેમ વિશ્વ ધૂમીએ. રમત રમીએ સંતાકુકળી.

પુષ્પ : કલિકા ! શીડલ લાવ ... તો ... (પાછળ દોડે છે.) નાગણુ નહિ તો.

કલિકા : (નાસતાં) અં હું ... નાગ દેવતા. (આંખની કીકી) હલાવી દોડે છે.)

[પુષ્પ સ્તબ્ધ ઉભો રહે છે; કલિકા દૂર ફીડલ બળવે છે.]

ગીત

કલિકા : નાચલીયો નાચતો, નાર કંઈ રાચતી;

પુષ્પ : પ્રેમ તણે પૂર ઉર, પ્રકૃતિ પધારતી;

કલિકા : લીલા અનંત ભરપૂર.

મહિડાં મોંધરાં અ-મૂલ.

[કલગી પ્રવેશે છે.]

કલગી : (માલણનો પોશાક - હાથમાં સાવેણો..., સ્વગત)
અરે ... આ તો બહેન અને સાહેબ ! શું માડયું હશે ? (પ્રકાશ) સૌ
કોઈ દૂર જાયો, ... બધું સાફસુફ કરી આપું. કેટલો કચરો પડ્યો
છે ... જુવો ને ? (સાવેણો લઈ સાફસુફી કરતાં)

ગીત

પ્રિત કરી દોરડીને વિશ્વનું વલોણું,

બેલડું અલબેલડું, બુંદગીનું સોણડું,

આત્મા આતમમાં ડૂલ.

મહિડાં મોંધરાં અમૂલ.

[કલિકા ફીડલ બળવે છે.]

કલિકા : } (સ્મિત વેરતાં) આત્મા, આતમમાં ડૂલ.

પુષ્પ : } મહિડાં મોંધરાં અ-મૂલ.

કલગી : આજ તમે બંનેને શું નાદ લાગ્યો છે !... (જરીક

આંખની કાકીઓ નચાવતી - કલિકાને તો સહેજ પુષ્પધનને જુવે છે.)
તમે, બંને જાઓ -, કપડાં બડશે, .. ગાયોની માવજત કરવી તે
તમારાં કામ નહિ. એ અમારાં કામ.

[કલગી...એ ત્રણ વાછડાંઓ છોડી દે,
દોડતાં વાછળાંઓ, પોતાની મા પાસે જઈ
સ્તનપાન કરે છે. બળ સહિત છૂટેલી એક
ગાય...કલિકાને જીભથી ચાટતી...પોતાનો
પ્રેમ પ્રગટ કરે છે.]

કલિકા : (પુષ્પને) આ મારી કામધેનું; છે હ. અડપલા કરશે
તેને ઊડાળશે આ ભાલા સમાન શિંગડાથી...સમજ્યા...સાહેબ.

પુષ્પ : (ગાયને પંપાડતો) બહુ વહાલ સોઈ છે ને ? (છૂટેલા
વાછળાને ખેંચતો) આ મારો શકરનો પોડીયો છે - જોયો ?
શિંગડાં જોયાં ? (પંપાળે છે, દૂરથી. વાછડો ખેંચતી કલગી) અરે...એ
તો મારો માનીતો છે. લાવો, ...લાવો; એ તો નટરાજ છે, હમણાં
નાચશે ? (કલગી વાછરડાને પંપાડતાં) મારો ' કલબલીઓ. '

[પુષ્પનાં હાથમાંથી છૂટી વાછળો...ચારે
પગે ઉલરતો...કલગીનાં દેહને ચાટે છે.]

કલગી : (વાછળાને શાંત. કરતી) ' કલબલીયો. ' (ચૂમે છે.)

પુષ્પ : કલગી ! એનું નામ ' કલબલીયો ' કેમ રાખ્યું ?

કલિકા : સવારનાં પહોરમાં ' કલબલ ' કરે છે. તોફાન ! -
બહુ મસ્તાન છે, માટે કલબલીયો. સાક્ષાત શંભુનો ગણસમજજો.
તમારી જેવો હોશીયાર પણ ખરો, હં.

પુષ્પ : મારી જેમ...?

કલિકા : (પોતાના કપડાં સમારતી) તો બીજું શું...? કેવાં
તોફાન આદ્યોં છે, વાછડા જેવાં ! (ગાયને પંપાડતી કલિકા હસે છે.)

પુષ્પ : (શીડલ...ખુંચલી, લેતાં) અરે...વાહરે...સતી પાર્વતી !
સાક્ષાત જગદંબા ! (અંગુઠો બતાવતા) બંસી ગઈ ! (હસે છે.)

કલિકા : પ્રથમ સતી 'સાવિત્રી,' પછી 'સરસ્વતી' હવે હું
થઈ પાર્વતી - અને પછી છે કદ બાકી ? જગદંબા ! વાહ !

પુષ્પ : (તાર બળવતાં) પછી - તો શંકરનું તાંડવ - નૃત્ય.

ગીત

હૈયે ગોરસ ભયો,

ગોરી ગોરી ગોરસી;

ગાજે, અનંત ભરપૂર,

કલિકા : મહિડાં મોઢેરાં અમૂલ.

[અનુકંપા પ્રવેશ છે, હાથમાં દુધ ભર્યું
બોલેલું છે.]

અનુકંપા : (ગીત મગ્ન; સ્વગત)

હૈયાંની ગોરસીને ગોરસ ઉછળે,

ગાજે અંતર થાય કુલ,

(પુષ્પધનની શીડલ ગાજે છે.)

કલિકા :

કલગી :

પુષ્પ :

! — મહિડાં મોઢેરાં અ-મૂલ.

પુષ્પ : (સ્વગત) વિશ્વ ગૌશાળા...હૃદય ગોરસ...અને તેમાં
રહેલું ચેતન તે ગોરસી. નરનારનું બેલડું, અનંત લીલા કરતું - પ્રેમ
દોરડે...અલોખું વલોવે, અને માખણ ઉતરે - આ અનંત...માનવતાની
ચાલી આપતી સતત રાસલીલા.

કલિકા : (સ્વગત) પ્રેમનાં દોર ખેંચાય...પણ સામે...
પતિસ્પર્ધો ક્યાં...? નરનાર વિનાં...ગોરસ કેમ મંથાય...? મેં પણ હૃદય
વલોણે...ગોરસ મૂકી મંથન માંડ્યું છે કે શું? (પ્રકાશ) અરે...

મારી M. A. ની પરીક્ષા ! વખત થઈ ગયો. (ઘડિયાલ જોતી)
આઠ વાગ્યા.....મારી પરીક્ષા !

પુષ્પ : (હસતો) કલિકા ! પત્રો મારફતે...મેં માફ હૃદય
વલોણું વલોવી નાખ્યું છે...અને ગોરસ ઉભરાયું તે, પરમ ચેતન...
મારી શક્તિ તો દશ ગણી બધી ..પ્રગટેલા ચેતનથી. હું તો પાવન
થયો...અને એ પ્રકાશમાં તમે અને તમારું સ્વર્ગન...પવિત્ર થયાં
હો, તો, આમંત્રણ આપજો; સરસ્વતી સ્વરૂપા, કુમારિકા ! કલિકા !

કલિકા : આમંત્રણ શું...? વાત શી ? (અજાણ બનતા)
આપ શું કહો છો ? સરસ્વતી સ્વરૂપા શું ?

પુષ્પ : આત્માનાં તેજમાં આત્મા...લય પામ્યો હવે તો; બીજું
બંધુ અમિ સ્વરૂપ આત્માને જ આહ્વાન...મારું જીવન વિસર્જન થયું,
તમારું સર્જન શું છે, બતાવશો ?

[કલિકા વિચારમાં પડતી મૌન રહે છે. કંઈક
પડજતાં.]

કલિકા : મારી Thesis, M. A. ની પરીક્ષા. (ચાલવા
માંડે છે) આવશો ?

પુષ્પ : પત્રોમાં Thesis ની પ્રેરણા આપી ચૂક્યો ... તમે
સાહિત્યનાં સાહિત્યનાં અભ્યાસી...હું...શિદ્ધી...તમારી સાથે; મારી
શક્તિની તુલના ન હોય. કલિકા ! હું તો અહ્ય પ્રભુ બોલે, અને હું
લખું ? મારાથી M. A ની થીસીસ ન લખાય.

કલિકા : (હાથ પકડી ખેંચતા) રસરાજ... ! નિમંત્રણ પાછા
ઠેલશો ? ચાલો...સાથે લખીએ. મારી M. A. ની પરીક્ષા છે. કંઈક
શીખવો ?

પુષ્પ : હું તો લખી ચૂક્યો...રસરાજ ન સમજું ... મારે તો
પત્થર...અને ચૂનાની સાથે સગપણ ... (સ્વગત) હૃદયની પરીક્ષામાં

બેસવા આતુર નથી. તો (પ્રકાશ) શુષ્ક M. A. ને શું કરવું છે...? ડીઝી એટલે મારે મન કાગળનાં ચૂંથા; સમજ્યાં કલિકાબાઈ !

કલિકા : નહિરતો...મારે મદદ જોઈશે. નાપાસ થઈ તો તમે હવે પૂરેપૂરા જવાબદાર છો.

પુષ્પ : બહુ મદદ આપી...હવે માંડે ત્રિસર્જન...કલિકા ! મારા પત્રોને સખી ભાવે સ્વિકારજો, જે ગોરસ ગીત ગાયાં, તેને ગોરસ ગણજો... (સ્વગત) એહ ! હા. મારા નકશા...ગૌશાળાનાં મધ્યમાં અહિં દરવાજો...(પ્રકાશ) અહિંયાં...Cement Concrete Slab આ જગાએ આરસની બેઠક.

કલિકા : આરસની બેઠક શા માટે ?

પુષ્પ : સાહેબજીને શાંતીથી વિરાજવા. હૃદય મંદિરે તો ફૂલનાં આશન બિછાવું છું, બેસો તો. (આંખ ટગમગાળે છે).

[કલિકા...મૂક ઉભી રહે છે, પુષ્પ...તેનું અનુકરણ કરે...કલગી સાફસુશી કરે છે... અનુકંપા ગાયને હોતી.]

અનુકંપા : (સ્વગત) મહી મંથાય તેવાં વલોણાં ! માનવ હૈયાં તેથી એ અધિક. (પ્રકાશ) કલિકા, દીકરી ! તે વલોણું વલોવ્યું છે કઈ ? નસીબ ક્યાંથી ભણેલી છોકરીનાં એવાં ? સાસરીયે જતી કન્યાને તે શીખવું રહ્યુંને ! ભણ્યાં તેથી શું થયું ?

કલિકા : અનુકંપા ! બતાવ તારૂં વલોણું ? ક્યાં છે ?

અનુકંપા : દીકરીને હહી મંથતાં આવડશે ? સુધરેલી, ભણેલી, સહુ વાને સંસ્કારી - પણ એક આવડત નથી.

કલિકા : કેમ નથી ? સુધરેલી ભણેલી...ખરી...પણ આખર સંસ્કાર તો મહી મંથતી...ભારતી નાં. ને - ? (પુષ્પને) પુષ્પ તમે

પણ...તેવાંજ...એક છેડે હું, અને બીજે છેડે તમે...ચાલો...દોરી ખેંચીએ ? (હાથ ખેંચે છે.)

પુષ્પ : (હાથ છોડવતાં) મારું એ કામ નહિ, કલિકા !

કલિકા : શું કામ નહિ...? તમારો અને મારો પ્રભુ...પિતામહ કૃષ્ણ; પણ એ કામ કરી ચૂક્યો છે ? તમે કોણ ?

પુષ્પ : (સ્વગત) હૃદય વલોણે ખેસતાં નાસતી...નાની શી નાર...સાથે વલોણાં શાં ? (સ્વગત) હું નહિ આવું ..તમે જાઓ, કલિકા ! (હાથ છોડવે છે.)

કલિકા : અરે...દૂધ ..પી...આજ તાન ચલ્યાં છે કંઈ ! ચાલો, (પાછો હાથ ખેંચે છે ..) સાહેબજી...મોટા ! નહિ તો, — (કલિકા આંખો ખેંચે છે.)

[કલિકા પુષ્પને ખેંચી બાલુનાં ખંડમાં લઈ જાય છે, સુંદર વલોણાંનાં આંખો ઠરે તેવાં દરીન, અનુકંપા - એક દોરડી કલિકાને આપતાં]

અનુકંપા : લ્યો બહેન ! ખેંચો દોરી...(પુષ્પને) સાહેબ, લ્યો બીજે છેડો...સંભાળજો...વલોણું મહીથી ભરપુર છે...હું.

કલિકા : (સ્વગત) વાહ...કેવો આનંદ ! (દોરી ખેંચે છે.)

પુષ્પ : (સ્વગત) આ તો શંકર પાર્વતીનું નૃત્ય. શું આનંદ !

[કલિકા અને પુષ્પ દોરીઓ ખેંચે છે, ગોરસી કરે છે, મહિ મંથન ચાલે છે.]

અનુકંપા : (સ્વગત) આ બંને પંખીડા...! શું જોડ છે ! આ બંનેનું હૃદય વલોણું મંડાય...તો કામધેનું ! તને ચાર મણ ચારો. (ગાયને પંપાડે છે.)

કલિકા : (કંઈક તાનમાં રવેયાની દોરી ખેંચતી.)

ગીત

મહિડાં મોંધેરાં અ-મૂલ.

ગીત

અનુકંપા : હૈયે ગોરસ ભર્યા,
ગોરી ગોરી ગોરસી.
ગાળે, અનંત ભરપૂર,
મહિડાં મોંધેરાં અ-મૂલ.

પુષ્પ : (દોરી ખેંચતાં) મહિડાં મોંધેરાં અ-મૂલ.

ગીત

કલિકા : (મગ્ન) નાવલીયો નાયતો, નાર કંઈ રાચતી;
પ્રેમ તણે પૂર ઉર, પ્રકૃતિ પધારતી.

પુષ્પ : (મગ્ન) લીલા અનંત ભરપૂર.

કલિકા : મહિડાં મોંધેરાં અ-મૂલ.

ગીત

પુષ્પ : પ્રીત તણી દોરડીને; વિશ્વનું વલોણું,

કલિકા : ખેલડું અલખેલડું જીવનનું સોણડું.

અનુકંપા : આત્મા આતમમાં ફૂલ,

કલિકા : } ! — (મગ્ન) મહિડાં મોંધેરાં અ-મૂલ.
પુષ્પ : }

ગીત

સર્વે :   હૈયે   ગોરસ   ભર્યા.
                   ગોરી   ગોરી   ગોરસી !
                   ગાજે,   અનંત   ભરપૂર.
                   મહિડાં   મોંધેરાં   અ-મૂલ.

કલિકા : (દોરી છોડતી) અરે મારી M. A. ની પરીક્ષા !
 Thesis; મારી Thesis !

પુષ્પ : (નિરાશ થતો)...અસ...હવે રમવું નથીને? કલિકા
 જાઓ. યાદ રાખજો, આ બધું કદાચ તમારી Thesis માંના
 -લખાય જાય હં.

(હસે છે; સૌ કોઈ હસે છે.)

(કલિકા જાય છે.)

(પડદો પડે છે.)

અંક ૨ જો

પ્રવેશ ૫ મા

[કલિકા પોતાનાં અભ્યાસ ખંડમાં લેખન
મગ્ન ભાસે છે. રાત્રીનાં દશનાં ટકોરા થાય
છે. પુષ્પધનનાં વિચારમાં કલિકા લીન
હેખા દે છે]

કલિકા : (પુષ્પધનનો ફેટો જોતાં)

(સ્વગત)

ગીત

ડગત્રાં ધીરે ધરં;
સાથીયા સ્નેહે પુરં;
કુલ માય કંઠે ધરં;
આરતી પ્રેમે કરં;

આવો મહેમાન મારાં હૈયાં મંદીરમાં;
પામો પૂજન પ્રાણુ ! સત્તાં શિબિરમાં.

ડગત્રાં પ્રેમે ધરં;
સાથીયા સ્નેહે પુરં;
કુલ માય કંઠે ધરં;
આરતી પ્રેમે કરં;

(આડસ મરડતાં) આ M. A. નો અભ્યાસ ! (આડસ મરડે છે :)
કોલેજ જીવન, ઉંચી તાલિમ...ચોવીસ વર્ષે હવે પૂરાં થયાં. જીવાની
તો જાય છે, વીતી. (ટેબલ લેમ્પની વાટ સહેજ ઉંચી, તો સહેજ નીચી
કરે છે.) રાત્રી; અને એકાંત - કોઈ સાથીદાર પણ નહિ — એકલી
અટુલી જીંદગી ! (વિચારમાં પડે છે) તો શું લગ્ન કરી નાખું ?

[પુષ્પધનનો ફેટો એકી ટસે જીવે છે,
પાસે પડેલાં પુષ્પધનનાં કાગળો વાંચે છે.]

શ્રીમંતની દીકરી છું, પુરી સાહેલી છે; પિતાએ પ્રેમ આપ્યો —
લાડ લડાવ્યા — ભણાવી, લોકો કહે છે, રસધનની કલિકા સંસ્કારી.
(સહેજ વિચાર કરી) પણ લગ્ન કરવા ક્યાં ?

ગીત

બંસી કેરા સર ... .. !

બાજે દૂર દૂર દૂર ... .. — (૨)

અનંત પટની પાછળનો એ,

કલરવ કંઠક મધુર. બંસી.

(કલિકા એકલી નૃત્ય કરે છે.)

નાગણુ નાચે, હૈયું રાચે;

નૂપુર કરે ઝંણુકાર;

[કલિકા પગમાં ઝાંઝર પહેરે છે, કલિકાને
નાગણુ સમે ચાટશે ચામેર હોય છે.
હબી થઈ પુનઃ નૃત્ય મગ્ન થતી]

નાગણુ નાચે, હૈયું રાચે,

નૂપુર કરે ઝંણુકાર —

(ઝાંઝર ઝણકે છે.)

નાગણુ નાચે, હૈયું રાચે,

નૂપુર કરે ઝંણુકાર;

નયનોની મીટ થાય, નકામી;

અશ્રુઓ ચોધાર. બંસી કેરા.

[પુનઃ કલિકા ટેબલ પર બેસે છે.]

ગીત કેટલું સુંદર છે ! પણ અફસોસ—કવિ ક્યાં ? પુષ્પધન
શું બેઠાં બેઠાં મારા પરજ કવિનાઓ લખતા હશે ? આ તે એન્જની-
યર, કે કોઈ સાહિત્યકાર !

[કલિકા પુષ્પધનનાં ફેટાને ચૂમે છે.]

ચિત્ત યંથાય !
શબ્દ સુણાય;
દષ્ટિમાં દષ્ટિ નવ મળતા,
ઉર અકળામણ થાય.

[પુનઃ નૃત્ય ચાલુ કરતાં]

બંસી કેરા સૂર...
બાજે દૂર દૂર દૂર... (૨)
[અનુકંપા પ્રવેશે છે.]

અનુકંપા : કલિકાજીને ! હજી સુતાં નથી, રાત્રી તો ચાલી
જાય છે, દશ વાગ્યા—

કલિકા : (દોડતી, અનુકંપાની સોડે ભરાતાં) અનુકંપા, જરા...
જો તો, બાપુજી સુઈ ગયા કે નહિ ?

અનુકંપા : કેમ ?

કલિકા : ખરું કહું ? આ એકાંત રાત્રીમાં...મને કંઈ ગમતું
નથી ... પુષ્પધનને બોલાવી લાવશે ? તે આવે, તો હું એક સરસ
નૃત્ય કરું.

અનુકંપા : ગાંડી ! અત્યારે પુષ્પધન ... ! કોઈ શું કહેશે ?
કંઈ ખ્યાલ છે ?

કલિકા : મારે જ કહ્યું; બાપુજી ઉઘી ગયા છે કે નહિ ?

અનુકંપા : બાપુજી આજ બંગલામાં જ નથી, હમણાં જ તે
અમૃતશેઠને લાં ગયા. મોટરનો અવાજ ન સાંભળ્યો ?

કલિકા : ત્યારે તો ઉત્તમ — તો હમણાં જ. ... ..

જા, પુષ્પધનને ટેલીફોન કર, કહેજે, કલિકા માંદી પડી છે;
અને તાવ — ૧૦૪ સુધી ચઢ્યો છે; દોડતા આવશે, સમજી.

અનુકંપા : (હાસ્ય કરતાં) મૂર્ખ...! દીકરી ! સાવ મૂર્ખ !

કલિકા : (ખિજવાતી) મારા પર હસે છે ? (તેનાં પર ચોપડી ફેંકતી) મારે હવે ભણવું નથી...આ પુસ્તક મને હવે ગમતાં નથી... કંઈ ગમતું નથી; સમજ.

અનુકંપા : તો પરણી જાઓ...કુલેલી ફાલેલી લત્તાને હવે વૃક્ષ જરૂર જોઈએ.

કલિકા : (સહેજ શરમાતા) અરે હું ભૂલી, અનુકંપા ! એવાં સંસ્કારી યુવકને અત્યારે આવવું, તે તેનેજ શોભાસ્પદ નથી, ખરું - ? વળી પાછું, બાપુજીની ગેર હાજરી... બરાબર ને ?

અનુકંપા : બરાબર જાહેન. (સ્વગત) ઉંમરે પહોંચેલી યુવતી, અવશ્ય રતેહીનાં સોણુલાં જીવે. પ્રભુ ! મારી કલિકાને હવે વર આપજે.

કલિકા : તો અનુકંપા ! એમ કર...આજ કંઈ વાંચવું લખવું નથી...કંટાળો આવે છે; હું નાચું છું, તું મૃદંગ બગવ...આવડશે ?

અનુકંપા : નૃત્યની કંઈક તાલિમ તો મેં આપી તમોને; મૃદંગ કેમ ન આવડે...? (મૃદંગ જોડ કાઢી) બગવું છું, ચાલો...નાચો.

[કલિકા પુનઃ નૃત્ય શરૂ કરે છે. અનુકંપાનું મૃદંગ ગાળે છે.]

કલિકા :

ગીત

ઢોલક બાજે, હૈયું ગાજે; (૨)

‘થન’ ‘થન’ પગડી થાય;

(સતાર લઈ સૂર કાઢતી)

સારંગી નવ રંગ રંગે,

અનંગ રંગ રંગાય ... બંસી કેરાં

અનુકંપા : કલિકા બહેન, આજ તમો બહુ શોભો છો. નૃત્ય કળામાં કુશળ થયાં...આજ; પ્રમાણુ પત્રની જરૂર જ નથી.

કલિકા : (ફેર કુદળી ફરતાં - હાથથી અભિનય આપતી)

ગીત

પ્રિયજન કેરો, પ્રણય ઉઝાળો,
આતમ સૂર અનંત ... .. !
હૃદય પિછાને કોકિલ સ્વરએ,
સંભળાયા દિગન્ત.

(નૃત્ય તાન સહિત)

અંસી કેરા સૂર, ... (૨)
બાજે દૂર દૂર દૂર ... અંસી
અનંત પટની પાછળનો એ,
' કલરવ ' કંઈકે મધુર.

[કલરવનાં કંઈકે તાન પલટામાં કલિકા
નૃત્યમાં મસ્ત બને છે.]

અંસી કેરા સૂર ... ..
બાજે દૂર દૂર દૂર ...
* * *
અંસી કેરા સૂર ... ..
બાજે દૂર દૂર દૂર.

[એકાએક રસધન શેઠ પ્રવેશે છે, નૃત્ય
મગ્ન કલિકાને જોઈ ... ગુસ્સો કરી
બૂમ મારતાં]

રસધન : કલિકા ! આ શી ધમાલ માંડી છે ?

કલિકા : (સ્તબ્ધ થઈ) બાપુજી, આજ કંઈ ગુસ્સામાં છો ? કંઈ થઈ ગયું શું ?

રસધન : હવે, આ નાચ્યાચ નહિ ચાલે, સમજી, તું કંઈ નાની બાળકી નથી...જે આ શોભે. ઉતાર આ તારો વેશ. જાણે નાચનારી !

અનુકંપા : શેઠ સાહેબ, દીકરી હજી બાળકી છે; આટલો ગુસ્સો કાં કરો છો ?

રસધન : નહિ, નહિ. અનુકંપા...! તું પણ ચાલી જા. મારાં સંતાનને આમ બગાડવાનું તને કેમ સુજ્યું ?

અનુકંપા : વાંચે શેઠ સાહેબ, (આંખમાં આસુ આવે છે.) આજ કંઈક અવજો દિવસ ઉગ્યો મારોજ, બાકી શું કહું ? (ચાલી જાય છે.)

કલિકા : બાપુજી, હું ખાનદાનની પુત્રી છું, આપે મારામાં યોગ્ય સંસ્કાર ભર્યા છે...હું મારી ફરજ બરાબર સમજું છું - કલાને કલા તરીકે લઈ...નૃત્ય શિખવું એ સ્ત્રીને શોભાસ્પદ નથી ? તેમ ન હોત તો કૃષ્ણચંદ્ર અને રાધા પણ કેમ નાચત ? ખુદ શંકર નટરાજ... પાર્વતી...મહા નૃત્ય રાણી !...જીવનમાં તેની પણ કંઈક જરૂર તો ખરી...ખરું ?

રસધન : (કલિકાનાં ટેબલ પાસે જઈ) આ શું છે ! આ પુષ્પનો ફેટો...હવે તેને ફેંકી દેજે; અને આ પત્રો બધા બાળી નાખ...આ રીતે ખાનદાન યુવતી કન્યાને પત્ર લખનાર યુવક મૂર્ખનો સરદાર સમજવો.

કલિકા : પુષ્પનાં પત્રોથી આપ પ્રથમ ખુશ હતા...આજ આમ કેમ ?

રસધન : બીજું શું ? મારે તને હવે ત્યાં પરણાવવી નથી.

કલિકા : કારણ ?

રસધન : કારણ બારણું તું ન સમજે, બહુવાર, રીત ખાનદાની અને બધું જોતાં - તારાં અને પુષ્પનાં લગ્ન બીલકુલ યોગ્ય નથી - તેમાં મારી શોભા નથી.

કલિકા : કેમ ?

રસધન : સમાન મિત્રોમાં મારે શરમાવું નથી, તેને જમાઈ બનાવીને.

કલિકા : પણ પુષ્પધન ... તો ! સંસ્કારી છે; મહા સંસ્કારી તમેયે તો ગણ્યો છે, તેને, તેનું કેમ ?

રસધન : પણ તે જમાઈ મને શોભાસ્પદ નથી. ગરીબ ધરનો છે,કરો છે...માટે.

કલિકા : રંક ધરમાં કન્યા સ્વર્ગ રચે, તેવો તમારો જ ઉપદેશ હતો —

રસધન : હશે...પણ તેથી યે સારો વર મેં શોધી કાઢ્યો છે...હમણાં આવશે.

કલિકા : કોણ ?

રસધન : અનિલ...અમૃત શેઠ નો...પુત્ર; એડવોકેટ હમણાં એ એડવોકેટ જનરલ થયો છે, તે.

કલિકા : દાગીના બદલી શકાય, સાડી અને કપડાં પણ ફરે— પણ અંતરમાં જ્યાં અમી ઝર્યા; તે પુરુષ તો ન જ બદલી શકાય — આપુજી ! સાવિત્રીનો ઉપદેશ...સતીઓની કથા...કહે છે, કન્યાનાં લગ્ન એકજ વખત હોય - મેં તો હૈયું હવે પુષ્પને સોંપ્યું છે.

રસધન : તે હૈયું જૈયું ..બધું ઠીક...હજી સંસાર શું છે, તે તું સમજતી નથી...અનિલ, પુષ્પથી અધિક છે...શ્રીમંત છે; ભણેલો છે, આપણાં ખાનદાનને શોભે તેવો છે, તે.

કલિકા : તે મારાથી નહિ અને ..હું અનિલ સાથે લગ્ન ગાંઠે જોડાયા માગતી જ નથી.

રસધન : મેં વાકફાન આપી દીધું.

કલિકા : મને પૂછ્યા સિવાય... ?

રસધન : હા; અને અનિલને હું તેડી લાવ્યો છું - અહીં.

કલિકા : બાપુજી...એ 'લગ્ન' નહિ થાય; અનિલને તમે પાછો મોકલી દો.

રસધન : એવું બોલશે, તો કાલેજ 'પુષ્પ'ને અહીંથી રૂખસદ...મારે મારી ઈજ્જત જોવી છે.

કલિકા : પણ મારે તો માફ હોયું જોવું છે.

[છૂટી પાટધીનું ઘોતીયું અને ખમીસ ઉપર ટાઈ પહેરી અનિલ પ્રવેશે છે; મોઢામાં ચીરટ છે, ધૂમાળા કાઢતો. ખુશ્શી પર બેસી.]

અનિલ : 'અનિલ' અને 'કલિકા' ઠીક છે - શોભયું.

રસધન : (અનિલ પાસે બેસી) આ મારી પુત્રી...M. A. નો અભ્યાસ કરે છે; નૃત્ય કળા પણ જાણે છે; સહેજ એ સંગીત મગ્ન હતી...એટલે આ પોપાકમાં છે...કલિકા ! પોપાક બદલ, દીકરી.

અનિલ : કંઈ નહિ...હું ખુદ સંગીત અને કલાનો શોખીન છું...ચલાવવા દો...કલિકા નૃત્ય ચાલુ કરો...જેઉં તો !

કલિકા : (અનિલની ખુશ્શીને દેલતી ગુસ્સા બેર) મને તમે શું સમજે છે ?

[કલિકા ગુસ્સા બેર બીજા ઓરડામાં ચાલી જાય છે.]

રસધન : ‘અનિલ’ ગુસ્સો ન કરતા ... સહેજમાં એ તો ચિઢાય... કાલે સવારે મળીશું... એ ત્રણ દિવસ રોકાજો ... જાઓ, તમારા ઓરડામાં નિરાંતે સુવો... બધી સગવડ કરી છે.

અનિલ : એમ - તો એમ... જેમ કહો તેમ. સાફ જાઉં છું - કાલે મળીશું - (ટેબલ પરથી પુષ્પનો ફેટા ઉપાડતો) આ કાણુ... ? એન્જનીયર પુષ્પધન ! તમારો એન્જનીયર ! ... નોકર ! - અને તેનો ફેટો... આ કલિકાના ફેટા પાસે - તેનાં ટેબલ પર ! આ શું ? નોકર સાથે કલિકા... ની પ્રીત તો નથી ?

રસધન : કોઈ વખત ભણાવવા આવે છે; રહી ગયો હશે... તેથી શું ? બિચારો ગરીબનો છોકરો છે, કમાય છે, અને ખાય છે ... કલિકાનો M. A. નો અભ્યાસ છે, ને ! તેને તે અભ્યાસમાં મદદ કરે છે.

અનિલ : હવે તેને આવવા મના કરવી જોઈએ ... કલિકાનું વાકદાન મારી સાથે થયું ને ! હું તેને શિખવીશ-હું B. A. LL. B. છું ચક્ષમા સમા કરતો - સાલા, એકતો નોકરડા - પાછા ગરીબ, અને તેનાં ફેટાઓ - અને તે પણ તેનાં શેઠની પુત્રીનાં ટેબલ પર !

રસધન : (હાસ્ય કરતો) હા ... હા ... તેમજ. તમો સાથે જ એ બધું કરજો ... કાલથી ... ‘પુષ્પ’ અને કલિકા નહિ મળે, પછી છે કંઈ ?

[કપડાં બદલી બારણે ડોકું કરતી]

કલિકા : (ગુસ્સાથી) અધુરી Thesis તો પુષ્પધનજ પુરી કરી શકે; એજ મને શિખવશે.

અનિલ : આવો, આવો, કલિકા, ક્યાં છે, તે થીસીસ ? હું પુરી કરી આપું તો કેમ ? લાવો - તે થીસીસ. Give me all the papers. જોઈ, કેવુંક લખો છો ?

રસધન : બેટા ! આપ જોઈએ, તે બધા કાગળ અનિલને...
અડવોકેટ સાહેબને.

[કલિકા કંઈ ન સાંભળતાં મૌન રહે છે.]

રસધન : (બંતે ઉઠી) બાળક છે, શરમાય છે, લ્યો હું તે
Thesis નાં કાગળો તમોને આપું.

[કાગળો લઈ રસધન શેઠ અનિલને વાંચવા
આપે છે.]

અનિલ : (વાંચવાનો ટોળ કરી, કાગળો ફાડી નાખે) આ બધું
શું છે ? જંગલી ! લખાણ તદ્દન જંગલી !! M. A. માં નહિ ચાલે...
હું બીજાં Points આપીશ-પુષ્પધનને લખતાં જ ક્યાં આવડે છે, ને ?

કલિકા : (ફાટલા કાગળો ઉપાડી લેતી) અનિલ શેઠ ! કૃપા
કરી-મને ભણાવવાની તસ્દી ન લેતા; કંઈ સંસ્કાર સમજો છો કે
કેમ ?

અનિલ : હે...હે...શું ? ગમે તમે બોલવું, ગમે તેમ વર્તન કરવું
...આ કેવી જંગલી રીત ! જરા અંગ્રેજીમાં બોલો; M. A. ના અભ્યાસી
છો, - કંઈક સમજો. સારાં Command વગરનાં ઇંગ્લીશ વગર
મને ઠીક પડતું નથી. કલિકા ! (ચશ્મા ઠીક કરી, ચીટનો દમ ડોકતો)
હું પણ એક એન્જ્યુએટ છું, તારા થી અધિક ભણેલો...વકીલ...મારે
તો અંગ્રેજી બોવતી; બૈરીજ બ્લેઈએ; નહિ તો માઈ અપમાન -
ઇન્સેલ્ટ. Pure Insult સમજવું.

કલિકા : મને પૂછ્યા સિવાય, આ કાગળીયા તમે કેમ ફાળી
નાખ્યા ? અનિલ શેઠ ! મને જવાબ આપો ?

અનિલ : હવે તારો અભ્યાસ તપાસવો, એ માઈ કામ છે,
તથી... (ખમીસમાં રહી ગયેલી ટાઈ બરાબર કરે છે.)

કલિકા : એ કામ તમોને કાણે સોંપ્યું ?

અનિલ : પૂછ, તારા પિતાને? તાં અને માંડે સગપણ આ શરતે જ થયું છે, સમજ; મારી સાથે આ વર્તન નહિ ચાલે.

કલિકા : (ગુસ્સા કરતી) આપુજી, આ તમારા મહેમાનને અહીંથી લઈ જાઓ...નહિ તો.....

અનિલ : નહિ તો શું, અપમાન થશે...એમ જ ને?

કલિકા : એથી પણ કંઈક વિશેષ.....

રસધન : (સ્વગત) અરે રામ...આ તે કેવાં ગ્રેન્જુએટ !... (પ્રકાશ) કલિકા...શાંત થા, દીકરી...એ તારો ભાવી પતિ છે... અને અનિલ, તમો પણ શાંતી પકડો. કલિકા બાળકી છે — Child; Innocent Child. !

કલિકા : બાળકી બાળકી કંઈ નથી. હું ત્રેવીસ વર્ષની થઈ મને ઈશ્વરે બુદ્ધિ આપી છે; અનિલ ! વાકાફાન થયું, તેથી કંઈ હું તમારી થઈ ગઈ નથી. જે હુકમ છેડો છો. હું કંઈ નાચનારી નથી, જે તમો સમક્ષ નાચું; હું કંઈ તમારી કોઈ દારી નથી, જે તમારા હુકમ ઉઠવું — મહેરબાની કરી — આ ચોરડેથી ચાલ્યા જાઓ —

અનિલ : રસધન શેઠ ! આ બંધુ શું ! ‘નાટક’ ! આ તો સફેદ હાથણ ! માંડે વકીલનું અપમાન કરવા મને અહીં લાવ્યા...હું Credit નો દાવો માંડીશ; રૂપિયા વીસ હજાર લઈશ. — ઓકાવીશ, — સમજ્યા.

કલિકા : હવે ... જા ... જા ... Credit ના સાહેબ ! તારી કિંમત કેટલી છે, તે હું સમજું છું — સારો દિવસ અને રાત્રી ... નટીઓ સાથે રહે છે. તે — સીનેમાની નટીઓ સાથે પ્રેમ કર. — જા; તેને નાચતાં શિખવ.

અનિલ : (ટબલ પહોંચતો) Insult ! ..ભયંકર અપમાન ! . સંસ્કારી ગ્રેન્જુએટ ... નું મહા ભયંકર અપમાન ! એક ડીગ્રીધારી વકીલનું જાહેરમાં ભયંકર અપમાન !! Pure Insult.

કલિકા : (બારણું ખતાવતી) માફ કરો, વકીલ સાહેબ, આ રહ્યો દરવાજો Please get out. મહેરબાની હવે જશો ?

અનિલ : (ધોતીયું સાફ કરતાં ચરમા સમારતો) હું પણ લાખો પતિનો છોકરો છું - એન્ડ્યુએટ છું, Advocate, વકીલ છું - યાદ રાખજે, કલિકા - કાયદેસર હું તને ઠેકાણે આણીશ - (ચીટ કુકે છે.) Law is law.

કલિકા : બેશરમ કહીનો - કેટલું કમાયો તમારા હાથે ? આપની દોલતે બેરી ખરીદી શકાતી નથી - સમજ્યો. બેશરમ - આલ્યો જી.

અનિલ : રસધન શેઠ. તમારી દીકરીને વારો - નહિ તો આ પડેલી લાકડીએ તેનું માથું ભાંગી નાખીશ. (પાસે પડેલી શેઠની લાકડી ઉપાડે છે.) Law is Law.

કલિકા : (પોતાના પગની મોજડીનો છૂટો ધા કરતાં) કુતરા ! કાલે જમાંથી જ તું મારી પુંડે પડ્યો છે ... બેશક. આલ્યો ... જી હું તને પિછાનતી જ નથી.

રસધન : (સ્વગત) અરે ભગવાન...મારા નસિબ ! આ અનિલ કુમાર, એડવોકેટ !! (પ્રકાશ) અનિલ ઓરડાની બહાર ચાલો...આજ છોકરીનું મગજ ચસ્કી ગયું છે. કાલે વાત ! (સ્વગત) પ્રભુ ! કલિકા, માટે હવે, તો, પુણ્યધનજ ઠીક છે.

[અનિલનો હાથ પકડી-રસધન શેઠ ઓરડા બહાર જાય છે, અનિલ બકવાહ કરે છે.]

અનિલ : મારી પીનસકોડ, ... કાયદો ... આ અપમાન ... તેનો બદલો હું અવશ્ય લેવાનો ..રસધન શેઠ ? હું આજ ને આજ અહીંથી ચાલ્યો જાઉં છું - આજ ગાડીમાં - First Train - my credit ! question of my credit. Law is law.

કલિકા : (બારણું બંદ કરતી) ઈશ્વર બુદ્ધિ આપે, તો ચાલ્યો જ જજે ... નહિ તો કાલ તો બહુ ભારી પડી જશે ... આપને પૈસે જૈરી ખરીદવા આવ્યો, તે કોઈ જઈ બીજી શોધ. કલિકાને નહિ; સમજ્યો. જા. થાય તે કરજે. (ચાળા પાડતી) Law is law !

[કલિકા બારણું બંદ કરે છે.]

(સ્વગત) મોટા અનિલ શેઠ ! આપ કમાઈ જોઈ આપા મોહી પડ્યા ... સ્વચ્છંદી-અસંસ્કારી, દંભી...અને સુકલ લકડી કાયા. સાથે ચીરૂનો ધૂમાડો...આપુજી એ બહુ મુલ્યવાન મણી શોધ્યું ? પ્રભુ, પ્રગતે આવા સ્નાતકોથી બચાવજો, જ્ઞાન અને અજ્ઞાનની આ તે કેવી માત્રા ! સંસાર એટલે શંભુ મેજો ... (બારીનો પડદો ઉતરતી) પુષ્પધન-એટલે સૌરભ ભર્યું. સુમન-એક છે પુષ્પ અને ક્યાં આ કુટીલ કાંટો ? અને પુરુષ, પણ, અમૃત અને ઝેરસમા. કર્મક જ્ઞાન ગંગાને ઉદરમાં સમાવતા મહા સાગરની તુલના-ખદ્યદતાં ખાખોચીયા સાથે ક્યાં ?

[સતાર ઉપાડી તેનાં પર આંગળી ચલાવતી શાંતચિત્તે કલિકા પુનઃ ગીત મગ્ન.]

ગીત

બંસી કેરા સૂર.....; (૨)

બાજે દૂર દૂર દૂર... બંસી.

અનંત પટની પાછળનો એ,

કવરવ કંઈક મધુર - !

બંસી કેરા સૂર....., (૨)

બાજે દૂર દૂર દૂર... બંસી.

[પવનની પાંખે સંગીત ચોભેર પ્રસરે છે.]

(પડદો પડે છે.)

અંક ૩ બો

પ્રવેશ ૧ લો

[શાંત ચિત્ત ચહા પીતો પુષ્પધન વર્તમાન
પત્ર વાંચતો નજરે ચઢે છે; બાજુમાં રેડીયો
સમાચાર આપે છે; રસોઇની પૂર્વ તૈયારી
રૂપે શાકભાજી સમારતી માયા દ્રશ્યમાન છે.]

માયા : (સાડીની કોર સમારતી) તો છાપામાં તમે, હવે
બંડખોર લેખો કેમ લખો છો ? કદાચ પકડાઈ જશો તો ?

પુષ્પધન : તેમાં ખોટ શું છે ? સારોય દેશ - હવે જેલ નાંહ,
તો, બાકી શું રહ્યું ? આ સરકારી તંત્રે હીંદુભરને પાયમાલ કરવાનાં
પગલાં લેવાની શરૂઆત કરી છે, ત્યારે ક્યો હીંદી શાંત બેસી રહે ?
લડાઈને નામે, પોકળ વાતો કરતી આજની આંગ્રજ પાર્લામેન્ટે,
Democracy ના નામે, યુરોપનાં નબળા રાજ્યો અચાવવા લડાઈ
જાહેર કરી, પણ આ ભારતવર્ષનાં ચાળીસ કરોડ જીવોની Democracy
ક્યાં ? સારીયે, કેંગ્રેસ જેલવાસી - બુદ્ધ પરોપકારની મૂર્તિ - આપુજી
પણ જેલમાં.

માયા : સાફ થયું કે - સુભાષ બાબુ પરદેશ નાસી ગયા. હવે
આ દેશને દોરશે કોણ ?

પુષ્પધન : નીકળશે, કોઈક વીરલો - વળી. - (છાપું વાચવામાં
મગ્ન બને છે.)

રેડીયો : This is Bombay Calling. સરકારી તંત્ર
વિરૂદ્ધ પ્રચાર કરતાં - કોઈ એન્જનીયર પુષ્પધન પર સરકારની કરડી
નજર છે. આ કહેવાતા પુષ્પધન પર સરકાર હવે ભયંકર કામ ચલાવશે.

માયા : (ચોક્કી) સાહેબ ! રેડીયો સાંભળ્યો ?

પુષ્પધન : તેમાં ડરવાનું છે શું ?

માયા : સરકાર તમોને પકડશે -

પુષ્પધન : ભલું થશે, ભાંગે જંગમળ, સુખે ભગ્નશે શ્રી ગોપાળ.

[એડવોકેટ અનિલ કુમાર અને કંઈક સરકારી હોદ્દાદારો પ્રવેશે છે. સાથે માયાના કાકા નવનીતલાલ મૂંછે તાલ દે છે.]

અનિલ : (કોટ પાટલુન, અને ટાઈ સમી કરતો, ચીરટ પૂકતાં) હવે દેશનેતા થવું છે ને પુષ્પધન ! ઓળખો છો મને ? હું અનિલ કુમાર - એડવોકેટ. તમો પર વોરંટ છે; પણ પ્રમાણિક સલાહ આપવા આવ્યો છું - મિલકુલ Honest advise, Law is Law સમજ્યા.

પુષ્પધન : અનિલ કુમાર, વકીલ સાહેબ કે ?

અનિલ : નહિ. હવે Bombay Government નો માની તો advocate general; Sir Anil Kumar.

માયા : (સ્વગત) માર્યા - પકડવા જ આવ્યા. કલિકા બહેનને ટેલીફોન કરવો રહ્યો.

[માયા ચાલી નય છે.]

પુષ્પધન : આવો, બેસો - કેમ આવવું પડ્યું ?

અનિલ : જો (ટાઈ સમી કરે છે) તું છે ગરીબ, અને તારે કોડ છે મોટા. બોલ, અત્યાર સુધીનું તારું દોગું કેટલું ?

પુષ્પધન : પરોપકારી સજ્જન, મને માફ કરો, આપ ક્યા કામે આવ્યા છો, તે જ જણાવો ને ?

અનિલ : My lord ! તારા પર ઉપકાર કરવા; તને સાતી બંધુ સમજીને; બચાવવા. Law is Law.

પુષ્પધન : મને માફ કરો - હું કોઈનો ઉપકાર લેતો નથી.

અનિલ : તારે મુરખ ! હવે તું જેલમાં ઠોકાઈ જશે, પછી,

તારી ઇજનેરી સુધી જશે. હં. બોલ ઝાંઝરીયા પહેરવા છે કે, પૈસા કમાવા છે ?

પુષ્પધન : મારે કંઈએ કરવું નથી. કૃપા કરી આપ કામ કરી; પધારી જાઓ. (છાપું વાગે છે.)

અનિલ : સરકારી એન્જનીયર બનાવી દઉં એક પળમાં — બે હજાર મહીને પગાર; વળી, બંગલા, મોટર, ચાકર, બધું; પણ એક શરતે અને તે એ કે, તારે ભવિષ્યમાં કલિકાનું નામ ન લેવું. જોજે, હં. પછી Law is Law !

પુષ્પધન : આપ કોણ છો ? કલિકાનું તમારે કંઈ સગપણ ?

અનિલ : (અદૃહાસ્ય કરી, ચીઝટ પૂંકતાં) ચમકી ગયા કે ? આમ સમાજ નેતા ન થયાય. હું છું કલિકાનો ભાવી ભરથાર — અનિલ કુમાર ઍડવોકેટ; તને સમજાવું છું કે; Law is Law.

પુષ્પધન : (ચોંકતો) કલિકા — અને તે તમારી પત્ની ! અશકય.

અનિલ : મૂર્ખા ! ગધેડા ! કવિતાઓ લખે શું કોઈ કન્યા આપી દે. પરણી જા, આ તારી માયા બાપાને — નહિ તો બેરાથી રહેશે — અને જેલમાં જશે; અને માફ કહેવું માન, તો કંઈક હોદ્દા ચઢે, અને ચાર પૈસા પેદા થાય. તો તારી ઇજ્જત વધે; આ સરકારી તંત્ર વિરૂદ્ધ કાવાદાવા છોડી દે હવે. દેશ નેતા તો મરી ગયા.

પુષ્પધન : નહિ તો !

અનિલ : આ સરકારી વોરંટ ! દસ્તાવેજમાં સહી કરું તેટલીજ વાર છે. (વોરંટ કાઢી બતાવે છે.) અને આ રહ્યા સરકારી અમલદારો (અમલદારો બતાવે છે.) તને પકડવાજ હાજર થયા છે, સહુ. બોલ વરઘોડો કાઢવો છે, કે, સમજાવું છે ? Problem of three Minutes. ત્રણ જ મિનિટનો સમય. નહિ પછી (અમલદારોને) Law is Law.

પુષ્પધન : આપ મને પકડી શકો છો.

અનિલ : (ચેતવતો) પછી તારાં સાહિત્ય - ઇજનેરી, અને કલિકા બલિકા સહિ જવાનાં હં. કોઈ ચડશે નહિ પડખે. સમજાય છે, કંઈ? એક famous એડવોકેટની તને મફત સલાહ મળે છે, માત્ર, સુખે ધર બાર વસાવ - અને આ સબળાં રીતુર જવા દે. લક્ષ્મી ચાંદલો કરે છે. સમજી ગયો - અને હવે કલિકાની આશા છોડી દે, આજ પળથી - તર્કી માનસ મૂક - અને માણસ બન. કંઈક કાયદેસર ચાલ. સમજ, Law is Law.

પુષ્પધન : (એક ધક્કો મારી) મહેરબાન, એડવોકેટ સાહેબ, ચાલ્યા જાઓ, યા તમારી ફરજ બજાવો - (પુષ્પધન ઉભાં થઈ દરવાજે બતાવે છે.) બધું સમજાઈ ગયું. તમારો Law પણ સમજ્યો.

અનિલ : (સરકારી અમલદારોને) આ દેશ ભક્તને પકડો. ધર બાર જમ કરો. (દસ્તાવેજમાં સહી કરે છે.) જેલમાં ચક્કી પીશશે, ત્યારે જ અક્કલ ઠેકાણે આવશે, તેની. કાયદેસર જમી લો. (દસ્તાવેજ લખતાં.) Law is Law,

પોલીશ અમલદાર : પુષ્પધન ! મુકદ્દમો ચાલે, ત્યાં સુધી તમે પોલીસની લોક અપનાં મહેમાન છો.

અનિલ : કાયદેસર પગલાં લો. Law is Law. Sorry ! (ચીરટ પૂકે છે.) પુષ્પધન ! તું બેવકુફ ગયેડો છે. ભણ્યો પણ ગણ્યો નથી.

[રડતી રડતી માયા પ્રવેશે છે.]

માયા : આ સજ્જન પુરુષે, તમારું શું બગાડ્યું છે ? તેને કેમ સતાવો છો ?

અનિલ : (માયા ને.) બાઈ, તમારી Evidence નોંધવો - આ પુરુષ તમારો શું સગો છે ?

માયા : એ મારો ભાઈ છે.

નવનિતલાલ : (અમલદારોમાંથી બહાર આગળ આવી.) જુક્ટી વાત - ! આ - દંભી સમાજ નેતાએ, મારી ભત્રીજી માયાને નસાડી છે.

અનિલ : (ચીડ્યના ગોટા કાઢતાં.) Second Charge ! Kidnapping - પુષ્પધન - ઘિસ્કાર... ! પારકી કન્યાઓને આ રીતે ફસાવો છો ? દંભી પુષ્પધન - દુનિયાને ભોળી વાતોથી બનાવો છો ? મોટા નેતા ! સમજો છો ? Law is Law.

નવનિતલાલ : માયા, તારે શું કહેવું છે, બરાબર જુઝાની દે.

માયા : (કાકાને સંબોધતી) કાકા - જેર ન મળ્યું પીવા, કે - દીકરીની જાત પર, આ કૃત્ય - ! દરિયો પૂર્યો નહિ ? મોટા સરકારી છાપખાનામાં મેનેજર; દીકરીની જાતને વેચી - હોદ્દાદાર બનતા શરમ ન આવી ?

અનિલ : જો, છોકરી ! બરાબર બોલ, આ સરકારી દસ્તાવેજો રદ નહિ થાય - અહીં સહુ અમલદારો સમક્ષ તારું Investigation થાય છે; સમજ. જવાબદારી સમજ, આ ઘર નથી કાયદો છે. બોલ, આ પુષ્પધને તને ફસાવી છે ?

માયા : બીલકુલ નહિ - હું ઉંમર લાયક છું, મારી જાતે જ અહીં તેની સાથે રહું છું. કાયદો મને કંઈ કરી શકતો નથી. પુષ્પધન નિર્દોષ છે.

નવનિત : (ધમકી આપતો.) માયા ! લાજબાજ તજી, સમાજ છોડ્યો - ઘરબાર તજ્યાં. સમજ, નહિ તો એક તમારો ખાશે ?

માયા : સહુ સમક્ષ જાહેર કરું છું, પુષ્પધન - મહા પુરુષ છે, તેણે મને ફસાવી નહિ, પણ બચાવી છે.

[ઉતાવળી કલિકા પ્રવેશે છે.]

કલિકા : કોણ ? પુખ્તધન કેદ ! (ચમકે છે.)

અનિલ : હા. (અનિલ કલિકાને બેઈ ચાંકે છે.)

કલિકા : વોરંટ ક્યાં ?

અનિલ : આ રહ્યું...

કલિકા : (વાંચી) આ તો શરતી વોરંટ છે - જેલ યા તે જામીનગીરી...બે હજારની.

અનિલ : બે હજાર ક્યાં ? નથી. માટે જેલ. Law is Law.

કલિકા : આ રૂપીયા બે હજારની જામીનગીરી ! (નોટા ફેંકે છે.)

અનિલ : (સ્વગત) અફસોસ; કલિકાએ બાજુ બગાડી. પંજામાંથી શિકાર છટકી ગયો. અફસોસ, Law is Law.

[સહુ સ્તબ્ધ, પડે પડે છે.]

અંક ૩ નો

પ્રવેશ ૨ નો

[અદાલતનું આંગણું. આધુનિક અદાલત નજરે ચઢે છે; ન્યાયાધીશ લબ્ધ વિચાર કરતાં બેઠા છે, વકીલો અને ઓશીસરો સાવ શૂન્ય છે, પ્રેક્ષકો, કલિકા, માયા, સાગર, રસધન શેઠ, અને શહેરીઓ દ્રષ્ટિગાત્ર થાય છે — કેસ ચલાવતો, અનિલ એડવોકેટ ફેન્યકટ મૂછે તાલ દે; છે, અને તે પિંજરામાં પુષ્પધન ગુન્હેગાર રૂપે શાંત ચિત્તે ઉભો છે, તે તમામ દ્રશ્ય જીવે છે.]

ન્યાયધીશ : (પુષ્પધને) યુવક ! તારાપર રાજ્યદ્રોહનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો છે, તારે કંઈ બચાવ કરવો છે ?

પુષ્પધન : બીજું કંઈ નહિ; આ વિશ્વની પેલે વાર, એક અદાલત છે; અને જે સર્વ શ્રેષ્ઠ ન્યાયધીશ, કે જેણે બ્રહ્માંડ ધણું, માનવ ધણા, અને કુદરત રચી-ત્યાં હું નિર્દોષ છું—

અનિલ : (અદલાસ્ય કરતો) My Lord ! હું અદાલતનું ધ્યાન ખેંચું છું, કે; ગુન્હેગાર વિચિત્ર માણસ છે; તે કોર્ટનું અપમાન કરે છે; અને તત્ત્વજ્ઞાનની વાતો કરી છટકવા માગે છે. છે; કોર્ટ તો કાયદા સામે જ જોવું જોઈએ. કોર્ટ કેવળ કાયદા માટે જ છે.

ન્યાયધીશ : Law is Law. (ન્યાયધીશ અનિલ તરફ કરડી નજર ફેકે છે.) તે બધું મારે વિચારવાનું છે. (પુષ્પધનને) વિદ્વાન યુવક ! તારું શું કહેવું છે ? તું ખુશીથી કહે. તું શું વિચારે છે ?

પુષ્પધન : હું એ વિચારું છું કે; મનુષ્યનો જન્મ ક્યાંથી? મનુષ્ય આખર જશે ક્યાં? અને જો તેણે તે સૃષ્ટિનાં સરજનહાર મહા ન્યાયધીશ, પરમાત્માનાં અંતઃકરણમાં ઉતરવું હોય, તો તેણે શું કરવું જોઈએ. આ સમયે મારાં નેત્ર સમક્ષ તો એ સર્વ શક્તિમાન પ્રભુની અદાલત ખડી થઈ છે, જ્યાં આ અદાલત અને ઈન્સાફની એક તલ પણ કિંમત નથી.

અનિલ : (હાથ પછડતાં) Point of order; (ન્યાયધીશને) My Lord ! Point of order ! હું માનું છું, ગુન્હેગાર બમણો ગુન્હો કરે છે.

ન્યાયધીશ : (ટેબલ પર મૂકી પછાડતો, ન્યાયધીશ અનિલને) તે મારે જોવાનું છે; હું તમારા કાયદાનાં જ્ઞાનની કદર કરું છું, (પુષ્પધનને) બોલ, ભલા યુવક ! તારે આગળ શું કહેવું છે ?

પુષ્પધન : (કોર્ટ અને પ્રેક્ષકને, પ્રેમભરી નજરે જોતો; કંઈક વિચાર કરી) કાયાના કંઈક પલટા લેતો, આ દેહ, આત્મ, અને આખર વૃદ્ધ; શિથિલ અને આખર માટી-રૂપ, અહંકાર, અભિમાન, પૈસા, અને આ દુનિયાની તમામ વસ્તુ-આખર તો માટી; પૃથ્વીની પુંજથી આ દેહ ધ્રુણાયો; સૂર્યનાં તેજે તે પોષાયો; અને કુદરતે તેને ખીલવ્યો. એ જ કુદરત તેને બુદ્ધિ બુદ્ધિ સ્વરૂપે ફરી ફરી સર્જે છે; તે તમામ—આખર આ કોર્ટ—આપ, હું, અને સહુ કોઈ આખર માટી—My Lord ! હું જન્મ, મરણ, જેવું કંઈક માનતો નથી; શરીરની અસ્તિત્વની મને કંઈ કિંમત નથી, હું તો તે વિરાટ શક્તિમાંથી આવ્યો છું, અને ત્યાં જ જવાનો છું, મારા પર કંઈક કામ ચાલી શકતું નથી—હું તો તે સૂર્યનો અંશ છું, અને તેનાં જ તેજમાં ભળી જવાનો છું—મને તમારો ન્યાય જરા પણ અસર કરી શકતો નથી.

રસધન શેઠ : (ઉભા થઈ) હું જડજ સાહેબને વિનંતિ

કરું છું, કે આ છોકરાને બચાવી લેવો; મારા કોઈ પણ ભોગે—જે માગો, તે આપું.

ન્યાયધીશ : શાંતી ! (ટબલ પર મૂકી પછાડે છે. પુષ્પધનને)
તું સૂર્ય સમો અગ્નિ સ્વરૂપ છે, તે સમજાયું, ત્યાં જવાનો તે પણ
હીક, પણ આ જન્મ તારું કર્મ શું, જેથી તું તારો માર્ગ કરી—
ત્યાં જઈ શકે ?

પુષ્પધન : મારું કર્તવ્ય, મારી જાતને સમજવાનું છે; પોતાની
જાતને સમજ્યા પછી; કર્તવ્યની શોધ રહેતી જ નથી — તેજોમય
આત્મા — એ જ પરમાત્મા છે; અને તે સર્વવ્યાપી છે; આ રીતે હું
તમોમાં મારા વિદ્વાન એડવોકેટ અનિલ કુમાર, આ કોર્ટ, — અરે
જીવ જંતુમાં પણ ભેદ જોતો નથી; પ્રયત્ન ગુન્હેગારને ગુન્હેગાર
માનતો નથી; કંઈક કાયદા પલટા લેતો, આ દેહ; અને તેનું તેજ;
આખર તો સત્વ ગુણી છે; તે સતત તમામ સરિતાઓનાં સલિલ
જન્યમ — એક જ સાગરમાં લળી જાય છે; એર અને અમૃત મારે
મન સમાન જ છે.

[કલિકાનાં નેત્રમાં અશ્રુ ઉભરાય છે;
અદ્રશ્ય એક હિબકું કોર્ટ સાંભળે છે.
માયા કલિકાને પડખામાં લેછે અને તેનાં
અશ્રુઓ લુછે છે.]

અનિલ : My Lord ! My Lord !! અહીંયા ‘અમૃત’
અને ‘એરનો’ સંવાદ જ ક્યાં છે ! કોર્ટ વિના કારણ પોતાનો વખત
બરબાદ કરે છે; કોર્ટે તો માત્ર કાયદા અનુસાર આ ગુન્હેગારે રાજ્ય-
દ્રોહ કર્યો છે, કે કેમ, તે જ જોવાનું છે; અને સંપૂર્ણ રીતે ગુન્હે-
સાખીત થઈ ચૂક્યો જ છે; ગુન્હેગારે, એ ગુન્હે મંજુર રાખ્યો હોય;
તો માત્ર તેને શિક્ષા જ ફરમાવવા રહી. Law is Law.

ન્યાયધીશ : (કરડી નજરમાં શાંતી દાખવતાં)
અનિલ કુમાર ! આપ ધીમે બોલો; તમો મહા કાયદા શાસ્ત્રી છો;

માટે જ તમેને સરકાર મા આપે; આ હોદ્દો આપી, તમારી કદર કરી છે. આપ ઉભા ઉભા થાકી જશો — જરા ખુરશી પર બેસી મુકદ્દમો ચલાવો — ખુરશી પર બેસો મારાં વિદ્વાન કાયદાશાસ્ત્રી ! (પુષ્પધન) વિદ્વાન યુવક ! તારાં જ્ઞાન અને કર્તવ્યની હું તારીફ કરું છું; પરંતુ તેં દુનિયાની આ લડાઈ સંબંધી જાહેર લેખો લખી, આ રાજ્ય તંત્રનો વિરોધ કર્યો છે, તે તું મંજુર રાખે છે ? બોલ તેવાં ભાષણો તેં આપ્યાં છે ?

પુષ્પધન : ભાષણો કર્યા અને લેખો જાહેરમાં અવસ્ય લખ્યા છે; તે રાજ્ય તંત્રનો વિરોધ કરવા નહિ, પણ સહુ કોઈને શાંતીનો માર્ગ દેખવવા. મેં વિરોધ કર્યો જ નથી, માત્ર ઉપાય સૂચવ્યા છે; અને ભૂલો બતાવી છે — માત્ર નિઃસ્વાર્થ સેવા ભાવે જ રાજ્ય તંત્ર ચાલી શકે, તો તમામ રાજ્યોની — ખટપટ મટી જાય. લડાઈનો અંત આવે. સારાય વિશ્વને માત્ર એક ‘ પ્રેમ ભક્તિ ’ જ જીતી શકે.

અનિલ : (ખુરશી પર બેસતાં, પોતાનાં કાગળનાં બંડલ બાંધતો)
I want an appeal; આ કેસ હું વડી આદલતમાં લઈ જવા માગું છું. appeal, મારો કેસ માર્યો જાય છે. Law is Law.

ન્યાયધીશ : (મૂઝમાં હસતાં) કોર્ટ તે વાત પર પૂરો વિચાર કરશે. (પુષ્પધનને) કોર્ટ, તારા પર રહેમ કરે, તેવું તું ઈચ્છે છે, યુવક ?

પુષ્પધન : ખીલકુલ નહિ. જરા પણ નહિ, અંશ માત્ર પણ નહિ.

ન્યાયધીશ : ત્યારે ! હવે તારે કંઈ કહેવું છે ?

અનિલ : (બૂમ મારતો) Humbug ! all nonsense !
My Lordship ! આ ગુન્હેગારની હું Medical Examination

માગું છું - ગુ-હેગારનું મગજ અસ્થિર જણાય છે. દંડનાં ભયથી તે ડરી ગયો છે, અને કદાચ Heart fail નો ભય ઉભો થાય છે.

ન્યાયધીશ : (અનિલ ને) 'That is my look out. તમારા મુદ્દાઓ પર કોર્ટ બારિક વિચાર કરશે. (પુષ્પધનને) બોલ, હવે તારે કંઈ કહેવાનું રહે છે ?

પુષ્પધન : એટલું જ કે; માનવતાની પ્રચંડ શક્તિ, 'પ્રેમ' માં ભરી છે; ધર્મશ્રવણ સ્વરૂપ 'પ્રેમ' મય છે; વિશુદ્ધ સ્નેહમાં જ ધર્મશ્રવણ જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ સાક્ષાત્કાર થઈ શકે - મનુષ્યની ફરજ - એજ મારી ફરજ, હું સહુ કોઈને 'પ્રેરો' કરું છું - મારું કર્તવ્ય તો સેવાનું છે; એ જ 'મુક્તિ-માર્ગ' છે. દયા, ક્ષમા, શિલતા; શાંતી, એ તમામ પ્રેમ લક્ષણો ગુણો છે; તેથી પ્રેમ ભક્તિ આપે - My lord હું તમામ જીવોની સેવા જ ચાહું છું. મારી આ ફરજ બળવતાં મને કોઈ કાયદાનું બંધન નથી, હું તો કુદરતને કાયદે ચાહું છું.

ન્યાયધીશ : પણ તે જ પરમાત્માએ આ રાજ્ય સત્તા ધરી, શાશન તેઓને સોંપ્યું છે કે કેમ ?

પુષ્પધન : શાશન સોંપનાર, તેજ ધર્મશ્રવણ, અને પાછું ખેંચી લેનાર પણ તે જ મહા શક્તિ - કુદરત વિરૂદ્ધનું શાશન આખર નાશવંત છે; ઇતિહાસ કહે છે, જીવન એ લો નીતિ અને અનીતિનું યુદ્ધ છે. નીતિનું શાશન ચાલી શકે, અનીતિનું શાશન પડી ભાગે. કંઈક શાશન પડી ભાગ્યાં, અને કંઈક ઉભા થયા. કોઈને અમર પટો નથી.

ન્યાયધીશ : તારે આ રાજ્ય સત્તા ભૂલો કરે છે, તેમ તમારું માનવું છે ?

પુષ્પધન : તે પોતાનો, સ્વાર્થ જીવે છે. એક આંખે, દુનિયા જોવી, એ મહાપાપ - હું રાજ્ય તંત્રનો દુશ્મન નથી પણ રાજ્ય તંત્રમાં રહેલી અનીતિને દુશ્મન છું. 'અમૃત' અને 'ઝેર', માંથી

ઝેરને દૂર કરી - કરી હંસવૃત્તિથી સાર ખેંચવો. એ મારો ધંધો છે. આ માઈ કર્તવ્ય છે.

ન્યાયધીશ : તું દંડ ભરવા રાજી છે ? કદાચ તારો બચાવ થઈ શકે !

પુખ્તધન : મારાથી દંડ ભરાય તેમ નથી - દંડ ભરવો, તે મારે માટે ગુન્હો છે, - મારા જ્ઞાન અને જાતનું તે અપમાન છે.

રસધનશેઠ : હું બધું ભરી આપીશ - સાહેબ ! કોર્ટ મારી છોકરી પાસેથી રૂપિયા બે હજારની જામીન લીધી છે, તે જમ કરો. અને આ મારા યુવાન ઇજનેરને છોડી મૂકો. (આંસુ લુવે છે.)

ન્યાયધીશ : (રસધન શેઠને.) વૃદ્ધ સજ્જન - જરા શાંત થાઓ - આ કોર્ટ છે. કોર્ટ બધો વિચાર કરશે.

અનિલ : That is what I say. હું એ જ કહેવા માગું છું - આ કાયદાની કોર્ટ છે - (બેસી ટેબલ ઠોકે છે.) Law is Law અને My lordship મારા બીજા Points માં - મારી Credit નો દાવો - રસધન શેઠે, મારાં લગ્ન જાહેર કરી - તેની પુત્રી કલિકા મારફતે માઈ જે ભયંકર અપમાન કર્યું છે; તેમાં, પણ આ યુવકનો હાથ છે...બમણો ગુન્હો ! Double Crime ! question of credit !

ન્યાયધીશ : (મૂંઝે હાથ, ફેરવતાં, સ્મિત વેરી.) My learned advocate ! Point of order. તમે તમારી Credit નો દાવો પછી માંડી શકો છો - કોર્ટ તમેને મંજૂરી આપશે. (ન્યુરીનાં વૃહસ્થાને.) સજ્જનો ! તમેએ વિદ્વાન એડવોકેટની તમામ દલિલો સાંભળી છે; અને આ યુવક પણ તમારી સમક્ષ ખડો છે, તેને હિલટ પાલંટ તપાસ્યો છે; તમેને તમારો મત આપવા પાંચ મિનિટ આપવામાં આવે છે.

[ન્યુરી ઉઠે છે; ‘૮૫’ ‘૮૫’ અવાજ કરતી ધડીયાળનો કાંટો - આગળ વધે છે; કાળનાં વહેતા પ્રવાહમાં પાંચ મિનિટ શાંતીથી પૂરી થાય છે, ન્યુરી પાછી ફરતાં, તેનો મુખ્ય પુરૂષ.]

ન્યુરીનો વડો : Guilty. દોષિત.

[કોર્ટ - અને શહેરીઓ ચોકે છે; અનિલ-કુમાર સ્મિત કરે છે; શહેરીઓ શાંતીથી ન્યાયધીશનો ઇન્સાફ સુણવા આતુર નેત્રો કરે છે; કલિકા ગંભીર.]

ન્યાયધીશ : (કાગળ પર ઇન્સાફ લખી વાંચતાં.) ગુન્હેગાર, એક નિસ્વાર્થ યુવક છે, કોર્ટ તેનાં તરફ માનભરી દ્રષ્ટિએ જુવે છે; અને તેનાં સ્વભાવ પ્રત્યે સ્નેહ દર્શાવે છે.

હું માનું છું, ગુન્હેગારનું હૃદય તદ્દન સાફ છે. અને તેનું જ્ઞાન પણ વીરલ છે. ગુન્હેગારે સમજપૂર્વક પોતાનો કાયદેથી અચાવ કર્યો નથી; તેવો મને તેની ઉલટપાલટ તપાસમાં ભાસ થાય છે; કદાચ આ કાનુનોની કોર્ટમાં પણ તેને પોતાનો હિસ્સો આપવાની બીલકુલ ઇચ્છા જ નથી; માટે તેણે આ પગલું લીધું છે. ગુન્હેગારની, પ્રભુની Council અદાલતની દલિલો બહુ જ અસર કારક છે; અને નિઃસ્વાર્થ રાજ્યતંત્રની વાતો બહુજ વિલક્ષણ રીતે તેણે કોર્ટમાં રજૂ કરી છે. આવા યુવક માટે આંધળો કાયદો અને તેનો અમલ ખરેખર ન્યાય-ધીશના ન્યાય, એટલું જ નહિ પણ કાયદા ઘડનાર સર્વોપરિ કાઉન્સીલનો પણ તે ન્યાય તોલી દે છે.

આ કોર્ટ આ કેશને એક વિલક્ષણ પ્રસંગ તરીકે વર્ણવે છે; અને આવા ગુન્હેગારો માટે બહુ બારિક દ્રષ્ટિએ કાયદાઓનો અમલ કરવા - અન્ય કોર્ટેને ભલાવણ કરે છે. આ કેશ ચલાવતાં, મને જણાયું છે કે પીનલ કોર્ટ, અને સીવીલ પ્રોસીજરમાં વર્ણવેલાં કાયદા અને ઇન્સાફની

વાતો હજી કેટલેક અંશે ખામીઓથી ભરપુર છે; અને મુખ્ય Council નું હું આ વાત તરફ બહુજ બારિક દ્રષ્ટિએ ધ્યાન ખેંચું છું.

ગુન્હેગાર ઉપર રાજ્યદ્વારી તેહોમત મૂકાયું છે; અને તે ગુન્હા માટે તેનાં ઉપર કામ ચાલ્યું છે; છતાં કોઈ પણ સ્થળે તે બળવાખોર કે Anarchist પૂરવાર થયો નથી—આ કેશની વિગતો, મુખ્ય Council પર અપૂર્ણ કાયદાઓનો ઉડો—પૂરેપૂરો વિચાર કરી, તેમાં યોગ્ય ફેરવાર કરવા રજાનું કરવા યોગ્ય જણાયાં છે.

— છતાં જે કંઈ કાયદાઓ અને ઇન્સાફની શરતો આ અદાલતનાં ન્યાયનાં પુસ્તકોમાં મોજુદ છે, તેને ધ્યાનમાં લઈ મારે તેને ગુન્હેગાર ઠરાવવો પડે છે; અને કંઈક શરમાયું પણ પડે છે. જ્યાં સુધી આ અદાલતનાં કાયદાઓનું શાસન છે, ત્યાં સુધી, ખરી વિગત સમજી હું તેને ગુન્હેગાર ઠરાવું છું; અને છ માસના પહેલા વર્ગની જેલમાં યા તો બે હપ્તર દંડ બાહેર કરું છું. સગ્ગતો અમલ બહુ રહમ અને માન ભરી રીતે કરવા મારી સૂચના છે.

[ન્યાયધીશની આંખોમાં આસુ આવે છે; તે તરફ કોર્ટનું ધ્યાન ખેંચાય છે, સહ કોઈ પોતાનાં શીર નીચે ઝૂકાવે છે, પોતાનાં આંસુઓ લુચ્છતો]

ન્યાયધીશ : પરાધીન દેશની અદાલતો, ન્યાયથી સંપૂર્ણ નથી; એટલે ન્યાય તોલતો ન્યાયધીશ—આ કેશમાં ઇશ્વરની આદાલતે ગુન્હેગાર ન ઠરે; તે માટે ન્યાયધીશ તરીકેની આ મારી છેલ્લી ફરજ બજાવી—વડી અદાલત પર, સાચા ન્યાયને ખાતર, આ મારું, મારી ફરજનું હવે રાજીનામું છે.

[કોર્ટમાં હાહાકાર પ્રવર્તે છે.]

અનિલ : (વિલક્ષણ અવાજ કરતો) My Lord ! My Lord ! રાજીનામું !

ન્યાયધીશ : (પોતાનો પોશાક ઉતારતો) - અને મારા દેશ પ્રત્યે મારી પણ કંઈક ફરજ છે, એમ મને સમજાય છે - ગુન્હેગાર યુવકનો પોલીસ કબ્જો લે, તે પહેલાં હું મારી ફરજથી મુક્ત થવાનું યોગ્ય ધારું છું; (બધો પોશાક ફેંકી દે છે.) અને હવે આ પરતંત્ર દેશનાં ન્યાયધીશ નહિ પણ એક નાગરિક તરીકે મારો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય રજૂ કરું છું, કે દેશલક્ષિત તે કંઈ પણ ગુન્હો નથી.

[ન્યાયધીશ - પોશાક છોડી ચેમ્બરમાં ચાલ્યો જાય છે.]

પુષ્પધન : (આંખમાં આંસુ સહિત) સિપાઈ લામ્પએ ! તમે મને મળેલી સગ્ગનો અમલ કરો. તમારી ફરજ બજાવો.

[સિપાઈઓ પુષ્પધનની આસપાસ ફરી બળે છે સહુનું ધ્યાન ખાલી પડેલી ન્યાયાધીશની ખુરશી પર પડેલા પોશાક તરફ જાય છે.]

અનિલ : (ખૂબ મારતાં) વિચિત્ર ! Wonderful !!

[કોર્ટમાં ભયંકર હાહાકાર પ્રવર્તે છે; અને લોકોનાં ટોળે ટોળા ઉપર ઘસી આવે છે. પોલીસ પાર્ટી એકાએક દેખાય છે. કલિકા, માયા રસધન આ બનાવા તરફ ફાટી આંખે જોઈ રહે છે.]

(પડેલો પડે છે)

અંક ૩ જે

પ્રવેશ ૩ જે

[જેલખાનાની અંધાતી હુન્નરશાળા પર કેદી સ્વરૂપે, ઉભેલો એન્જનીયર પુષ્પધન બાંધકામની લાઈન દોરી આપે છે; કડીયા ચણતર કાળમાં મશ્ગુલ; મજૂરો અને કેદીઓ ઇટ, ચુનો, પાથર, અને લાકડા ઉપાડે છે.]

પુષ્પધન : (પ્રેમથી) ભાઈઓ ! રાજ્યસત્તાને દુશ્મન સમજી મજૂરી આપવી એ પણ પાપ છે, આપણે રાજ્યસત્તાના દુશ્મન નહિ, પરંતુ તેમાં રહેલાં અન્યાયનાં દુશ્મન છીએ - અન્યાય તો માત્ર પ્રેમથી જીતાય - અંધુઓ હૃદયપૂર્વક કામકાજ કરજો - આજનાં જેલખાનાઓ પણ કંઈક સુધારા ચાહે છે. આપણે સર્વ મળી - તે સુધારાં કરાવીશું. આપણે જે મકાન બાંધીએ છીએ, તે જેલખાનાની હુન્નરશાળા ભલે રહી, પણ તે એક ઉદ્યોગનું કેન્દ્ર બનશે, એમ વિચારી કામ કરજો. (કડીયાની પીઠ થાબડે છે.)

કડીયો : વારં. મોટાભાઈ ! (કડીયો કામકાજમાં મગ્ન થાય છે.)
[ત્યાંથી થોડે દૂર પાયો ભરતાં મજૂર મજૂરો ગીત ગાય છે.]

મજૂરવૃન્દ : (ટોપલાઓ ઉપાડતાં)

ગીત

એ પંખી ઉડ્યાં ! (૨)

કેદીઓ : (ખોદતાં)

અમૃત   સરમાં   જુડ્યાં;

*

*

*

મનુરો : આલલાને આરે ઉજ્યાં;

કેદીઓ : પ્રભુતાને દ્વારે ખુજ્યાં.

* * *

એક મનુરણુ : (ઘોષણા ઉપાડતાં)

ચાંચલડીમાં ચાચ ભલાવી;

વૃદ્ધ કડીયો : (કેતરતાં)

પાંખલડીમાં પાંખ ભરાવી;

* * *

સહુ : ઉંચે એ વ્યોમે ઉજ્યાં;

પ્રેમી જનની ભોમે ખુજ્યાં.

* * *

મનુરો : એ પંખી ઉજ્યાં (૨)

કેદીઓ : અમૃત સરખાં ખુજ્યાં.

સહુ : એ પંખી ઉજ્યાં.

[પત્થર પર પડતા છીજી અને હથોડાનાં ધા
કાને અથરાય છે; કેદીને મળવા આવેલી
કલિકા; અને માયા દર્શન દે છે.]

કલિકા : (પુષ્પધને જોઈ, ખાવરી જેમ દોડતાં) પુષ્પધન ! મારા

એન્જનીયર ! (હાથ પકડી તેનાં ચરણમાં ખિસી નય છે.)

પુષ્પધન : (તેનો એક હાથ હાથમાં રાખી, શિર પર પ્રેમથી હાથ ફેરવતો) કલિકા ! M. A. પાસ થયાં ને ? અભિનંદન. મેં છાપામાં તમારો ફોટો જોયો. પાસ થયાનાં સારા સમાચાર વાંચ્યા.

કલિકા : (હાથ ચૂમતી) તમારા પત્રોને પ્રતાપે; એ સૌભાગ્ય મળ્યું. મારી Thesis ઉત્તમ પૂરવાર થઈ.

પુષ્પધન : (માયાને) માયાબહેન ! બેસો, આજ આ કેદીને મળ્યા આવ્યા તેથી મને બહુ આનંદ થાય છે. માયા ! તું હવે સાગર સાથે લગ્ન કરી સુખી થા—બહેન !

માયા : તમારા આધિશ જોઈએ.

પુષ્પધન : આધિશ તો પ્રભુની; મારી તો શુભેચ્છા ! કલિકા ! સાગરને સમગ્રવશો ને ?

કલિકા : જરૂર. સાગર, માયાનાં લગ્નનો અવશ્ય સ્વિકાર કરશે.

પુષ્પધન : એડવોકેટ અનિલભાઈ કેમ છે ? મી. Law is Law — (સહજ હસે છે.)

કલિકા : તે દેશદ્રોહીનું નામ વળી પાછું ? અને તે આટલા પ્રેમથી ? એ તો તમારો દુશ્મન છે.

પુષ્પધન : (સ્મિત કરતો) કાણે કહ્યું; અનિલ મારો દુશ્મન છે, તે પણ આપણો જ એક ભાઈ. તેનાં પ્રત્યે પ્રેમભર્યું વર્તન રાખજો — કલિકા !

કલિકા : પુષ્પધન ! તમે માણસ નહિ, પણ દેવ છો.

[કલિકા ગળગળી થાય છે.]

પુષ્પધન : પામર મનુષ્યની આટલી પ્રશંસા શોભે નહિ. કલિકા ! આપણ કેમ છે ? મગ્નમાં છેને સહુ ?

કલિકા : આપણનું શરીર લથડી ગયું છે. બહુ અફસોસ કરે છે, તેં તમારી બાબત.

પુષ્પધન : તેને આશ્વાસન આપજો, કલિકા !

માયા : આ કેાનું બાંધકામ ચાલે છે ?

પુષ્પધન : જોલખાનાની હુન્નર શાળા. અહીયાં કેદીઓ, હુન્નર ઉદ્યોગ શીખશે.

કલિકા : અહીયાં આપનું શરીર લેવાઈ ગયું છે; તમોને ખોરાક બાબત અડચણ હોય તો બંદોબસ્ત કરે.

પુષ્પધન : મને કંઈએ અડચણો નથી. કલિકા ! પ્રભુનું ધામ; પ્રભુથી જ ભરેલું હોય — નર્કને સ્વર્ગ, બનાવવું એ માનવીની ફરજ છે. આ સઘળા કેદીઓ, સાથે, મારે ‘પ્રેમ થયો છે; સહુને ભણાવું છું, શિખવું છું, અને શિક્ષણ પામતો કાળ પસાર કરું છું — મને તો આનંદ અને આનંદ જ છે.

કલિકા : આપ એક ‘યોગી’ પુરૂષ છો.

પુષ્પધન : નહિ. એક પામર મનુષ્ય; તમારાયે ચરણોમાં રહેવા જીવો. મારે તો સહુની ચરણ રજ જોઈએ છે.

[કલિકાનાં નેત્રમાં હર્ષ મિશ્રિત પ્રેમ અશ્રુઓ ઉભરાય છે.]

કલિકા : પ્રભુ ! તમોને સુખી રાખો.

પુષ્પધન : તમારા મકાનો પૂરા થયાં ?

કલિકા : હોસ્પીટલ પૂરી થઈ. પાઠશાળાનું આંધકામ હવે પૂરું થશે — કુવારાનું ચણતર ચાલે છે.

પુષ્પધન : કુવારા પર આરસની પરી. તેનાં એક હાથમાં; જ્ઞાન જ્યોત, અને બીજા હાથથી સરી જતો ગંગાનો પ્રવાહ — આ યાદ રાખજો.

કલિકા : ‘પરી’ તે કોણ ?

પુષ્પધન : કોઈક એક પ્રેરણા મૂર્તિ. મારા જીવનનું તે પ્રતિક.
કલિકા ! મેં તમોને મારાં ગુરૂ બનાવ્યાં છે, હવે.

[કલિકા શરમાય છે.]

કલિકા : એમ કેમ બોલો છો ?

પુષ્પધન : યોગ્ય પુરૂષ માટે, એક યોગ્ય સ્ત્રીનું દર્શન સદા મંગલકારી - કલિકા ! મને આપિશ આપો. હવે તમારો સમય પૂરો થાય છે. (સામેથી જોલર આવે છે.)

જોલર : બહેનો ! તમારો સમય પૂરો થયો. કેદીને કામ કરવા દો.

કલિકા : (કંપતે હૈયે) અમો જઈશું હવે ?

પુષ્પધન : પ્રભુ તમોને સુખી રાખે; અને (જતી કલિકાને) કલિકા ! માયાની સંભાળ રાખજો. હં.

માયા : આપ ચિંતા ન કરો. કલિકા બહેન મારાં મોટા બહેન છે; હવે. (પ્રણામ કરતી) અમો જઈશું.

પુષ્પધન : સુખી રહેજો.

[કલિકાની આંખોમાં આંસુ સરે છે; માયા રડે છે; બંનેને જતી જોઈ પ્રભુને સ્મરતો.]

પુષ્પધન : પ્રભુ, સહુને સુખી રાખો.

[પુનઃ પુષ્પધન કામે ચઢે છે ... કડીયા, કેદી, મજૂરો કામકાજ કરે છે, ગીત નાદ સંભળાય છે.]

ગીત

મજૂરબંદ : બે પંખી ઉડ્યાં, (૨)
અમૃત સરમાં યુડ્યાં.
બે પંખી ઉડ્યાં...! બે,
આલસાને આરે ઉડ્યાં !
પ્રભુતાને દારે યુડ્યાં !

ચાંચલડીમાં ચાંચ મિલાવી !
પાખલડીમાં પાંખ ભરાવી !

ઉચે એ વ્યોમે ઉજ્યાં !
પ્રેમી જનની ભોમે યુજ્યાં !

x x x

એ પંખી ઉજ્યાં !
અમૃત સરખાં યુજ્યાં !
એ પંખી ઉજ્યાં !

(પડદો પડે છે.)

અંક ૩ જો

પ્રવેશ ૪ થો

[રાત્રીમાં ખીલતી ચંદાને જોતી બગીચામાં
કલિકા પૂલની કંઈક પાંખળીઓ પર પડેલાં
ઝાકડ બિન્દુડાંઓને - પોતાનાં સાડીની
પાલવથી લૂછે છે. શ્રાવણનો ચંદ્ર
આકાશમાં ચમકે છે - અને વ્યોમમાં કંઈક
વાદળીઓ દોળ ધામ છે.]

કલિકા : (ગીત મગન)

ગીત

ખીલે છે પૂર્ણિમા !
હૈયાં ઉદ્યાનમાં.
આશાની પૂર્ણિમા !
હૈયાં ઉદ્યાનમાં.

મંદ મંદ અંસરીનાં સૂર દૂર ગાજે;
મીડી શી રેલ્ય ! નાદ અંતરનાં ગાજે;

કોનાં છે અંસરીના સૂર ?
અંજરી ગાજે છે દૂર દૂર દૂર !

x x x

અંતર પુનમ ચાંદ !
હૈયાં ઉદ્યાનમાં.
આશાની પૂર્ણિમા !
હૈયાં ઉદ્યાનમાં.

(કુલરાને હૈયાં સાથે સહેજ દબાવતી ઢળી ગયેલા નેત્રોએ) હૈયામાં
પૂર્ણિમા પ્રગટી - અને તેમાંથી નીકળી કોઈ પ્રેમ જ્યોત ! જાણે જગતે

અહ્લુતએક પૂર્ણિમાની જ્યોત્સના જોઈ ! હૈયું ડોલી ગયું; સંસારમાં
ચોમેર પ્રકાશ છવાયો. (પૂરો ચંદ્રમાં ખીલે છે.)

[કલિકા વિચાર મગ્ન પૂલ પાંદડીઓ સાથે
રમે છે.]

આ કોનાં તપ ? જ્ઞાને કાકણે ? (કંઈક થંબી, આત્મ સંતોષે પામતી)
સંતો તપસાં મૂર્મિ ધારયતિ । (વિચારતી) જ્વેલમાંથી ઝૂટેલા પુષ્પધન
હજી કેમ ન આવ્યા ! (વિચારે છે.)

[પુષ્પધન શાંત કુદરતની શોભા નિહાળતો
પ્રવેશે છે.]

પુષ્પધન : (સ્વગત) જ્વેલમાંથી આખર ઝૂટ્યો. (પોશાક
સામે કરે છે) (એક પુસ્તકને જોતો) આ અહ્લુત મંથ - કલિકાને
આખી દઉં. વીર - પસલી. પસલી આપું. અને તેની રક્ષા બંધન હાથ
પર બાંધુ; મારું એ સહભાગ્ય.

[આગળ ડગલાં ભરી ગીત ગાણાણૂતાં]

ગીત

સખોરી ! સણજે તું સંગીત !
બજાવું સતાર હું દૂરથી.
સૂરીલું આ ગીત !
તવ હૈયેથી લાધ્યું.

[કલિકા શાંત ચિત્તે પુષ્પધનનાં દરીન કરે છે
ને સહેજ આમ વૃક્ષની આંધે પોતાની કાયા
છુપાવે છે ગીતની મસ્તી આગળ વધે છે.]

પુષ્પધન : પંખીડાંનું ગીત !
કો પંખીની માયા !
પંખીડાંની પ્રીત !
કલરવ ઉભરાયા.

[દૂર એક મોરલો કળા પ્રચરે છે; પાસે
ઉભેલી દેલ તેની ચાંચમાં નટરાજ મયૂરનાં
ચાંખમાંથી સરતાં પ્રેમાંક્રુઓ ચૂમે છે,
દેલ દળી સ્તબ્ધ મોરલાને નિહાળે છે.]

હૃદય પટે કો દેલ નાચી;

મયૂર કરે ઝણકાર.

શ્રાવણ કેરી સરવર સૃષ્ટિ;

વર્સન્તી ચોધાર.

[વાદળમાંથી ઝરઝર ઝરમ સહેજ બિન્દુ
ઝરે છે.]

વાદળ ગરજ્યાં, બીજ ઝણકી;

વર્ષાની થઈ હેલી.

રસિક દીસે સૌ રસ બીનાં;

શું કુદરતી કરતી કેલી !

[સ્તબ્ધ પુષ્પધન વ્યોમની શોભા એક મીઠ-
માંડી નેઈ રહે છે. કલિકા-પુનઃ પુષ્પ
ચૂંટતી, ગીતનું પુનરાવર્તન કરતી.]

કલિકા : (પૂલ ચૂંટતા)

સખીરી સૂણજે તું સંગીત !

બગ્ગવું સતાર હું દૂરથી;

પુષ્પધન : { સૂરીલું આ ગીત !

કલિકા : { તવ હૈયેથી લાગ્યું.

પુષ્પધન : (ગીત મગ્ન કલિકાને રોલતી નેઈ)

કલિકા : હૃદય મટે કો દેલ નાચી;

મયૂર કરે ઝણકાર !

શ્રાવણી કેરી સર વર સૃષ્ટિ,

વસેન્તી ચોધાર.

[જાને એક ખીજન સમક્ષ દોળી હાથમાં
હાથ પરોળે છે. વ્યોમનો ચંદ્ર ખળ ખળ
હસે છે.]

પુષ્પધન : (સસ્મિત) કલિકા ! એકાંતમાં શું કરે છે ?

કલિકા : (ફલગંથી ખેલતાં) એકાંતમાં અનંતનાં સૂર સાંભળું છું.

પુષ્પધન : કેનાં એ અનંતનાં સૂર ?

કલિકા : કોઈ તપસ્વીએ, તપ માંડ્યાં છે; ઈંદ્રાસન યા તો
અપસરા એ ચાહે છે - પ્રભુ જાણે, પણ સૂર જેતાં કોઈ પરશ્વહનાં
છે. જેલમાંથી છૂટ્યા. બહુ આનંદ થયો; પુષ્પધન.

પુષ્પધન : ઇન્દ્રાસને નહિ અને અપસરા એ નહિ -
યોગી તો સહુ કોઈની સેવા માગે; અને તેને જેલ કે મહેલ બધું સમાન;
કલિકા, હું તો સેવા ચાહું છું.

કલિકા : અને યોગીને સેવા ન મળે તો ?

પુષ્પધન : તો તપની પૂર્ણાહુતિ નથી - (ચોતાના બાહુમાં એ
હાથે પકડેલું એક પુસ્તક કલિકાને ચરણે ધરતો.) કલિકા ! તારા પિતાશ્રીનું
કામકાજ પુરું થયું - વધુ કામકાજ માટે તેને કોઈ ખીજને એન્જનીયર
શોધી લેવા કહે જે - અને હવે હું જઈશ - પણ જતા પહેલાં, ખહેન !
લે, આ તારી વીર પસલી ! અને ખહેન ! જે હાથે આ ગંગા પ્રવાહ
ચાલ્યો છે તે ને તું તારાં રક્ષા બંધન દે; નહિ તો તે હાથ દુનિયામાં
નહિ શોભે.

[પુષ્પધન કલિકાને ચરણે ઢળી પડે છે.]

કલિકા : (સહેજ દૂર ખસી જતી) પુષ્પધન ! વીર - પસલી
હું નહિ, સ્વિકારું. તમોને પિછાની શકી નથી. તમો મારા શું સંગા
છો ? આમ વીર - પસલી આપવાનું કંઈ પ્રયોજન ?

પુષ્પધન : (આંખોમાં અશ્રુ ભરી) કલિકા ! સરસ્વતી ! તું આ ભેટ નહિ સ્વીકારે તો દુનિયામાં દુઃખ ઉતરી પડશે. આ તારીજ વીર - પસલી છે - કોઈ પૂર્વજન્મનાં પૂણ્યનાં ઘોષ મારાં હૃદયમાંથી નીકળી ગયો છે; કલિકા ! સરસ્વતીને ચરણે જ સરસ્વતી શોભે. આ પુસ્તકને તું તારા પાલવમાં લે. અને બહેન ! મને આશિષ દેજે. તારા જીવનની શાંતી માટે હું પ્રભુની પ્રાર્થનાં કરું છું. મારી શાંતી તો કોઈ દૂર અનંતમાં છે.

કલિકા : જ્ઞાતી ! શાંતી પાળવા એકલા જાનું છે; અને હજી તપ તપવું છે; પણ અહીં કોઈ અશાંત જીવનું પટ્ટી શું ?

પુષ્પધન : આ ભેટ તને શાંતી આપશે - કલિકા !

કલિકા : (પ્રેમથી પુસ્તકનો સ્વિકાર કરતી) હું જાણતી હતી. તમે તપતપો છો: તમારા પત્રોની પરંપરા - એ તમારી કલાની પ્રસાદી હતી — પુષ્પધન ! ભેટ સ્વિકારું છું, વીર - પસલી નહિ - સમજ્યા; તેને હું આજથી દેવ સેવામાં મૂકું છું. મારી ભગવદ્ગીતા - ! સંસારમાં જે હું શોધું છું, તે મારો મૂર્તિ - માર્ગ. તમારો, આ લોક - પરલોકનાં પાવનકારી મંત્ર, પુષ્પધન હું સ્વિકારું છું.

[કલિકાની આંખમાં આસુ આવે છે, તેને લુચ્છતો.]

પુષ્પધન : કલિકા ! તું કેમ રડે છે ?

કલિકા : તમે રિસાઈ ચાલ્યા જાઓ છો, તે માટે ?

પુષ્પધન : આ તારી કેવી વાત !

કલિકા : એ વાત નથી, સત્ય છે.

પુષ્પધન : પરંતુ મારે તો ફરીથી જેલ જવાનું અને આપણો દેશ - આપણાં માનવી. આપણું પરંતંત્ર હિંદ.

કલિકા : તો મને પણ સાથે જ લો. હું પણ તમો સાથે જ તે સેવા કરીશ.

પુષ્પધન : આવજે.

કલિકા : (શાંત બની) આભાર—

પુષ્પધન : (જતાં જતાં) મને તારાં અંતઃકરણમાં શોધજે, કલિકા ! હું પુરૂષ નથી, તું સ્ત્રી નથી, આપણે ઈશ્વરનાં માણસો છીએ. પ્રભુનો પુણ્ય મંત્ર ગાશું, અને જીવનનો કાળ વિતાવશું.

[પુષ્પધન ચાલ્યો જાય છે.]

કલિકા : (જતાં પુષ્પધનને જોતી) આ અદ્ભુત યુવક ! મોહ માયા નહિ — માત્ર કર્તવ્યનું પાલન — એજ તેની ફરજ. હું તેને ન છોડી શકું —

[પુષ્પધનનાં પુસ્તકનાં પાનાં પુનઃમની ચાંદનીમાં તે વાંચે છે.]

[એડવોકેટ અનિલ કુમાર પોતાનાં મુખ-માંથી લાંબી ચીરટ ફેંકી દેતો પ્રવેશે છે.]

અનિલ કુમાર : (સ્વગત) અફસોસ ! કોર્ટનાં ન્યાય મંત્રીએ, દેશ સેવાનો મંત્ર સ્વિકારી પોતાનું રાજીનામું આપ્યું. માત્ર હું જ અ પાખંડી ! (કલિકાને જોઈ) બહેન ! કલિકા !

કલિકા : (આંખો ખેંચતી) કેમ આવ્યા છો ?

અનિલ કુમાર : (શાંતીથી) ભૂલો સુધારવા.

કલિકા : ઈશ્વર તમારું કલ્યાણ કરે.

અનિલ કુમાર : તારા પુષ્પધને, મારા હૈયામાં સૂર નાખ્યાં, બહેન ! મને તારા રેંટીયા વર્ગમાંથી ખાદી દે — આ સ્વાંગ, મને ન જોઈએ — હું પણ એક હિંદી છું.

કલિકા : આપીશ.

અનિલ કુમાર : અને બહેન ! મારી આ વીર - પસલી સ્વિકાર. (ખીસામાંથી નોટોનાં બંડલ કાઢી કલિકાને ચરણે ધરતો.) તારા પૂણ્ય કામમાં તેનો સદ્ઉપયોગ કરજો. આ રૂપીયા પચાસ હજારની રકમ — પુષ્પધનને કહે — તે લોક સેવા માટે ‘ સેવાશ્રમ ’ બાંધે.

કલિકા : (રૂપીયા લેતી) વીર - પસલી સ્વિકારું છું, ભાઈ. તારી ઇચ્છા મૂજબ તેનો ઉપયોગ કરીશ.

અનિલ કુમાર : (પોતાનો વિલાયતી કોટ ફેંકી દેતો - ટાઈ કાઢી ફેંકતો) આ કપડાંની તું હોળી કરજો - પરદેશી અબ્યાસે, અને વિલાયતી વાતાવરણે, હવે દેશ તંગ થયો છે, તેનું મને ભાન પુષ્પધને કરાવ્યું છે. બહેન ! હવે હું જઈશ - માત્ર આ યુનિવર્સિટી અને તાલિમખાના વિરૂદ્ધ હવે હું લડત ઉપાડીશ - આપણે સહુ દેશી છીએ, આગણી ભાષા; આપણો પોશાક; આપણી સંસ્કૃતિ — આપણે આપણીજ સંસ્કૃતિનો સ્વિકાર કરીશું, સ્વારેજ સાચી સ્વાધિનતા મળશે — બહેન ! સરકારી હોદ્દાનું માંડે આજથીજ રાજીનામું; અને એ બાપની કમાઈ બધી તારે ચરણે. — તેનો ‘ સેવા ’ માં સદ્ ઉપયોગ કરી - મારાં પાપો બાળી ભસ્મ કરજો બહેન !

[અનિલ કુમાર રડી પડે છે.]

કલિકા : ઈશ્વર, તમારું ભલું કરો.

અનિલ કુમાર : (જતાં જતાં) Law is Law. કાયદો તે કાયદો આ યુનિવર્સિટીનાં તાલિમખાના ન જોઈએ - પ્રાચીન પદ્ધતિનું Education હવે ન ખપે - દેશી વિચાર, દેશી વાણી અને દેશની સંસ્કૃતિ - અને દેશી કોર્ટ. મારી આજથી તે માટેની ભયંકર લડત !

[અનિલ કુમાર ચાલ્યો જાય છે.]

કલિકા : પૂણ્ય કૃપ્યાં — (નેટો લે છે.) આજ દેશની પૂરી પૂર્ણિમાં ઉગી — (કલગીને જીમ મારતી) કલગી ! ઓ કલગી ! અહીં આવ — તો, હું એકલી મુંઝઉ છું.

[ચંદ્ર વાદળ તળેથી ડોકીયાં કરે છે.]

કલિકા : (ગીત ગાતી પ્રવેશે છે.)

ગીત

ખાલે છે પૂર્ણિમાં !
હૈયાં ઉઘાનમાં !
આશાની પૂર્ણિમાં !
હૈયાં ઉઘાનમાં !

[કલિકા મૂક લાવે કલગીને જોઈ રહે છે, ગીતને સમિર દૂર દૂર ખેંચી નત્ય છે, બંને શાંતીથી પૂલ ચૂટે છે.]

(પડદો પડે છે.)

અંક ૩ ને

પ્રવેશ ૫ મા

[તનમનનો ઓરડો. શ્વેત સાડીમાં ચમકતી વિજળી સમી તનમન આરામ ખુરશીમાંથી ઉઠે છે; કંઈક પત્રો વાંચે છે; અને કંઈક કાગળો લખે છે, અને કંઈક ફાડી ફેંકી દે છે. વર્ષાનો ઝરમર વરસાદ વર્ષે છે, ચોમેર સૃષ્ટિમાં માર્ગમાંથી પસાર થતું વર્ષોદનું જલ જળાશય પ્રત્યે વહે જાય છે; એકા દશે, તનમન - આ કુદરત નિહાળે છે.]

તનમન : (બારી પાસે ઉભી કુદરત નિહાળતાં, સ્વગત)

ગીત

બોમ ચઢી વાદળી વરસે સંસારમાં,
સૃષ્ટિમાં રેલમ છેલ;
સૂકી તડાવડીમાં સલિલ ઉછાળે;
કુદરત કરતી ખેલ.

(સ્વગત) દુનિયામાં ચોમેર રસ ઝરે છે; કુદરતની ન સમજ શકાય તેવી આ અકળિત કલા. again and again the same process. ખરેખર કુદરતનાં ભણતર ભણતાં - મનુષ્ય હૃદયને શું નથી મળતું? મનુષ્ય આખર કુદરતનો તો એક અંશજ છે ને ?

હું સ્ત્રી જાત છું, સરવાળો કરતાં એ ન આજબો, અને મારી બાદબારી પણ ખોટી દરી. કંઈક યુવકોને રમકડાં બનવતાં આખર હું જ મારી જાતનું રમકડું બની, જીવન ખોઈ રહી છું. Please ! kindly light.

[ઘોતીયું, ઝખ્ખો, અને ખાદીનાં સ્વાંગમાં
પુષ્પધન પ્રવેશે છે.]

પુષ્પધન : Miss તનમન, આપજ કે ?

તનમન : (આનંદમાં આવી જતાં) Oh ! there you are.
હું જ મીસ્ તનમન B. A. છું. આપ આખર આવ્યાં, તે બહુ સારું
થયું, આપ સહેજ આરામથી બેસો, હું તમો માટે ચાઈ બનાવું છું,
હંડીમાંથી આવ્યા છો ને ?

પુષ્પધન : Miss તનમન ! તકલીફની કંઈ જરૂર નથી. બોલો,
બહેન ! આપના ઘણાં પત્રો મળ્યાં; પણ પ્રસંગોપાત નીકળાવું ન હતું—
જેલમાં ગયો હતો—હવે મળવા આવ્યો છું. આપશ્રીની હું શું સેવા
કરી શકું; તેમ છું, તે જણાવો; બહેન.

તનમન : હું કંઈ તમારી બહેન નથી જે—(તનમન શાંત
ચિત્તે પગથી જમીન ખોતરે છે.)

પુષ્પધન : Miss તનમન, બરાબર છે; આપણે કંઈ
એક મા આપનાં સંતાન તો નથી જ.

તનમન : હું પણ તેમજ કહું છું;

પુષ્પધન : છતાં પણ, તમોને જોતાં મને મારી મા જાગી
બહેન જેવાં ભાવ ઉભરાય છે; આપ કંઈ મુશ્કેલીમાં છો ? ગભરાઓ
છો કેમ ?

તનમન : (સખ્ત શબ્દોમાં) પુષ્પધન ! મને તેવો ભાવ થતો
નથી. હું તમારી બહેન નથી.

પુષ્પધન : (સહેજ ખેચાઈ) ભારે; ભારે; હું તમોને શું કહું ?

તનમન : Miss તનમન જ કહો.

પુષ્પધન : ભૂલે ચૂકે, મેં તમારો કંઈ દોષ કયો છે, તનમન !

તેવું હોય તો માફ કરશો - હું તમોને ખીલકુલ પિછાનતો નથી. કદાચ જીવનમાં પહેલી વખત ન મળ્યાં છીએ, ભૂલ થઈ હોય તો માફ કરજો. હું તો તમારા પત્રો ઉપર પત્રો મળતાં, માત્ર તમોને ફરજ સમજી મળવા આવ્યો છું.

તનમન : There you are. ફરજ સમજી તે હીક જ કર્યું, જીવો પુષ્પધન, મારે તમોને એક પ્રશ્ન પુછવો છે, તમો જીવનનો કંઈ મર્મ સમજ્યા છો ?

પુષ્પધન : નહિ, ખીલકુલ નહિ — માત્ર સેવામાં જ માનું છું.

તનમન : મારી પણ તેવી જ ઇચ્છા છે - આપ મારી સાથે રહી શકશો ?

પુષ્પધન : એટલે ?

તનમન : ન સમજ્યા ? જીવો હું કુમારિકા છું; સારો સાથ શોધું છું; આપ સાથે જ હું રહેવા ઇચ્છું છું,

પુષ્પધન : એટલે ?

તનમન : ખીલકુલ નિર્દોષ હોવાનો ડોળ ન કરો - હું ધારું છું, ત્યાં સુધી આપે લગ્ન કર્યા નથી.

પુષ્પધન : એટલે ?

તનમન : Nonsense. I love you.

પુષ્પધન : Sorry; મીસ, તનમન, હું લગ્ન કરી શકું તેમ નથી. કૃપા કરી લગ્નનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત ન થાય તો હીક -

તનમન : એટલે, મારું, સ્નાનિકાનું અપમાન !

પુષ્પધન : તેવું કંઈ નથી - આપત્રીની ખીજી કંઈ આચાર.

તનમન : No.

પુષ્પધન : ત્યારે હું જઈશ.

તનમન : No. (બે હાથ લાંબા કરી માર્ગમાં વચ્ચે ઉભી રહે છે.)
you Can't go. પુછું છું. આપે કોઈને હૃદય આપ્યું છે ?

પુષ્પધન : કૃપા કરી તેવા સવાલ ન પુછો ?

તનમન : એક સ્નાનિકા સ્ત્રીનું હૃદય તોડવા, બદલ તમે
ગુન્હેગાર છો, પુષ્પધન - It is a Sin,

પુષ્પધન : નહિ - હું મારી ફરજ સમજું છું - આપ કોઈ
યોગ્ય યુવક સાથે લગ્ન કરી સુખી થાઓ; આ મારી તમોને સલાહ છે.

તનમન : આપ મને સલાહ આપનાર કોણ છો ? પુષ્પધન !
તમારે લગ્ન કરવાં જ પડશે.

પુષ્પધન : દીલગીર છું, Miss તનમન, તમારા અને મારાં
લગ્ન નહિ થઈ શકે.

તનમન : Get out. ચાલ્યા જાઓ; તમોને એક સ્ત્રી હૃદયની
કંઈ કિંમત જ નથી - તમારી બધી સેવાઓ ફ્રેકટ છે, પુષ્પધન.

પુષ્પધન : મને લાગે છે; આપ કંઈક ભૂલ્યાં છો, Miss
તનમન - જીવન તમારે સમજવું જોઈએ - પત્ની તરીકે તો પુરૂષને
એક જ પ્રેરણાં હોય. હું પ્રેરણાં સાથે પરણી ચૂક્યો છું; તનમન ! જરા
જીવનને વિચારી જશો ? હું તમારું અપમાન, કરવા ચાહતો નથી -
Miss તનમન.

તનમન : (સ્વગત) મેં આપાદનો, પણ જળનું સિંચન નહિ.
(પ્રકાશ) આપ મને ફરીથી મળશો ?

પુષ્પધન : અનિશ્ચિત. હું હવે જઈશ.

[પુષ્પધન ચાલ્યો જાય છે.]

તનમન : (સ્વગત) અફસોસ, હું જ માર્ગ ભૂલી છું —
ચોવીસીનું ચૌવન ચકાવે ચઢી ગયું — હવે મને કોણ સ્વિકારશે ? કોઈ
હાથ ઝાલવા રાજી નથી. એક નહિ, પણ અનેક યુવકો — અને છેવટે
સ્વચ્છંદ. તેનું ભયંકર પરિણામ.

ગીત

ખેલ ખેલો સંસારમાં;
હૈયાંની ભરતાં હેલ;
મુને સરોવર, હૈયાં યે મુને;
આશાની ઉગતી વેલ.

[બારી વાટે નજર ફેંકતી તનમન ચાલ્યા
જતા પુષ્પધનને શાંત ચિત્તે જોઈ રહે છે —
બારણે ટકોરા પડે છે.]

નેપથ્ય : Oh ! Miss તનમન !

તનમન : કોણ છે ? મળવાને કુરસદ તથી.

નેપથ્ય : હું અનિલ કુમાર — કૃપા કરી મને અંદર આવવા
મંજૂરી આપો; વરસાદથી તદ્દન ભિગ્ન થયો છું.

તનમન : અનિલકુમાર ! મહેરબાની કરી ચાલ્યા જાઓ —
મને કુરસદ નથી.

અનિલકુમાર : (પ્રવેશતાં.) Miss તનમન; ઘરમાં તમે
સિવાય બીજું કોઈ નથી ને ?

તનમન : (હુપું હાસ્ય હસતી.) મારાં તમામ વડીલો —
બાળુનાં ખંડમાં છે. આપ કાયદો સમજો છો; ઘર પ્રવેશનો આરોપ.
Law is Law.

અનિલકુમાર : તમે મારા પર ખુશીથી કાયદેસર કામ

ચલાવી શકો છો ? મલ્યા સિવાય છુટકોજ નથી. હું હવે તદ્દન બદલી ગયો છું Miss તનમન.

[ખાદીના કોટ પાટલુન અને ખુદ્દે માથે અનિલકુમાર એટલેકેટ પ્રવેશ કરે છે.]

તનમન : બોલો, કેમ આવ્યા છો ?

અનિલકુમાર : પત્રોને લગતી કંઈ વાતજ નથી; હું જાણુવા માણું છું, આ પુષ્પધન, હમણાં તમારે ત્યાં કેમ આવ્યો હતો ?

તનમન : That is private.

અનિલકુમાર : તમો તેને પિછાનો છો ?

તનમન : હા.

અનિલકુમાર : તમો જાણો છો, તે કલિકાને ચાહે છે ?

તનમન : I don't want to hear કલિકા તેને ચાહે છે કે, તે કલિકાને ચાહે છે; તેનું મારે શું પિંજણ ? પણ તમો તેના માટે C. I. D. પણું કેમ કરો છો ?

અનિલકુમાર : There you are. કાયદેસરની વાત. હું તમોને તેજ કહેવા માગતો હતો - માણસ, એકીસાથે બે સ્ત્રીઓને ન ચાહી શકે —

તનમન : એટલે શું આપ માફ હિત જોઈ મને ચેતવવા આવ્યા છો ?

અનિલકુમાર : જરૂર, જરૂર. The same તમારા જેવી સુશિક્ષિત સ્ત્રી દ્વંદ્વામાં ન ફસી જાય; તે જોવું રહ્યું.

તનમન : એટલે તમો એમ કહેવા માગો છો કે, પુષ્પધન કોઈ દ્વંદ્વાળાજ વ્યક્તિ છે — ?

અનિલકુમાર : હા, હા. બેલાશક. હમણાં જ જેલમાંથી છુટ્યો છે. ગાંઠે પૈસો નથી - તમારા જેવી કન્યાને તે સહેજમાં બોળવી નાખે. ચેતતા રહેજો.

તનમન : ત્યારે તો આપ સદા સર્વદા મારું હિતજ વિચારતા હશે. મારે ત્યાં કોણ યુવક આવે છે. અને કોણ જાય છે. તેની રીતસર નોંધ તમારી પાસે હશે.

અનિલકુમાર : બેલાશક. (Book કાઢી) આ રહી; વાંચો.

તનમન : Absolutely mad.

અનિલકુમાર : હં. તેવું કંઈ નથી. Miss તનમન - માત્ર હું હંમેશાં તમારો બચાવ કરવા તૈયારજ રહું છું, મોટા ચોકીદારની જેમ.

તનમન : કારણ.

અનિલકુમાર : (સહેજ હસી) તમે જાણો છો. I am in love with you.

તનમન : અને તેનાં માટેજ આ બલિદાન આપતાં હશે ?

અનિલકુમાર : Yes, by all means. હું કંઈ કરતો નથી, મારું અંતઃકરણ તેમ કરવા પ્રેરણાં કરે છે; ઉપરાંત મારો માનસ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ...અને કાયદાનું જ્ઞાન - આપ સહુ કંઈ જાણો છો ? Miss તનમન !

તનમન : છતાં પણ હું તમે સાથે લગ્ન કરવા ના જ કહું તો ?

અનિલકુમાર : લગ્નનું દયાણુ છે જ નહિ. I want only your Company. Please enlight my heart.

તનમન : આપે વકીલાતનો ધંધો છોડી દીધો છે ?

અનિલકુમાર : હા - હવે દેશભક્ત બનવું છે. તમોને ખબર છે, કોર્ટમાંથી ન્યાયધીશે પણ રાજીનામું આપ્યું - આપ મારી પ્રવૃત્તિમાં

મદદગાર થાઓ; આપણે કંઈકને કંઈક કરી નાખીએ. ચોક્કસ કહું છું, આપ જાહેરમાં આવી જશો. Here is an Opportunity for you. સુંદર Opportunity.

તનમન : આપ મારે નામે કેટલા રૂપિયા મૂકી શકો તેમ છો ?

અનિલકુમાર : તમામ મિલકત. Miss તનમન.

[ખિસ્સામાંથી ચીરટ કાઢી તેને સળગાવતા.]

હું પોતે પણ ધર્યો તો તમારે લાં મોરગેજ - પછી શું ? ધર્યો છો ? મારે તો માત્ર તમારી જ જરૂર છે.

તનમન : (સ્વગત.) હવે તો કોઈ મારો હાથ પકડે તેમ નથી. સમાજનાં તમામ યુવકો સાથે મેં ખેલ ખેલી નાખ્યા છે. જીવન એકલું વિતવું મુશ્કેલ છે. આ યુવાન. Advocate તદ્દન જતો કરવા જેવો તો નથી જ. (પ્રકાશ) સમજો કે, આપણાં લગ્ન થઈ શકે, તો ?

અનિલકુમાર : So for better તેમાં પણ Civil marriage તમારા તમામ હક્કો કાયમ રહે. અર્ધી મિલકતનો તમારો અધિકાર. અને તમેને હીક ન લાગે તો Divorce નો માર્ગ ખુલ્લો. Miss તનમન ! Law is Law. હું તમેને કોઈ શરતે બાંધવા માગતો જ નથી.

તનમન : માત્ર તમેજ બંધાવવા ચાહો છો ને ?

અનિલકુમાર : Yes; Miss તનમન !

તનમન : મારા ઉપર કોઈ જાતનું બંધન નથી ને ?

અનિલ કુમાર : Certainly not. Finish. Law is Law.

તનમન : ત્યારે એક રૂપિયાનાં સ્ટેપ પેપર પર તમામ દસ્તાવેજો, અને આપનાં લગ્નનાં કરારો પર તમે સહી કરી આપશો ?

અનિલ કુમાર : Yes. Madam. Law is Law.

[તનમન રૂપીયાનાં 'સ્ટેપનો' કાગળ કાઢે છે; અને તેનાં પર કંઈક શરતો લખે છે; અનિલ કુમાર સહી કરી આપે છે.]

તનમન : Thank you.

અનિલ કુમાર : Miss તનમન ! તમેને સંતોષ થયો ? હું જાણતો હતો કે, તમે પૂરી પરીક્ષા કરી જ મારી સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર થશો. હું તો સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યનો હિમાયતી છું, આપ જાણતા હશો, કંઈક મારા લેખક, અને લાખણો તમેએ વાંચ્યા જ હશે.

તનમન : આપે હજી મારી પાસેથી ધણું શિખવું પડશે.

અનિલ કુમાર : માફ, પણ તેમજ માનવું છે.

તનમન : લગ્નનાં Registration માટે આવતી કાલે જ આવીશું કે ?

અનિલ કુમાર : Yes. Miss તનમન ! તમારા જેવી સ્નાતિકા સાથે લગ્ન કરી. સ્ત્રી સતંત્ર્યની દેશને કેટલી જરૂર છે, તે હું સમાજ ને બતાવી આપીશ. લોકોને પોકારી પોકારી કહીશ - સ્ત્રી કોઈ ગુનામ નથી. દેવી છે, દેવી. સંસાર અને સ્વર્ગમાં પણ મનુષ્ય ને નર્કથી તારનાર મહા દેવી.

તનમન : ત્યારે તમે સ્ત્રી મહિમા સમજો છો ને ?

અનિલ કુમાર : જરૂર, દીલગીર છું, કે બીજા પુરૂષો તે સમજતા નથી. તેથી દેશ પાયમલ થયો છે.

તનમન : આપણે બંને સાથે મળી સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યનો સવાલ દેશ ભરમાં ઉપાડી લઈશું.

અનિલ કુમાર : ત્યારે જ દેશને સ્વરાજ્ય મળશે.

તનમન : (સ્વગત) ગમે તેવો પણ હાથમાં રહે, તેવો પતિ સારો. (પ્રકાશ) ચાલો, ચાલ પીશું ને ?

અનિલ કુમાર : જરૂર.

[કીટલીમાંથી ચાઈ કાઢતી]

તનમન : મારે ખાતર તમે ખીજનું શું બલિદાનો આપી શકશો ?

અનિલ કુમાર : ચાહે તો જીંદગી. Miss તનમન, તમે મરશો, તો હું પણ તમારી સાથે મરીશ. તમે માંદા પડશો, તો હું પણ તમે સાથે જ માંદો પડીશ - પછી છે કંઈ ?

તનમન : હું માંદો પડું, પણ મહેરબાની કરી, આપ માંદા ન પડશો.

અનિલ કુમાર : કેમ ?

તનમન : તો પછી સંસાર કેમ ચાલશે ?

અનિલ કુમાર : અને કદાચ, જો હું માંદો પડું તો ?

તનમન : તો કોઈ નર્સ રોકી, તમારી સારવાર થઈ શકશે. હું તમારા માટે સારો સમય રોકાઈ રહું, તો પછી આપણાં સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યનો સવાલ પડતો જ મૂકવો પડે ને ? હું મારો તમામ સમય, એ કાર્ય માટે જ રોકીશ. I shall invest my all the energy only for that bonafide Cause; અને તેથીજ દેશનું કલ્યાણ થશે. ખરું ને ? સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યનો સવાલ કંઈ જેવો તેવો નથી.

અનિલ કુમાર : જરૂર. Miss તનમન. તમારા જેવી વિદુષી સ્ત્રીથી મારું ઘર દીપશે, એટલું તો નહિ પણ જીવન પણ સફળ થઈ જશે. મને પૂરેપૂરો મોક્ષ મળશે. હવે લગ્નની વાત તો નક્કી ને ?

તનમન : નક્કી.

અનિલ કુમાર : આ એક મારો મહા વિજય છે. આખર

હું એક મારે યોગ્ય સ્ત્રી શક્તિ મેળવી શક્યો. આવતી કાલેજ તમારો અને મારો ફોટો છાપાંમાં આવી જાય - અને ચોમેર ખુશાલી સંભળાય તેવું ધન્યું છું. Congratulation Miss તનમન, હું તમોને પાપાણુ હૃદયનાં સમજતો હતો હતો - પણ હવે ખારીક દ્રષ્ટિએ વિચાર કરતાં સમજાય છે કે, તમો પૂરેપૂરાં સમયસુચક અને યોગ્ય પગલાં માટે યોગ્ય વિચાર કરનાર સ્ત્રી છો. Fortunate to get you in Marriage મારા પૂર્વજન્મનું કોઈ મહા પૂણ્ય. આપણું લગ્નની તમામ details એકઠી કરી. વર્તમાન પત્રમાં સોંપવા, મારે હવે જવું જોઈએ. રજા છે ? Miss તનમન !

તનમન : હા.

અનિલ કુમાર : સાહે. હવે હું જઈશ.

[અનિલ કુમાર હાસ્ય હસતાં ચાલ્યો જાય છે.]

તનમન : (સ્વગત) તદ્દન ગધેડો, અને મૂર્ખ. લગ્ન તો કરી નાખું; નહિ કાલેજ તો છુટા છેડા.

[ગીત ગાતી તનમન ખારી પાસે ઉભો છે.]

ગીત

વ્યોમ ચઢી વાદળી વરસે સંસારમાં;
સૃષ્ટિમાં રેલમ છેલ;
સૂકી તલાવડીમાં સ - લિલ ઉછળે;
કુદરત કરશે ખેલ.

[ખળખળ અવાજ કરતી વિજળીનો કળકો થાય છે; અને મેઘવર્ષાથી સૃષ્ટિ ઘેરાય છે.]

(પડદો પડે છે.)

અંક ૩ ને

પ્રવેશ ૬ હો

[મીલને આપણે તૈયાર થયેલી હોસ્પીટલ તેમજ પાઠશાળાનું વાસ્તુ; અને ઉદ્ઘાટન ક્રિયા. પાઠશાળાના મધ્ય ખંડમાં યજ્ઞ વેદી - અને તેમાં જળતી પવિત્ર અગ્નિ જ્વાળા - યજ્ઞમાં, હોતા - ધી હોમતો વેદ મંત્ર ઉચ્ચારે છે - બ્રાહ્મણો જપ જપે છે - બાબુમાં, સાગર, અને માયા - મનુરો ને કામકાજ બદલ સાકર અને પુષ્કાર આપે છે - બીજે છેળે, - કલિકા નાનાં બાળકોને કંકુનાં તિલક કરે છે.

પુરુશી અને તકીયા પર લોકજન ખેડું છે, મધ્યમાં રસધન શેઠ ખેડા છે - માનવ ખેદની ઉભરાય છે. રંગભિરંગી કપડામાં સજ્જ થયેલી મનુર બાલિકાઓ રાસ નૃત્ય કરે છે. કેદમાંથી છુટલો પુષ્પધન ફરતો નજરે પડે છે.]

મનુર બાલિકાઓ : —

ગીત

જગો તો જ્યોત, હું જગાવું;
જગતમાં — જગો.

માગો તે મૂલ હું ધરાવું,
જગતમાં — જગો.

કલિકા : (સ્વગત) કુંમ કુંમ વળેું ભાલે, ભારતનો ભવ્ય ઇતિહાસ રચાશે. દેશનાં બાળકો મારાં બાળકો છે - મારી ભારત માતાનાં ઉજ્જવલ કાળજી - બાલકો તો દેવ છે - ! (તિલક કરતી)
(પ્રકાશ)

ગીત

જગો તો જ્યોત, હું જગાવું,
જગતમાં — જગો.
માગો તે મૂલ હું ધરાવું.
જગતમાં — જગો.

પ્રથમ ખાલિકા : (રેડીયાનું રમકડું બતાવતી) ખૂદેન ! આનું નામ શું ?

કલિકા : (મીઠા તમાચો મારતી) રેડીયો — જીવન ચક્ર.

[પુષ્પધન પ્રવેશતાં તેજ ખાલિકાની સાડીની કોર ખેંચતો.]

પુષ્પધન : ભગવાન કૃષ્ણ પાસે હવે તેવું ને તેવું સુદર્શન ચક્ર.

ખીજો વિદ્યાર્થી : અને ' પુષ્પભાઈ ' આ શું ?

[રમકડું બતાવે છે.]

પુષ્પધન : એન્જન, એ સુદર્શન ચક્રનો ખીજો અવતાર.

ખાલકોનું વૃંદ : એન્જન, શું કામમાં આવે ?

કલિકા : માનવ જીવનને જોઈતું સાહિત્ય તૈયાર કરવા. ખોરાક, કપડાં ચીજ. (કલગી પ્રવેશ કરે છે.)

કલગી : ખાઈ, એક સવાલ પૂછું, પ્રશ્ન થાય છે.

કલિકા : પૂછ.

કલગી : તમારા એન્જનો દુનિયામાં ઉભરાશે, તો અમારી ગાયો ભેંસોં અને પશુધનનું શું ?

પુષ્પધન : યંત્રોથી પશુધનની કિંમત ઘટશે નહિ. કલગી ? માનવીના એ પરમ મિત્રો છે. માણસ જાતે — તેને પરાયાં નહિ. પણ

પોતીકા માનવા રહ્યાં. વેદોએ ગૌ પૂજનું મહત્વ ગાયું છે. દશેરામાં અશ્વત્થી પૂજા થાય છે. પશુધન - પશુ માનવનું પૂજા પાત્ર છે. ખહેન !

[પુષ્પ આગળ વધે છે.]

કલિકા : (સ્વગત) પાઠશાળામાં, આ બાળકો એ જ્ઞાન વિજ્ઞાન પામશે - અને રચશે, નવો સંસાર ભારતવર્ષમાં ફેલાશે, નવું ચેતન. (પ્રકાશ) બાળકો, તમે જાણો છો, આ મકાન કોણે બાંધ્યું ?

એક બાલિકા : ઇન્જનેર પુષ્પધને.

પુષ્પધન : (જતાં જતાં) ભૂલી ખહેન ! કલિકાએ.

બાલિકા : કવી રીતે ?

કલિકા : } સહ કોઈ ભૂલ્યાં — ભગવાને.

પુષ્પધન : } (દૂર દૂરથી રસધન શોઠ)

રસધન : ખરું કહ્યું — ભગવાને. વિશ્વની રચના કરનાર તે મહાન શિલ્પી અને તેની આ કળા.

[સાગર બાળકો વચ્ચે આવી, માયાને]

સાગર : માયા ! બાળકોનાં ગળ્યાં મોં કયો ? સાકર વેચી ?

માયા : (સાડીનો છેડો માથે ખેંચતાં) કલિકા ખહેનનો વિદ્યાર્થી સંઘ — છે, બાળકો સાકર ખાવો — આજે ઉત્સવ છે. (સાકર આપે છે)

બાળકો : શેનો ?

માયા : એ તપસ્વી જીવોનું જીવન પર્વ ઉજવાય છે.

બાળકો : એટલે ?

માયા : કોઈએ કોઈમાં પ્રાણ ફૂક્યો — પથ્થર પથ્થરમાં — ચેતન પૂરાયાં છે — પાઠશાળામાં ભણતર ભણતાં બાળકો — આ તમારું તપોવન છે — આજ એ આશ્રમની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા છે—

[કલગી-સહ કોઈને પૂલ ગળરા દેતી]

કલગી : અને આ ફૂલડાં છે. તે તો દેવનાં બાલકો છે - તમે સહ જેવા ફૂલડાં પ્રેમનો મંત્ર આપે છે. જીવન સૌરભ ફેલવે છે. વિશ્વમાં બિનસ્વાર્થી - સૌ કોઈ શીખજો - એ ફૂલડાનો સેવા મંત્ર - અને સૌરભ ભરજો - જીવનમાં.

ગીત

(ફૂલ વેરતી) જગો તો જ્યોત્, હું જગાવું,—જગતમાં.

માગો તે મૂલને ધરાવું;—જગતમાં.

યજ્ઞનો હોતા : (મંત્રોચ્ચાર કરતો જ્વાળામાં ખી હોળતો) ઝૂં
શાંતિ ! શાંતિ ! શાંતિ !

સહ બ્રાહ્મણો : શાંતિ ! શાંતિ !! શાંતિ !!!

એક નગરજન : પાઠશાળા અને હોસ્પીટલ રચી - રસધન શેઠે, બહુ સુંદર કામ કર્યું. ગામની એક જરૂરીયાત પૂરી થઈ. દ્રવ્યનો બહુ સુંદર ઉપયોગ થયો.

૨ જો નગરજન : અને વાત જુવો તો ખરા. કારીગરોને કેવી કિંમતી બેટ આપી ?

૩ જો નગરજન : અને બ્રાહ્મણોને પણ સંતોષ્યા. હજી નવા ઉદ્યોગોએ સ્થાપશે. Saw mill; Steam Boat. ધંધો વગેરે.

રસધન : સાગર ! કલિકાને બોલાવ તો.

કલિકા : (પિતા પાસે આવતી) બાપુજી ! હું આ રહી. આહિયા.

રસધન : (તેને બાજુ પર લઈ જઈ) સૌ કોઈના સત્કાર થયાં - પુણ્યને શું આપશું ? દશ હજારનો એક લખું ?

કલિકા : એ તો ઠીક કહેવાય નહિ.

રસધન : પરન્તુ તેની ફી - તો ચૂકવી દીધી. આ તો બેટ.
ઉત્સવ નિમિત્તે.

કલિકા : (અસતોષથી) એ કંઈ ફીક નથી; આપુજી.

રસધન : ત્યારે પંદર હજાર - વીસ - બોલ, તેથી કંઈ વધુ?

કલિકા : એમાં શું?

[અનુકંપા ધીમેથી.]

અનુકંપા : શેઠ સાહેબ! માફ કરજો. આંકડાંથી પુષ્પની
કિંમત આંકવી એ અપરાધ છે — ગણિતનાં આંકડે તો કલિકાને
દાયબો શોભે. — (કલિકાને) કલિકાબહેન - ! ઉતારો તમારાં કર
કમલમાંથી હીરે જડેલી મૂદ્રિકા...બહુ માનીતી છે ને?

કલિકા : (અનુકંપાને મૂદ્રિકા આપી લગ્નથી ખંચાતી) હં...
અનુકંપા! છે.

અનુકંપા : (મૂદ્રિકા પુષ્પની આંગળીમાં પહેરાવતી) ઇજનેર,
પુષ્પધનને આ પરિતોષક. મકાન બાંધ્યા - તેના માનમાં.

[કલિકા લગ્નથી બહાર જાય છે.]

પુષ્પ : (મૂદ્રિકા પહેરતો) કલિકાની વીંટી! અને તે મારી
આંગળીમાં?

કલિકા : (સ્વગત) જીવન ધણાં ને શિલ્પિએ.

[અદ્રશ્ય થાય છે.]

રસધન : અને આ ઉપરથી વીસ હજારનો વધુ ચેક. (ચેક
લખે છે) તમારું બીજું મૂલ્ય જીદુ. આ મારાં પ્રેમનું પારિતોષક.
પુષ્પધન.

પુષ્પધન : વડીલની આશા. - (સ્વકારે.)

[કલગી હાથમાં રાખેલી પુષ્પમાળા
સમારતાં પુષ્પને]

કલગી : અંદરનાં ખંડમાં ઉભેલાં કલિકા બહેને - પોતાના
કંઠમાંથી આ ફુલડાંની માળા ઉતારી - તમોને મોકલી છે,
પુષ્પ ભાઈ.

પુષ્પધન : (સ્વિકારતો) કહે જઈને - આભાર માનું છું -

માયા : તેમ નહિ - ગળામાં પહેરી લો. (પહેરાવે છે,
આનંદી.)

ગીત

જાગો, તો જ્યોત હું જગાવું,
જગતમાં.

માગો તે મૂલ હું ધરાવું,
જગતમાં.

પુષ્પ : (ફૂલ માળા પહેરતો) બહેન માયા ! કલિકાને
બોલાવ તો.

રસધન : આજ અહુ આનંદ થયો. સહુ મને આપિશ
આપજો.

રસધન : કલિકા - ! બેટી કલિકા ! ... ક્યાં ગઈ ?

કલિકા : (શરમાતી) હું અહીં છું. આ રહી (પ્રવેશે છે.)
આપણાં મનુરોને ન ભૂલશો વાપુજી !

મનુરણો : (કલિકા દુર મનુરોને ગીત મગ્ન જુવે છે.)

ગીત

કલિકા : આશાનો પાશ નહિ, શ્રદ્ધાનો શ્વાસ નહિ,
સુખ દુઃખ સાદ નહિ, શાંતીની સીમ અહીં.

ગીત

મનુરણો : જગો તો જ્યોત હું જગાવું,
જગતમાં જગો.

માગો તે મૂલ્ય હું ધરાવું,
જગતમાં જગો.

આશાનો પાશ નહિ, શ્રદ્ધાનો શ્વાસ નહિ,
સુખ દુઃખ સાદ નહિ, શાંતીની સીમ અહીં.

આવો, ઉજળો અવતાર આ; (૨)
જગતમાં.

આતમની જ્યોતને જલાવો; (૨)
જગતમાં.

મનુરણ : જગો તો જ્યોતને જગાવું,
જગતમાં.

વૃંદ : માગો તે મૂળને ધરાવું,
જગતમાં.

[માનવ મેદની, પુષ્પ - કલિકા - રસ-
ધન - અને સૌ કોઈ, રસ સાંભળે છે.]

(પડદો પડે છે)

અંક ૩ જો

પ્રવેશ ૭ મો

[સરિતાના કિનારે ખળ ખળ વહી જતાં જલ ઉર્મિનાં કાંડા ખુટ પાણીમાં પુષ્પધન ઉભો છે — મંદ મંદ સમિર વાય છે. વૃક્ષો હિચે છે; કોયળ ગીત ગાય છે — જલ શિકર સાથે ખેલતો પુષ્પધન — ઉગતા સૂર્યનાં પ્રથમ કિરણને અજલિ આપે છે,]

પુષ્પધન : (શરીરે સાલ વિટતો) શું શીતલતા છે - !
અંતરમાં યે એ શીતલતા, અને અનંત કુદરતમાં પણ તેમજ.
ૐ શાંતી ! શાંતી !

[કલિકા પનઘટ પર દર્શન દે છે; ખાદીની સાડી — અને સર્વ સફેદ પોશાક — કેશની લટો છૂટી...કેડે ગાગર — જલભરતાં — દૂર નજર ફેંકતી]

કલિકા : કોણ ઉભુ છે ? દૂર, આ સ્ત્રીઓનું પનઘટ છે.

પુષ્પધન : (કલિકાને) અનંતનો મુસાફર છું — પનઘટ તો પ્રભુનું છે, સ્ત્રી યા તો પુરુષ — કોઈનું નહિ તે; તમે કોણ ?

કલિકા : (દર્શન કરતી) પ્રણામ પુષ્પધન ! હું યે મુસાફર — વિશ્વ પથની વિકટ કેડીમાં ભોમીમો શોધું છું —

પુષ્પધન : (ઓળખતો) કલિકા ! M. A. — અને આ સ્વરૂપે.

કલિકા : (પુષ્પનાં ચરણ પકડી) ભગવાન, સેવા પાત્ર સમજી-ચરણમાં રાખો — અનંતની મુસાફરી અને એકથી બે અધિક.

પુષ્પધન : (કર કમલમાંથી કલિકાની ભેટ મૂદ્રિકા કાઢી તેને પાછી

આપતાં) કલિકા - લે વીંટી - તે તારી છે.....સેવકને વળી સેવ્ય શું - ? હું તો સાધુ. સેવા એ મારો મંત્ર.

કલિકા : (વીંટી લઈ. આંસુ લુછતાં) આ કઠોરતાનું કારણ ?

પુષ્પધન : કઠોરતા ક્યાં છે ? કલિકા - ! હૃદયમાં તો જો - કેવળ મૃદુતા - કુલડાંથી યે અધિક મૃદુતા - ભરી છે.

કલિકા : (વીંટી જલમાં ફેંકો દેતી) આ મોહ શો ? (ચરણ ઘોઈ તે જલ નેત્ર ભરતી) ભગવાન ! મને શિષ્યા બનાવો. મને દિક્ષા દો. (ચરણે પાડે છે.)

પુષ્પધન : (આપિશ તો) ચિરંજીવ ભવ.

કલિકા : (સ્વગત) ચિરંજીવ.

[ગાયને ગોંદરે જૌધન ચારતાં ગોપ ગોપિકા રાસ લેતા પ્રવેશે છે - ગાયો - અને વાછળાં જળ પીએ છે - ગોપ ગોપીઆનું વૃંદ ગીત ગાય છે.]

ગોપ ગોપી વૃંદ : (નૃત્ય કરતાં)

ગીત

સૂર્ય તપે દૂર વાદળમાં -
 ત્યાં, જા, તુજનો વાસ.
 વાદળની ધનધોર ઘટામાં,
 અંતર પટ ઉલ્લાસ.
 સૂર્ય તપે દૂર વાદળમાં -
 ત્યાં, જા, તુજનો વાસ.

x x x

કુલડાં કુલડે હાસ્ય કરતાં;
 જલધર જલની ઉર્મિ ભરતાં;

સમિર તણી શાંતી સષ્ટિમાં,
કુદરત કરતી હાસ્ય. સૂર્ય તપે.
x x x

સહુ ચાલો, (૨)
આનંદે સહુ કે મહાલો
વિકટ પંથમાં વિશ્વ જ્યોત કંઈ,
નૃત્ય કરે દર્ધ તાલો.

કલિકા : }
પુષ્પધન : } (વૃંદમાં સમાઈ જતાં)

સૂર્ય ચંદ્રને તારક ગણુ સૌ,
ભાઈ ભલાં ભૂમિમાં;—

પુષ્પધન : માનવ કુળમાં પંખી ફૂલડાં;

કલિકા : ઊર્મિ ભરે ઊર્મિમાં.

વૃંદ : સહુ ચાલો (૨)
આનંદે સહુ મહાલો,
વિકટ પંથમાં વિશ્વ જ્યોત કંઈ;
નૃત્ય કરે દર્ધ તાલો.

કલિકા : }
પુષ્પધન : } વિશ્વ વાડીની રગ રગ પ્રભુની

પ્રભુતા ફૂલી ફાલો;
વિરાટ દર્શને ચાલો;
અંતરમાં સહુ મહાલો; સૂર્ય તપે.

પુષ્પ : પૃથ્વી પર પર, પ્રેમ, પૂરમાં;
સૂર સ્વર્ગનાં ગાઓ,

કલિકા : આતમ જ્યોત જલે જીવનમાં,
પૂરાં પાવન થાઓ;

પુષ્પ : સહુ ચાલો, સહુ ચાલો,
વિરાટ દર્શને ચાલો;

કલિકા : સહુ ચાલો, સહુ ચાલો,
આનંદે સહુ મ્હાલો;
વિકટ પંથમાં વિશ્વ જ્યોત કંઈ,
નૃત્ય કરે દઈ તાલો;

વૃંદ : સૂર્ય તપે દૂર વાદળમાં - ત્યાં,
જા તુજનો વાસ.
વાદળની ધનધોર ધટામાં,
અંતર પટ ઉદ્ધાસ. સૂર્ય.

પુષ્પધન : (ગાયોને પંપાડતો.) કલિકા, જીવન એટલે શું ?

કલિકા : (શીર પર સાડી ધરી કેડેથી જલ ભરી ગાગર ઉપારતી)
જીવન એટલે સેવા.

[ગાયો ચરે છે; જોપાળ વૃંદ રમે છે; કલિકા
અને પુષ્પધન વૃક્ષને છાંયે બેસે છે.]

પુષ્પધન : સેવામાં શાંતી —

કલિકા : સેવામાં પ્રભુતા —

પુષ્પધન : એ છે મુકિત - માર્ગ.

કલિકા : મૂકિત - માર્ગ; એટલે વિરાટ દર્શન.

[સરિતાનું જલ ખળખળ હસે છે; કંઈક
વાયુ લહરી...કલિકાનો કેશ કલાપ ખેંચતી
પુષ્પધનનાં ગાલનો સ્પર્શ કરે છે. પુષ્પધન

કલિકાનાં કેશને ચુમે છે. દુર સરિતાઘાટ પર,
જલ ભરવા જતી, માયા, અનુકંપા, કલગી,
અને નગર નાગરિકાઓનું રમ્ય ગીત
અણખે છે.]

ગીત

નાગરિકાઓ : સાડલો સજીને સખી ! સાસરે સિધાવતી,
સહીયરનાં સ્નેહ ગીત, ચંદ્રિકા પધારતી.

ઘેર ધુધટ ધરી લાજ,
લાજવંતી લજ્જામણી.

[પુષ્પધન કલિકાનો સરી ગયેલો સાડીનો
છેડો પ્રેમથી માથે મૂકે છે. કલિકા પ્રેમ
ભર્યા નેત્રે પુષ્પધનને જોઈ રહે છે.)

(પડેલો પડે છે.)

અંક ૩ નો પ્રવેશ ૮ માં

[સરિતાનાં સલિલ સમિપે, નાનું શુ મંદિર
દ્રષ્ટિ ગોચર થાય છે; શિખર પર ધ્વજ
ફરકે છે; ધ્વજના રેખામાં સોનેરી હીરે
શબ્દો ભર્યા છે. ઓ શાંતિ ! ઓ શાંતિ ! !

આંજણે દૂગળી ગાયો ચારો ચરે છે; કવચિત
નાંચતાં ગૌ વસોની ધુધરીઓ ધમકે છે.
દૂરનાં ખેતરોમાં કૃષિકારો ખેડ કરે છે.
મંગલ આરતિનો ધ્વનિ નેપથ્યમાં સંભ-
ળાય છે.]

નેપથ્ય :

ગીત

સહીયર ! સાથીયા કરો;
મંગલ આરતી ધરો.

[મંદિરનાં સિંહાસને માતા જગદંબાની
ભવ્ય પ્રતિમા નજર ખેંચે છે; શાંત ચિત્તે
પૂજનમગ્ન પૂજારી જગદંબાની આરતી
ઉતાર છે. કલિકા, અંજલિ લઈ ઉભી છે;
અનુકંપા કલગી, માયા - ભકિત ભાવે શીર
ઝૂકાવી ગાય છે.]

ગીત

સ્ત્રી વૃંદ : સહીયર ! સાથીયા કરો;
મંગલ આરતી ધરો.

ધુપ દીપ ફુલમાળ, પ્રેમથી ભરો;
મીઠાં નિવેધ બહેન ! હેતથી ધરો.

* * *
સહીયર સાથીયાં કરો.

[ગામ્ય સ્ત્રીઓ કોઈ પૂલમાળ ગુંથે છે;
કોઈ દિપક જલાવે છે; કોઈ પ્રેમથી કૃળ
પૂલ ધરે છે; શુક કલિકા સમી ચકોર નેત્રે
કંઠક કુમારિકાઓ મંદિરનાં ચોકમાં કુંમ કુંમ
ભર્યાં સ્વતિકનાં સાથીયા પૂરે છે.]

[પૂજારી આરતીના કર્તવ્યથી વિમુખ્ત થઈ
માતાને વંદે છે.]

પૂજારી : (ભક્તિ ભાવે) જગત્ જનની, જગદંબા, હજારો
વંદન હો, મા તને.

[સૌ કોઈ પ્રેમથી શિર ઝુકાવે છે.]

અનુકંપા : બેટી કલિકા ! આજનો ઉત્સવ નવરાત્રિ.

સાગર : (કલિકા સામે જોતો.) કલિકા ! નવરાત્રિ, એટલે
શક્તિ - પૂજા. સ્ત્રી શક્તિનો મહિમા.

માયા : સૌ કોઈએ સ્ત્રી મહિમા ગાયો; વિશ્વમાં.

રસધન શેઠ : (પોતાની પાઘડી ઉતારી) માટે દુનિયાની મહા
શક્તિ જગદંબાને મારાં વારંવાર નમન - વંદન.

કલિકા : (મૌન તોડતાં) શક્તિ - પૂજા કરતું ભવ્ય ભારત,
આજ પોતાનાં સ્ત્રી ધનને ચોમેર વધાવશે.

કલગી : ત્યારે, ઘરે ઘેર સ્ત્રીઓની પૂજા થવાની ? કલિકા બહેન !
તો મારી પૂજા ક્યારે થશે ? શું હું સ્ત્રી નથી ?

અનુકંપા : થશે, બહેન ! તારીએ કોઈકે મહા પૂજા થશે. તારું
લક્ષ એજ તારી પૂજા. પેલું સંસ્કૃત વાક્ય તું શું શીખી છો,...

પુષ્પધનભાઈની પાઠશાળામાં, તે તો કહે ?

કલગી : યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ ।

[પુષ્પધન સાદાં વસ્ત્રે પ્રવેશે છે. સૌ કોઈ
તેને નમે છે.]

પુષ્પધન : સ્ત્રી છે, આદ્ય શક્તિ, મહા મંગલદાયી, તમામ વિશ્વની પ્રેરણા, પારણાં બુદ્ધાવી - પત્થરમાંથી પુરુષ ધડનાર સ્ત્રી શક્તિને વંદન હો. (પુષ્પધન - સૌ સ્ત્રીઓને 'મ હાથે' અંજલિ આપે છે.)

[કલિકા પુષ્પધન તરફ જોતી.]

કલિકા : કોણ મોટું ? રાધા કે કૃષ્ણ ?

પુષ્પધન : કૃષ્ણચંદ્રનું જ્ઞાન, શક્તિ, અને કર્તવ્ય પાલન, એટલે જ મુદ્દ રાધા, કૃષ્ણચંદ્રને મન રાધા મોટી.

કલિકા : કંઈક ન સમજાય તેવું. 'રાધા' ને મન કૃષ્ણ એટલે પુરણ પુરુષોત્તમ, વિશ્વનું વિરાટ દર્શન.

પુષ્પધન : (વિચાર કરતાં શાંત ચિત્ત) સત્ય.

કલિકા : (શંકા ભર્યા નેત્રે) ત્યારે ?

પુષ્પધન : 'રાધા' ને મન કૃષ્ણચંદ્રની મહત્તા, કૃષ્ણચંદ્રને હૈયે 'રાધા' એ જ જીવન - એ છે, પ્રેમભક્તિ - પ્રેમભક્તિ - એટલે જ પૂજન. માનવ, માનવની પૂજા કરી; આત્માને ઓળખે. આત્મજ્ઞાનનો વિકાસ એટલે કેવળ ઓજસ, માનવહૃદયે ઉછળતાં વાત્સલ્યનાં પૂર, એટલે, કલિકા ! પ્રભુતા સમજવી - અને એ પ્રભુતા એટલે જ સ્નેહ - એ માર્ગે ઈશ્વર સાક્ષાત્કાર - એ જ છે માનવીનો મૂકિત - માર્ગ.

[દૂરથી તનમન અને અનિલ કુમાર ઝગડતાં પ્રવેશે છે.]

તનમન : અનિલ કુમાર ! હવે તમે સ્ત્રી શક્તિને સમજો. (પોતાના નેત્રે ચઢાવેલાં ચશ્મા સમા કરે છે.)

અનિલકુમાર : સમજ લીધી. તું પુરુષની શક્તિ પિંછાને છે ? (હેન્ડ સ્ટીક ડોકતાં) પુરુષની શક્તિ અપાર છે.

તનમન : કંઈક આત્મજ્ઞાન પામોને ?

અનિલકુમાર : તું આત્મજ્ઞાન વળી ક્યારે શીખી ?
(સોદીને ચકકર ફેરવે છે.)

તનમન : (મંદિરમાં પ્રવેશ કરતાં કલિકા પ્રત્યે આંગળી કરી.)
કલિકા બહેનની પ્રેરણા. તેની કૃપા. હવે તો કંઈક સમજો; આજ
સ્ત્રી શક્તિનો ઉત્સવ છે.

અનિલકુમાર : (સૌ કોઈની સામે) અમોને ઉત્સવનું નિમંત્રણ
મળ્યું હતું. સહેજ મોડાં થયા...આ સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યનાં કામકાજને
અંગે, માફ કરશો ને ! એ પણ શક્તિ પૂજા જ કહેવાય ને ?

પુષ્પધન : આવો.

અનિલકુમાર : (માતાની મૂર્તિને પ્રણામ કરતાં) ભયંકર
ભવાનિ ! હજારો વંદન તને. (તનમનને જીવે છે.)

તનમન : (પ્રણામ કરતી) મા-વંદન.

અનુકંપા : તનમન - અનુભવે, માનવ જીવનનો અર્થ સમજ
શકાય. અનુભવ એ જ ગુરુ છે. તમો બંને માનવતા ઠોકરો ખાઈ
શીખી શકશો - આવો.

[તનમન અને અનિલ કુમાર સૌમાં
ભળે છે]

પુષ્પધન : માનવને ત્રણ ગુણ રમાડે છે. સત્ય, રજસ અને
તમસ તેનું નામ પ્રકૃતિનો ખેલ. જીવન લીલાં કરતું માનવ પ્રાણી
આખર એ પ્રકૃતિને આધીન છે. 'તમસ' એટલે 'પતન', 'રજસ'
એટલે કર્મ બંધન, અને 'સત્ય' એટલે ઉત્થાન.

કલિકા : એ પ્રકૃતિનું બંધન કેમ છૂટે ?

પુષ્પધન : કર્મ - છૂટે - તોજ બંધન તૂટે; કિંતુ કલિકા !
કદી કર્મ છૂટતું જ થી - સંસાર એ રીતે પ્રકૃતિની ત્રિયાત્મક શક્તિમાં

હંમેશાં ખેલ્યા જ કરે છે. જીવનની પેલેપાર પણ એ પ્રકૃતિ રમે છે, અને જન્મ મરણની પુનઃ પુનઃ દિવસ રાત્રિ એમ થાય છે. કર્મને સાથે લઈ પ્રાણી મરે છે, ફરીથી જન્મ છે. અને પ્રકૃતિને ભોગવે છે.

કલિકા : સાત્વિક ભાવ કોને આધીન ?

પુષ્પધન : પ્રકૃતિનાં અન્ય ક્ષેત્રો રજસ્ અને તમસ્ને જ આધીન — રેંટ ચક્ર જેવું એ તો જીવન ચક્ર છે.

કલિકા : સાત્વિક થઈ શકાય કેમ ?

પુષ્પધન : કર્મ — બંધનનું ફળ લાગી, માત્ર ઈશ્વર નિમિત્તે કર્મ કરીને જ, અહંકાર, અને દેહાભિમાન નાશ કરીને સાત્વિક ભાવ ખીલી શકાય; કલિકા.

કલિકા : ‘તમસ્’ અને ‘રજસ્’નો ભેદ શું ?

પુષ્પધન : દેહની નરી પાસવતા, એ ‘તમસ્’ ભાવ; અહંકાર, મોહ, તેનાં સાથી — રજસ્ — એટલે લાલસા, અને પરિણામે ઉપજતો ક્રોધ. સત્વ ભાવ એટલે ચિરમ શાંતી.

કલિકા : સાત્વિકતાની અસર શું ?

પુષ્પધન : પ્રેમ, માનવ દયા — એકાકાર. પૃથ્વી પરની પાર્થિવતાથી પર એવું આત્મ દર્શન.

કલિકા : તે શું અંતિમ અને કાયમ સ્થિતિ છે ?

પુષ્પધન : ના; ત્યાં પણ બંધન ખરું. સત્વ ગુણ અહંકારથી પતન પામે — એટલે રજસ્નો ઉદય. પ્રથમ અહંકાર, દ્વ્યનો, તે સામાન્ય — તેથી ચઢીયાતો, સૌંદર્ય અને શરીરનો તે ભયંકર — અને ત્રીજો, મહા અનિષ્ટ કારક, જ્ઞાન, અને વિદ્યાનો. અભિમાન તેજ જીવનનાં પતનનું મૂળ છે. ‘સત્વગુણ’નું પતન કેવળ અભિમાનથી જ

આય. ચોથું મહા હાનીકારક અભિમાન કીર્તિનું છે, જ્યાં દેહાભિમાન વધે છે, અને સર્વનાશ સર્જાય છે.

કલિકા : એ અભિમાન કેમ જીતાય ?

પુષ્પધન : માત્ર ભક્તિભાવથી. સેવા જતથી.

અનિલકુમાર : પુષ્પધન ! તમો આ જ્ઞાન ક્યાંથી પામ્યા ?

પુષ્પધન : (દયા દાખવતો.) માનવ - પૂજ કરીને.

અનિલકુમાર : તમોએ ક્યા માનવીની પૂજ કરી ?

પુષ્પધન : સ્ત્રી શક્તિની. (પુષ્પધન શાંત ચિત્તે કલિકાને જોઈ રહે છે.)

તનમન : એ સ્ત્રી શક્તિ તે કોણ ?

પુષ્પધન : (નેત્રનું તમામ તેજ એકઠું કરી) કલિકા.

[કલિકા સહેજ સરમાય છે.]

અનિલકુમાર : કલિકામાં તમોએ એવું શું જોયું ?

પુષ્પધન : કુદરત. કુદરતનું કલિકામાં દર્શન, એ મારી શક્તિ - પૂજન.

[રસધન શેઠ, અનુકંપા સાગર, એકમેક સામે જોઈ રહે છે - પુષ્પધન, મંદ ગતિએ મંદિરનાં પગથીયા ઉતરે છે - તેની પાછળ, પગલે પગલે તેની ચરણરજ શિરે ચઢાવતી અને પગથીઓ ચૂમતી - કલિકા - પુષ્પધનનાં ચરણ ચઢુથી - ભિજવતાં.]

કલિકા : શિદ્ધી ! મારા ભાગ્ય વિષાદ !! (કલિકા પુષ્પધનનાં ચરણ પકડી - લે છે. આંખોમાંથી અશ્રુ સરે છે.)

[કલિકાનાં શિરે પુષ્પધન પ્રેમ ભર્યા હાથ ફેરવતાં]

પુષ્પધન : કલિકા — !

[નેપથ્યમાં સ્ત્રીવૃંદનું ગીત ગાળે છે, પુષ્પ-
ધન, મંદ મંદ પગલે ચાલવા માંડે છે.]

કલિકા : (પ્રેમભર, તેનો હાથ પકડી તેને રોકતાં) માનવ-પૂજા !
(પડેલી ભવાનીની આરતી હાથમાં લઈ પુષ્પધનની આરતી કરે છે.
પ્રભુભ કરતી) મારી યે આ માનવ-પૂજા ! પુષ્પધન !

ગીત

સ્ત્રી વૃંદ : સહીયર ! સાથીયા કરો;

મંગલ આરતી ધરો.

સહીયર ! સાથીયા કરો.

સહીયર ! સાથીયા કરો.

પુષ્પધન : (આંખોમાં પ્રેમ અશ્રુ ઉભરાવતો) કલિકા ! કલ્યાણી !
' માનવ - પૂજા ' એટલે ' મૂક્તિ - માર્ગ. '

[સૌ કોઈ સ્તબ્ધ ભાવે દ્રશ્ય બોધે રહે છે.]

(પડદો પડે છે.)

—: સંપૂર્ણ :—

નોંધ:—

[સ્નેહ, વાતસલ્ય, ભાવ, ઉર્મિ એ બધાં
કુદરતી બળો છે; હૃદય તેનો આપનાર
મનુષ્ય તેને સંયમથી શોધાવી શકે. તેવી
પ્રભુતા ભરી પ્રેમ ભક્તિમાં કોઈ વિપ્ર ન
કરે. હે પ્રભુ ! તેવાં માનવ હૈયાં ઘડો.]

મુખ્ય

[૧૮-૧૦-૪૩]

બંધુ

[સંવત ૧૯૯૯ ના આશ્વિન વદ ૫]

— અભિપ્રાય —

“.....રા. બન્ધુ લિખિત નાટક
“મુક્તિમાર્ગ” કર્તવ્ય અને ભક્તિની
આદર્શભાવનાનો સુભગ સમન્વય
રજી કરે છે અને શાશ્વત મુક્તિ પ્રાપ્ત
કરવાનો એ એક સૌથી ઉદાત્ત માર્ગ
છે.....તેમની કલાત્મક હથોટી
અને અનોખી શૈલી તેમના ઊંડા
અભ્યાસ અને પ્રયત્ન ઉત્સાહની સાક્ષી
પૂરે છે જેની મારા મન ઉપર ખૂબ
સુંદર છાપ પડી છે.....”

મુંબઈ,
૫-૨-૪૪

એન. વી. સંપટ,
બી. એસ. સી.,
એલએલ. બી.,
એડવોકેટ.

આજ લેખકની આગામી કૃતિઓ
તારક વૃંદ (દશ પૌરાણિક નાટિકાઓ)
હૃદયરાણી (સામાજિક ત્રિઅંકી નાટક)
અંગારાની ઓથે (,, ,, ,,)

ત્રિપાઠી : બુકસેલર્સ : મુંબઈ-૨

કવિ શ્રી ન્હાનાલાલનાં સાહિત્યસર્જનો

મજબૂત અને મનોહર બાંધણીમાં પહેલીજ વાર
એકઠા બાંધાવેલા મંથાના સેર

કા વ્ય પં ચ ક
પાનેતર - સોહાગણ
હરિદર્શન-વેણુવિહાર
મહેરામણનાં મોતી
રૂા. ૩-૦

બાદશાહનામું ૩-૪
શા હા ન શા હ
અકબરશાહ અને
જહાંગીર-તૂરજહાન
રૂા. ૬-૦

મહાકવિ કાલિદાસના
બે સમશ્લોકી અનુવાદો
શકુન્તલાનું સભારણું
અને મેઘદૂત (મૂળ સાથે)
રૂા. ૩-૦

કેટલાંક કાવ્યો
ભાગ ૧-૨-૩ સાથે
રૂા. ૪-૦

ન્હાના ન્હાના રાસ
ભાગ ૧-૨-૩ સાથે
રૂા. ૪-૧૨

જયાજયન્તઃગોપિકા
અને વિશ્વગીતા
રૂા. ૫-૦

ઇ ન્દુ કુ આ ર
અંક ૧-૨-૩ સાથે
રૂા. ૫-૦

બે સમશ્લોકી અનુવાદો : મૂળ સંસ્કૃત સાથે
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા : ઉપાનષદ્પત્ર્યક
(ઇશ, કેન, કઠ, પ્રશ્ન અને મુંડક)
રૂા. ૪-૦

કુ રુ દ્વે ત્ર
મહાકાવ્ય
રૂા. ૧૦-૦

જગત્પ્રેરણા

સંસાર અને સન્યાસનો મુંઢર સમન્વય કરતું
કવિશ્રીનું તદ્દન નવું નાટક : સરસ રૂપરંગમાં
ત્રણ રૂપીઆ

ત્રિ પા ણી : પુ ક સે વ સં : મું બ ઈ -૨

